

T O M U S P R I O R.

SENECA Lib. vii. Natur. Quaest. c. 31.

MDCCLV.

PROSTANT

MILNERMAN Rotterdamensis et Syndicus

FRANCISCO,
ROMANORUM IMPERATORI,
PIO, FELICI, AUGUSTO,
LITERARUM LITERATORUMQUE FAUTORI EXIMIO,
HASCE DE ORIGINE ARTIS TYPOGRAPHICAE,
QUAE IN ROMANO-GERMANICO OLIM IMPERIO LUCEM,
MOX RAPIDA INCREMENTA,
TANDEMQUE SUMMAM PERFECTIONEM ACCEPIT,
QUAE AB AUGUSTISSIMIS IMPERATORIBUS MAGNI SEMPER HABITA
VARIISQUE ETIAM DECORATA PRIVILEGIIS FUIT,
NOVAS OBSERVATIONES CONSECRAT,
SEQUE IPSUM, EO QUO PAR EST CUM OBSEQUIO,
COMMENDAT AUCTOR.

LECTORI.

IN universa re literaria quaestio obscurior nulla est, quam de origine artis omnium sane praeclarissimae, cuique ipsae literae debent plurimum, impressoriae scilicet. Causam si ex me quaeras, in promptu est non una. Occultatio nempe mechanismi, a primis facta typographis, de suo duntaxat sollicitis emolumento, alieni in-curiosus. Porro, concisae veterum, saepe et ambiguae, de artis invento relationes. Denique recentiorum, qui huic argumento incu-puere, studium partium. Disputatum itaque per duo prope secula cum dimidio gentes inter et urbes de typographiae tum loco ac tem-pore natali, tum auctore: quumque raro parti cuilibet sui defuerint patroni, factum est, ut scriptorum numerus ad sexaginta et am-plius excreverit. Isthaec, ubi animum primo ad scribendum appu-li, evolvi omnia; partim ut inde proficerem, partim ne ignora-rem, quid ante me praestitissent alii. Multum tamen abesse depre-hendi, ut a quoquam eorum perducta res ad liquidum fuerit. Non-nullis quippe defuit exacta primaevarum impressionum cognitio, lon-go indigens et tempore et usu; aliis vero ingenium philosophicum, sine quo materies tantopere controversu extricari nullo modo potest, omnis etiam eruditio arida et fastidio est unicuique bene nato educa-tore. Adde, quod plerisque occlusa fuerint documenta authentica ad artis in superiore Germania initium spectantia, utpote nostra demum detecta aetate. Imo, qui cuncta haec adminicula ad manus habuit, et necessariis ingenii doctrinaeque copiis instructus in hoc campo versatus est, vir ill. JO. DAN. SCHÖPFELINUS, etsi multa pri-mus e tenebris eruerit, in cardine tamen quaestionis adeo sese tor-sit, ut testes primitivos, hosque et hilarioris famae viros, et ne-quaquam inter se discordes, accusare coactus fuerit inscitiae. Ita enim bocce comparatum aevo est, ut dum veteribus nos opinamur sapientiores, rejiciamus temere, quicquid aut opinioni nostrae ad-
ver-

versatur, aut certe captum transgreditur: qua de re multa dicere proclive quidem, summae est invidiae foret. In languido hoc ac prope conclamato statu historiam typographices contemplatus illius dolebam vices; imo mirari satis non poteram, tot scriptores sententiam ferre et quasi ex tripode oraculum pronunciare ausos fuisse in lite, quae nec per ipsos nec per alios bene haecenus instructa fuerat. Periculosa quidem plenum aleae videri poterat opus aggredi ejus naturae, in quo ceterorum ingenia vel defecerant omnino vel saltem subliterant. Admovi tamen manus eo alacrius, quod nossem innatum mihi nec omnino infelix in res absconditas inquirendi studium; tantopere porro remotus a patriae praecudicio, ut subscribere ante diligentius examen nunquam potuerim causae Laurentii Harlemensis, pessime haecenus defensae, eamque ab rationem et nonnullis popularibus meis, quibus aut principia in iuventute contraxi aut communis hominum opinio legis instar erat, male addiverim.

Ut itaque in tota hac re ordine procederem ac pragmaticae, examinanda primo loco mihi proposui instrumenta litis: et nominatim opera, quae tanquam artis rudimenta pars unaquodque proferebat. Moguntinensē descripta typo ejuscemodi tunc esse animadverti, ut in iisdem admirarer non literarum modo sed et universae impressio- nis nitorem; quare cognito epochae in ista urbe typographicae ipsarumque editionum brevi intervallo, suboriebatur dubitatio, num salva ratione supponi posset eo loci ars nata, ubi statim evecta ad tantum perfectionis culmen est. Quae Argentinenſes producebant specimina, aut illius inveniri esse generis, quae summo iure moveri posset natalis loci controversia, aut quae Moguntinis vetustate aliquot lustris cederent. Descendi tandem ad nostratia, illa inquam, quae liberali Harlemensis urbis Procerum atque amicorum beneficio exhibitā nobis fuere, tanquam officinae Laurentianae, seu primum genitae, documenta: de quorum tamen patria atque aetate, quum natales suos haud proderent, edoctus esse volui non per narrata vulgi, est indicia certissima, quae ipsemet mihi conquisivi. In his itaque repe-

ri perquam rudia imo sordida artis initia; verbo huiusmodi antiquitatis vestigia; qualia proferre nulla hucusque natio potuit. In his propterea monumentis perscrutandis omnem collocavi industriam; observavi, quanta licuit cum cura, et collatis pluribus exemplis, pristinae imprimendi rationis criteria, ejusque et ortum et progressum: usus propriis oculis, atque ubi hi deficiebant, modo alienis, modo conspiciillis. Saepe etiam in consilium adhibui peritos artifices, typographos dico, typothetas, et grammatoglyptas; per quos etiam institui experimenta curavi, ut dubia res collocaretur in ap- plico.

Hic exploratis converti me ad documenta authentica et testimonia veterum de artis primordiis. Eorum nonnulla primus ipse detexi; plura inveni dispersa in operibus JO. CHR. WOLFH, MAITTAIRII, KÖHLERI, et aliorum. Est parum fidens citationibus illa ad originales librorum editiones, quatenus haberi poterant, (nec enim reperire omnes licuit) descripsi. Inquisivi porro in auctorum aetatem alioque fata, ut casus habendum ponderis unumquodque testimonium esset, inde cognoscerem. Illo tandem instructus apparatu digessi cuncta ordine chronologico, redditis Latine, quae sermone exotico scripta erant, atque innumeris vicibus legi, perpendi, contuli. Patuit hinc mira inter antiquiores testes concordia, patuit origo errorum, pro lapsu temporis magisque serpentium.

Atque hi cum maxime fontes sunt, (ut taceam amicorum ad- minicula suo a nobis memorata loco) quibus superstructae fuere meditationes nostrae. Illas, ubi certa atque indubia sese offerebant principia, ad conclusiones legitimas; ubi verosimilia, ad coniecturas reduximus. In hac quippe, ut in aliis scientiis, tot passim obviae sunt manebuntque semper nubeculae, ut non certa modo ab incertis, veraque a falsis, sed et probabilia ab improbabilibus distinguenda crediderim: gradus porro verosimilitudinis examussum aestimandos illis relinquens, qui longe me sagaciores aequae in historia et critice hos mensurare, imo formulis algebraicis exprimere audent, atque sortem in aleae ludo recte computari scriptis suis

ostenderunt meque vix adolescentem docuerunt HUGENIUS, MONTMORTIUS, STRUYCKIUS, MOIVRAEUS; at quanti viri! E ratio-
niis vero nostris et conjunctione idearum constatum tandem est syste-
ma omnino novum, quod, uti positiones aliorum plerasque destruit,
ita occupatos nos habuit diu. Nec enim levis profectio operae erat,
ut Laurentio Jos. fil. obscuro antebac homini et illustrissimos asse-
rem natales et literarum mobilium repertum. Ut eius atque here-
dum acta, perturbata hucusque, dividerem. Ut translatam Harle-
mo ad Moguntinos artem exponerem luci clarissimae. Ut e protei
Job. Gensfleischii, qui post fata lepide viris doctis illust, reliquiis,
absque ulla operatione magica, sed arte argumentandi sola, duos
resuscitarem eiusdem et nominis et professionis homines; non minori
lectoribus nostris futuros admirationi, quam fabulae spectatioribus
inquam fuere. Adipiam Athenis, Menaechemi Romae. Ut simili ar-
tificio societatem inter primos Moguntiae typographos contractam in
duas disperderem. Ut porro Harlemonenses, plas iusto Moguntinis
adversarios, cum his in concordiam redigerem, et utrosque artis,
ut nunc exercetur, participes redderem. Ut denique Argentora-
tenses e fonte Harlemonsi bibisse, nihilque ex invento arrogare sibi
posse ostenderem. Mitto reliqua, ne vel aliis imponere, vel mihi
ipsi nimium tribuere videar.

De metodo atque ordine, quem in Originibus typographicis
observavi, quum eae ipsae testentur, addere aliqua supervacuum
duco. Erunt forte in eo, quae placeant: erunt e contrario, quae
in reprehensionem incurrant, ut sunt profectio, quae repre-
hendam ipse, emendaturus, si opus nostrum (modo ob debilita-
tem oculorum modo alia obstacula saepe interruptum, ab amicis
vero dudum expetitur) premere diutius domi licuisset. Multis
porro obstiturum praevideo commentarium fere perpetuum, ad quem
post lectionem cuiusque sectionis recurrere semper necesse sit. At
argumentum sua natura sterile ne repugnaret lectoribus, opportu-
num credidi, ut ea modo, quae ad cardinem quaestionis faciunt,
uno exhiberem contextu, et redderem florida; reliquis animadver-

sio-

sionibus ac digressionibus criticis in notas reiectis, quas, utpote
doctrinam scholasticam umbraticamque nonnihil spirantes, ab homi-
nibus delicatissimi gustus legi nolumus, solis scripsisse has contenti
literatis. Idem dico de Appendice documentorum, quam perle-
gendam nemini suaserim, nisi qui interiorum totius materiae cogni-
tionem acquirere cupit. Disquisitionem porro de translata ad Ita-
los typographia conscripsi metodo nova et quantum pote mathe-
matica, ut vires experirer in applicatione scientiae sublimioris, quae
semper mihi in deliciis fuit, ad historiam literariam. In tanta
denique rerum varietate opus erat Indicibus amplissimis. Hos er-
go perfeci magna cum industria, inque eos universum opus alia
forma transfudi, insertis subinde novis animadversionibus (*); fe-
lix nimium, si tantae utilitatis futuri sint literarum cultoribus,
quanti scitis vixi semper fuere JAC. LABITTI et ANT. AUGUSTINI in
Pandectas, Antiquariis JOS. SCALIGERI in Corpus inscriptionum
GRUTERI indices. Annectere illis auctorum omnium passim citato-
rum elenchum proclive erat, iuxta receptum iam morem, nisi uni-
ce comparatus is mihi videretur ad aucupandam multifariae lectio-
nis laudem. Ipsa vero quum lectio parvi aestimanda sit, ni iudi-
cium nos ad electionem opportunumque usum conducat, laureolam
in mustaceo quaerere haud lubuit.

Dixi quantum satis est, et forte nimium, de lucubrationibus
nostris. Iniquum iam foret oblivisci artificum, qui ad externum
libri habitum symbolam suam contulere. Usque itaque sumus opti-
mis, quos quidem invenire licebat. Difficile hoc fuit in Republica
nostra, quae artium scientiarumque praecedente aetate faultrix ab a-
liquo lustris negligere has praeter modum imo contemnere coepit,
dum alibi terrarum florere eas atque excitari proemiis non ignorat:
qua tamen in parte felicitiora tempora et speramus et non vana

con-

(*) Huc pertinet imprimis observatio de tertio Harlemonsi Donato, novissime
detecto, Tom. II. p. 218. seq. in not. quam legi velim post Cap. V. Originum.

coniectura patriae nostrae pollicemur. Impressionem itaque totius operis mihi spondereat Jo. Enschedius, typographus Harlemensis et fusor literarum egregius; aliis autem praepeditis negotiis typos in officina sua sutos nobis concessit, quibus proinde librum hunc excudit Jac. a Karnebeek, sollows Hagae Comitum chalcographus. Et illi quidem, qui inservire contextui, eius elegantiae sunt, ut cum exoticis certare de principatu possint: qui vero notis accommodari, quibusque meliores frustra quaerebam, nimis quidem coarctati videntur; hoc tamen laudandi nomine, quod notarum prolixitatem aliquo modo correxerint. Chartam confici in Gelriae tractu Veldia curavi, ex genere impressorio optimam, et duplo cariorem illa, quae a bibliopolis adhibetur, atque in tabernis prostat venalis. Quod autem in altero Tomo paucisque reculis e priore foliis colore aliquantulum variet, ut saepe iam in libris videre est, non mihi imputandum, at mandatario, qui iussa mea rectissime observaverat prima vice, altera vero, dum conficienda denuo esset charta, atque ego valetudinis causa peregre degerem, pessime; quod nimis sero pluribusque iam impressis hac ratione foliis et vidi et tuli aegerrime. Ad specimina autem primarum impressionum quod attinet; quandoquidem ipsa exempla authentica, in curia Harlemensi alibique asseruata, tradere sculptori haud licuit, sciendum, delineationes ad ea primum factas per Cornelium van Noorde, pistorem Harlemi, tanta cum exactitudine, ut fieri maiore vix potuerit. Harum vero sculptura, post varia superata obstacula, imo fractas trium artificum, qui ut periti ast iniuria mihi praedicabantur, laminas, commissas fuit Abr. Is. Polack, Judaeo, atque insignium gentiliiorum sculptori Hagae Comitum, cuius miram in hoc genere dexteritatem laudare satis non possum. Ipsae autem hae tabulae diligenter a me recognitae, imo ad impressiones authenticas correctae fuere, cum quibus conveniunt, ut non ovum ovo similis. Effigiem Laurentii Jo. fil. ad picturam antiquam non inegantem, et Holbeniano operi haud absimilem, aeri incidit Houbrakenius, praecipuus, ne dicam unicus, apud nos sculptor imaginum. Illa est
niti-

nitide formata magis tamen arrideret, si vultus ipse aequae ac in archetypo vividus nec ad lapideum expressus videretur. Meam effigiem, a Jo. Bapt. Perronavio Regis Christianissimi pictore coloribus expressam, Jo. Georgio Willho principi Lutetiae artifice caelendam obtuleram. Is vero ob imminutam oculorum aciem permoveri ad illud nec pretio nec precibus potuit, at postquam J. Daulleus ad hoc opus magno aere allectus, eique nondum absoluto immortuus esset, ultimam tamen manum illi imposuit. Eamque harum rerum amantibus haud credo displicituram.

Tantum erat, mi Lector, quod Tua scire forsitan intererat. Restat, ut difficiles hosce labores benevolentiae tuae de meliore nota commendem. Restat, ut viros doctos, eos praesertim, quorum peritia hac in parte nobis comperta est, SCHÖPFLINUM dico, SCHELHORNIUM, MERCERIUM, FOURNIERIUM, porro exhorter, ne in opera nostra acquiescant, sed quae dubia reliqui aut incerta, denuo perscrutentur, quae ignota mihi, adiciant, atque ita novis observationibus ac cogitationis suis illustrare porro pergant Remp. literariam; de qua ego certe, quidquid obloquantur mei ordinis homines, bene mereri semper conabor, dum spiritus hos reget artus, Dab. e bibliotheca, mense Januario MDCCLXV.

C O N T E N T A
T O M I P R I M I,
S I V E
O R I G I N U M T Y P O G R A P H I C A R U M.

Cap. I. <i>Notitia praevia.</i>	Pag. 1.
II. <i>Laurentii prototypographi genus, aetas, posteri.</i>	38.
III. <i>Auctoritates de inventa Harlemi typographia.</i>	55.
IV. <i>Historia typographiae, a Laurentio Jo. fil. Harlemi repertae, eoque mortuo per famulum ad Moguntinos translatae.</i>	72.
V. <i>Opera Laurentianae officinae typographica.</i>	97.
VI. <i>Typographia a progenie Laurentii continuata Harlemi, usque ad adventum Theod. Martini ac sociorum in Belgium, et translata interim per operarium ad Britannos.</i>	133.
VII. <i>Nova Moguntinensium inventa typographica.</i>	149.
VIII. <i>Typographiae Argentinenfis origines.</i>	188.
IX. <i>Origo et prima specimina impressionis tabel- laris.</i>	217.

MOO

O R I G I N E S

ORIGINES TYPOGRAPHICAE.

CAPUT I.

Notitia praevia.

§. I.

Origines expositurus impressoriae artis, haud abs re facturus mihi videor, si qua ratione illa ex antiquiore, scriptoria dico, arte derivari possit, breviter exposuero (a).

Scripturam itaque, quae vocum est per literas aut sigla representatio, duplicis considero generis, aliam *simplicem*, aliam *compositam*.

Simplex scriptura illa est, quae calami, styli, pennae, similisve instrumenti beneficio per manus agitationem perficitur. Hanc vero dividere licebit in *naturalem*, ubi manus sua ipsius dux est, et *artificialem*, ubi alterius illa machinae adminiculo dirigatur (b). De hujus vero artis, quae sola vulgo scriptoria

nun-

(a) Suppleri ex his omnibus, partimque etiam corrigi poterunt, quae de scriptoria arte, hujusque cum typographiae nexu tradidit Abbas PLUCHÉ, *Speftacle de la nature* Tom. VII. p. 183. seq. edit. Paris. itemque systema figuratum cognitionum humanarum, praemissum Tomo I. Lexici Encyclopaedici, sub *Class. II. artic. art. de retenir*.

(b) Ita de JUSTINO I. Orientis Imp. ex PROCOPIO *Anecd. Cap. VI.* notissimum est, illum, quum analphabetus esset, et tamen nomen suum literis subscribere cogeretur, tabellam ligneam, in qua literae just. excisae erant, chartae imposuisse, atque ita calamum colore imbutum per quatuor hasce literarum formas duxisse; quod in re imitatus videtur THEODORICUM Ostrogothorum Regem, eodem fere tempore, vel paulo antea, hoc artificio usum. vid. MABILLON *de re diplom. Lib. II. cap. 22.* Alterius longe generis est literarum ex ipsa charta extractio, cui supposita deinde papyro colorata simili quasi tinctura exarati characteres videntur; qualis

nuncupatur, prima origine notus est HERM. HUGONIS tractatus (c), quo tamen lucubri aliquid melius potuit. Progreſſum ejusdem, variasque per plura ſecula viciffitudines vir omni major encomio JO. MABILLONIUS (d); & poſt hunc alii bene multi perſecuti ſunt, aeneisque tabulis poſuerunt ob oculos. Vellem tamen, ab his omnibus eadem regionis, ubi exarati codices chartaeve, atque aetatis habita fuiſſet ratio. Quaelibet certe natio quum ſcripturam ſemper habuerit ſibi propriam, maxime intereſſet, ut de unaquaque conſtrueretur perfectum ſyntagma diplomaticum, quale Hiſpaniae CHRISTOPH. RODRIGUEZ (e) ac STEPH. DE TERREROS ET PANDO (f), Scotiaeque JAC. ANDERSONUS (g) dederunt; unde formari tandem poſſet univerſale atque abſolutiſſimum in hoc genere lexicon, Waltheriano longe praeſtantiuſ, cujus beneficio libris niſi non epocha modo, eaque accuratiſſime, ſed et locus ſemper natalis assignari poſſet, quale opus noſtra ſemper deſiderabit, nepotum fortaiſſe videbit aetas.

§. I I.

Scriptura compoſita eſt literarum ſuperficieſ alicui retrorſus inſculptarum alteri impreſſio, atque ita naturalis repraeſentatio (b); cui

liber, deſcribens paſſionem Jeſu Chriſti, exſtitit olim in bibliotheca ALB. HENR. Principis DE LICNE, uti poſt ANT. SANDERUM in *Biblioth. Belg. mſ. Part. II. p. 1.* reſert PROSP. MARCHAND *Hiſt. de l'imprimerie p. 9.*

(c) Antverpiae typis Plantinianiſ Moreti 1617. reſuſ cum notis CHR. HENR. TROTZ. Ultraj. 1738.

(d) Opere modo laudato *de re diplomatica*, Paris. 1681. et 1709.

(e) *Bibliotheca univerſal de la Polygraphie Eſpañola*, en Madrid por Antonio Marin 1738. fol.

(f) *Paleographia Eſpañola*. Madrid por Joachin. Ibarra 1758. in 4.

(g) Tituluſ eſt: *Diplomata et numiſmata Scotiae, de mandato Parlamenti in lucem edidit JAC. ANDERSON. Accedunt Regum Scotiae ſigilla et numiſmata, itemque characteres et abbreviaturae.* Edinburgi 1739. fol.

(b) Memorabilis idea eſt AGESILAI Regis, quum in ſiniſtrae manus vola vixit, no-

cui proinde ſi *impreſſoriae artis* nomen generali ſenſu convenire quis exiſtmet, non omnino refragabor (i). Hanc autem diſtinguo in *manualem* et *prelarem*.

Manualis quatenam ſit, ipſa vox explicat, quae nempe abſque majoris apparatus ſubſidio manu ſola expediri poſteſt (k). Taliſ imprimendi moduſ eſt, quo biblioſegi tegumenta librorum tituliſ ornant: id vero perſicitur impoſito primum auri argenteſe foliolo; mox typiſ metalliciſ, poſtquam ab igne juſtum caloriſ graduſ recepere, ſingulatim ei impreſſiſ; tandemque abſterſiſ liniſeolo particulis auri vel argenti ſuperſuiſ, dum reliqua pars literaſ formant ligaturae adhaeret. Quod autem propiuſ ad rem facit, hac ipſa methodo ad interiorē librorum ornatuſ jam uſa eſt antiquitaſ, imo integra volumina metalliciſ literiſ ſulgentia produxit. Quale veterum artiſficiuſ, ignorantiae tenebriſ huc uſque involutuſ, pauciſ abhinc anniſ in celeberrimo Euangeliorum ULPHILAE codice detexit, quatuor aliſ oculatiſ teſtibuſ probavit, et argumentiſ omniſ exceptione majoribuſ publico expoſuit Sue-

nomen victoriae, inſcripſit literiſ inverſiſ, moxque jecinori victimae impreſſit, militibuſque oſtendit, eoſ animoſoſ eſſe jubent, quaſi Diſi victoriā praefignificantiſ, ut reſert PLUTARCHUſ in *Ageſilao cap. 69.* et in *Apophthegm. Laconic. p. 214. edit. Pariſ.* quod tamen ſpeciem potiuſ vel tentamen dici, quam ad artem quandam reſerri poſſe bene jam obſervavit HENR. PANTALEON, de inventionē typographiae agens. vid. *Append. noſtr. docum. N. 83.*

(i) Ceteroquin *impreſſoria ars* eadem eſt, quae typographia proprie ſic dicta, & a nobiſ quoque perpetuo hac ſignificatione adhibebitur, licet ſeculo XV. ſtrictiore adhuc ſenſu pro chalcographia mobili uſurpata fuerit. vid. infr. §. 8. ſeq.

(k) De Scytharum imprimendi ratione antiquiſſima particulis oblongiſ, fuſtel-liſque in quatuor dolatiſ, quae in Tranſylvania adhuc remanſerit, nonnulla obſcure tradit STEPH. ZAMOSCIUſ in *Analeſt. Daciae antiquit. p. 11.* (et *Tom. II. Monum. typogr. JO. CHRIſT. WOLFFII p. 1033. ſeq.*) quod de impreſſione tabellariſ intelligendum ſuſpicatur PROSP. MARCHAND *diſt. op. p. 18.* an recte, non deſinio. Ceterum nolim huc reſerre ſigilla Romanorum literiſ retrorſuſ ſculpta, quoniam aut impreſſioniſ in creta cerave, aut vaſiſ ſignandiſ, adeoque alii plane uſui, quam impreſſioniſ librorum, deſtinata erant. add. infr. *Cap. IX. §. 3.*

Suaciae suae ornamentum JO. IHRE; (l) unde nollem hanc observationem suspectam reddere tentassent, quibuscum eam communicaveram, CL. FOURNIERIUS, huiusque mox auctoritate deceptus Rev. TASSAINIUS (m); uterque erroneo insitens fundamento, quasi membranae folium haud admitteret tot repetitam vicibus calefacti ferri applicationem, sed confestim rugis repleretur, et undequaque sese contraheret, quod quantopere a veritate absit, experimento per biblopegum meum (n) instituto didici. Adde, quod Ibrinae opinioni haud parum roboris accessisse videatur ex alio vetustissimo codice Bibliothecae Aug. Guelpherbytae, in quo impressas literas pariter agnovit vir sagacissimus FRANC. ANT. KNITTELIUS (o); unde et plures quoque

(l) In Dissert. quae inscribitur *ULPHILAS illustratus, Part. I.* impressa Holmiae a. 1752. in praefat. pag. B. seq. Altera vero huius Dissertationis pars a. 1755. lucem vidit.

(m) Ille in *Dissert. de l'origine & des productions de l'imprimerie primitive en taille de bois*, p. 106. seq. hic Tom. IV. du nouveau traité de Diplomatique, in praef. p. 5. seq. cujus objectiones adversus IHREI argumenta, corruente primaria ab impossibili petita, levissimi sane momenti sunt. Adde, quod uterque circa modum, quo codex Ulphilae fabricatus fuit, dissentiat, quem FOURNIERIUS mobilibus e ligno typis successive applicatis elaboratum, TASSAINIUS autem calamo vel penicillo exaratum fuisse statuit.

(n) Hic etenim meo rogatu integrum e pergamento foliolum hoc mechanismo literis aureis ab utraque parte insignivit, quod penes me videat, cui volupe. Frequentissimae etiam apud nos sunt ligaturae librorum membranaceae, characteribus, figurisque etiam aureis undequaque repletas, quae semper ferro calido applicantur; unde nihil quidquam detrimenti, modo prudenter experimentum instituitur, membranae infertur. Idem de Germania testatur, qui mecum hac in parte sentit, anonymus, Ill. SCHOPPLINI vindex, cui nomen BEHR esse inaudivi, in *epistola Gallica de origine typographiae*, sub finem huius anni 1761. sub tit. Argentorati, vere autem Lutetiae, edita, p. 18. Atque ex his omnibus corruunt etiam, quae pro sua sententia novissime FOURNIERIUS attulit in *Observationibus ad dict. epist.* p. 29.

(o) In *Praeconi Ulphilano altero*, inserto *Actis Erudit. Lips.* a. 1760. p. 624. ubi post indicatos libros aliquot rescriptos, in quibus una scriptura supra aliam vetustate deletam comparet, meminit codicis rescripti semipressi, ubi in locum veteris textus scripti succcessit alius typis excusus. Plenius haec declarabit V. Cl. in *Appendice*, noviter repertis Ulphilae versionis fragmentis subiicienda; quod opus, septentrionali literaturae artique diplomaticae maximam lucem adlaturum, summo cum desiderio expectamus.

que ejus generis libros alibi delitescere suspicor. Utrum vero hic exprimendi literas auro argentove modus Romanis jam cognitus, idemque, qui *encausticus*, fuerit, ut CL. IHREIO visum, nondum satis exploratum arbitror. Id certius, gravissimum fuisse superandum, ut integrum volumen hac ratione formaretur, laborem, eamque proinde artem scriptoriae (proprie sic dictae) etsi pulchritudine antecellere potuerit, utilitate tamen longo cessasse intervallo; qua etiam de causa in defuetudinem tandem abiit, folis jam ligaturis decorandis reservata.

§. III.

Melius omnino literis consultum fuit altera compositae scripturae specie, quam *prelarem* ab hujus machinae usu (p) vocare licebit. Excogitata nempe fuit literarum per voces lineasque paginae instar junctarum (at retrogrado semper ordine) marginibus ferreis inclusio, tum idoneo colore illinitio, denique continua foliorum artificiali huic formae torcularis ope appressio. Hujus itaque inventionis scopus neutiquam elegantia aut splendor fuit, etsi postmodum ejus haberi coeperit ratio, verum utilitas, ex ingenti exemplarium ejusdem operis intra breve tempus multiplicatione sua sponte profluens, quam tamen ut in rem modum suam verterent, primi impressores, tum Batavi, tum Germani, laborarunt, novum hoc exercitium studiose occultantes (q), atque

(p) Forte etiam non male *formalis* dici posset, a *forma*, utpote praecipuo hujus artis objecto, de quo mox pluribus.

(q) De Laurentio Jo. fil. Harlemensi, prototypographo, id ex relatione illius ministri Cornelii docebimus *Cap. IV. §. 8.* De Jo. Gutenbergio a. 1436. seq. quando prima tentamina Argentorati fecit, id evincunt depositiones testium §. 2. 4. 5. et seq. *Append. IV. 1.* De Jo. Fausto & Petr. Schoeffero, impressoribus posthac Moguntinensibus, idem testatur JO. SCHOEFFERUS in *subscriptione Breviarii Trithemiani* a. 1515. *ibid. IV. 47.* De Jo. Mentelio et Henr. Eggesteinio, typographis Argentinenis circa a. 1460. et seq. familia scribit HIER. GEBULERUS in *Panegyri*, *ibid. IV.*

quae ita libros excusos pro manuscriptis, quos imitabantur (*r*), magno vendentes pretio (*s*), donec ars detecta (*t*), pluribusque in locis mox stabilita (*u*), magis magisque in publicum redundare coepit commodum (*x*). §. IV.

N. 61. Imo ex pacto, inter primos impressores Mediolanenses inito d. 4. Junii 1472. editoque a JOS. ANT. SAXIO in *Histor. literar. typogr. Mediolan.* p. 449. patet, eos, licet ars ipsa jam tum notissima esset, nonnulla adhuc artis secreta habuisse; quae ne revelarentur, operarios suos iurejurando constrinxerunt. Eandem vero rationem hac in parte adfuisse circa impressionem tabellarem, atque versatilem, manifestum est.

(*r*) Eum in finem typi ad normam literarum scriptarum formabantur, inscriptiones libris capitibusque impressorum codicum atramento rubro plerumque adscribebantur, initiales literae variis coloribus, subinde etiam auro admixto, appingebantur, plurimaeque aliae in libris mss. conspicuae observantur. Atque haec criteria in libris versatili characterē editis dudum alii observarunt; id ipsum vero testari possum de antiquissimis operibus impressionis tabellaris, etiam figuris, quae delineationes calamo factas imitabantur. vid. infr. Cap. V. §. 5.

(*s*) Quanta pecuniae summa ante typographiae inventionem codices exarati varent, multis exemplis GABR. NAUDAEUS in *Addit. a l'histoire de Louis XL. Chap. IV.* p. 39. seq. edit. BRUX. 1723. JO. DE LA CAILLE *Histoire de l'imprim.* p. 3. nuperque etiam CL. SCHELHORN in *Not. ad Card. QUIRINI lib. sing. de primis edit. Rom.* p. 104. seq. docuere. Simili itaque pretio opera sua novo artificio descripta distrahere adhibebantur principes typographi; quod tamen per nimium exemplorum, eodem tempore venalium, numerum non semper licuit. Jo. Faustus e. g. postquam Lutetiae primum *Bibliorum suorum* exemplar 400. aut 500. coronatis (Regi forsitan vel principi alicui viro) vendidisset, plura deinceps in medium proferens, singula 60. coronatis cessit; donec ex collatione aliquot exemplarium ubique inter se similia fraude detecta etiam ad 40. minusve pretium descendit. vid. relatio HENR. SCHORI, apud JOH. WALCHIUM in *decade fabularum, Fab. IX.* p. 181. Eodem vero stratagemate usos jam fuisse, qui praecesserant, impressores, et Batavos et Moguntinenses, circa libros suos tum solutilli tum fixo characterē editos, ex antedictis inferre licet.

(*t*) Germaniae respectu id accidit a. 1455. serius autem alibi locorum. vid. infr. Cap. VII. §. 2.

(*u*) Quo tempore in variis Europae partibus officinae impressoriae erectae fuerint, post Maittaireum PROSP. MARCHAND *Hist. de l'imprim.* p. 54. seq. adnotavit, cujus tamen indiculus, etsi ceteris perfectior, pluribus etiamnum laborat naevibus.

(*x*) JOANNES ANDREAS, Episcopus Alricensis, in *epistola* a. 1468. HIERONYMI *epistolis* praefixa, libros beneficio impressoriae artis ad quintam partem pretii, quo antea parabiles erant, reductos fuisse scribit. vid. *Append. N. 6.* Vel sic tamen ea aetate codices impressos magno constituisse oportet; quod sequentia etiam exempla manifestum reddunt. A. 1465. *Catholicon* JOANNIS JANUENSIS, quinquennio ante Mo-

§. I V.

Ea igitur ars distingui potest in *versatilem*, quae typis mobilibus sibi met aggregatis, et *tabellarem*, quae characteribus fixis tabulae insculptis exercetur. Utrique praeter materiem literas recipientem, sive illa membranacea (*y*) sit, sive papyracea

Moguntiae vulgatum, Monasterio B. Mariae Altenburgi venditum fuit 41. antiquis sexagenis, vid. *Append. N. 3.* in not.* Sexagenae vero, id est floreni aurei, ea aetate valorem continebant unciae argenti puri, ut pluribus auctoritatibus mihi comprobavit vir peritissimus ac humanissimus F. W. DUVE, Cancellariae Hanoveranae Secretarius. A. 1470. Hermanus de Almania (vero nomine de *Stattorn*, institor officinae Fausto-Schoeffariana) *Biblia Moguntina*, duobus voluminibus in pergamento impressa, Guillelmo Tourneville, Archiep. Andegavensi, 40. scutis (aureis scil.) venum dedit. Anno insequente Petrus Schoeffer, Conradus Henlir, et Joh. Fust (Joh. fil.) *Epistolae* HIERONYMI, in officina propria membranae appressas, cessarunt duodecim scutis aureis, atque impetrato annuo in quietem animarum suarum missae sacrificio. vid. DE LA CAILLE p. 20. seq. Imo a. 1481. *Missale Herbipolense*, quod in membrana excusum esset, Wilh. Kewstho venditum fuit octodecim florenis aureis. vid. Anonym. in *Transact. Philos.* a. 1703. N. 288. & *Tom. II. Mogunt. typogr.* WOLFFII p. 994. Alia quaedam testimonia hanc in rem adduxit NAUDAEUS *ibid.* Cap. IV. p. 43. Caritatem vero horum librorum pluribus adscribo causis, quales sunt paucitas exemplorum, quae pretio exhibant, nunquam fere 300. aut 400. excedente numero, at plerumque inferiore; vid. SCHELHORN in *Not. ad lib. Card. QUIRINI* p. 229. seq. sumtus ad rubricationem impensis; membranae etiam, quae frequenter adhibebatur, pretium; imo tardior forte, quam recentiore aetate, preli exercitatio; denique expensae ad corrigendos, vitiosissime saepe exaratos, codices mss., priusquam typis mandarentur, de quibus conqueritur Poëtafter ad calcem *Institut.* JUSTINIANI 1468. vid. *Append. N. 4.* Ex quo vero plures erectae fuerunt officinae, repetitaeque variis in locis ejusdem libri editiones, multa etiam ad evitandos inutiles sumtus excogitata, pretia librorum decrefcere sensim coepisse palam est. Anno certe 1475. *Legenda Sanctorum* JO. JANUENSIS, opus maxima forma excusum, et haec quidem compacta ac rubricata, emta fuisse tribus modo florenis Rhenanis (aureis scil.) vid. CL. SCHELHORNII *Observat. de art. typogr.* praemissae laudato operi, p. 20. Imo dixeris, jam a. 1477. in Italia codices impressos vilissimo pretio comparari potuisse, si vera sunt, quae scribit HIER. BONONIUS in carmine, *Append. N. 21.* sed hic auctor genio poetico nimium indulgisse videtur.

(*y*) Membranae originem antiquissimam esse nemo nescit. Ea vero primi quoque typographi usi sunt, tum ut libros suos solidiores hoc pacto redderent, tum quoque, ut optimos codices mss. imitarentur. Exemplum hujus rei statim elucet in u-

cea (z), (ad scripturam pridem adhibita) five alterius tandem gene-

traque *Donati* edizione a Laurentio Harlemensi excusa, qui tamen reliqua opera, figuras continentia, chartae impressit. vid. infr. *Cap. V. §. 17. Biblia* porro *Latina*, 42. lineis in singulis columnis caractere majusculo excusa, quae nos principis esse editionis arbitramur, (vid. infr. *Cap. VII. §. 2. not. e.*) in bibliotheca tum regia Berolinensi, tum Benedictinorum extra moenia Moguntiae, in membrana quoque conspicua sunt, sicut et omnia utriusque *Psalterii*, a. 1457. et 1459. a Jo. Faustino Petroque Schoefferis excusi, cognita hucusque exempla. Ut deinde eorum commodum consuleretur, qui chartam ob pretii vilitatem expetebant, ipsi hi typographi ejusdem, quod pergameno imprimebant, operis exempla aliquot in charta edere coeperunt; at verentes, ne compositi ex hac materie scapi per tritum aliquid detrimenti caperent, extremum cujusque quinternionis folium membranae impresserunt. Ejusmodi certe exempla, partim in charta partim in membrana excusa, novi duo *Rationalis* GUL. DURANDI a. 1459. alterum bibliothecae Moguntinae, memoratum VAL. FERN. GUDENO in *Sylog. var. diplomat. p. 401.* alterum in Anglia a me visum, quum multo plura hujus libri exempla superesset membranae. In hac quoque re imitati Faustus Schoefferusque videntur librarios nonnullos, qui scapis eadem ratione ex duplici materie confectis collectisque opera descriperunt, qualia in multis bibliothecis conspicua sunt. Integra deinde exempla chartacea impressa apparent in *Catolico* JOH. JANGENSIS 1460. itemque *Biblia* 1462. et *Officii* CICERONIS 1465. ac 1466. quae postrema duo opera rarius in papyro, frequentissime in membrana ipse conspexi. At rerum haud diu post inversus est ordo, quando charta plerisque, membrana paucis exemplaribus, hisque ad ornatum maxime comparatis, & semper fere illuminatis, inservire coepit, qualia Sweynheimii ac Pannartzii, Vindel. Spirensis, Nicol. Jensonis, aliorumque principum Italiae typographorum in variis curiosorum bibliothecis contemplatus admiratusque sum. Ita quoque ipsum deinde Petr. Schoefferum rationes suas inisse probat, quod hic a. 1477. ab affini suo Joh. Fust, Joh. fil. receperit *Decretalium* (quadriennio ante editum) exempla chartacea 180. membranacea tantum 20. vid. conventio, edita a KOHLERO *Ehrenrettung Gutenbergs* p. 99. Membrana porro quandoque inservit impressioni tabellari, prout testatur *Donatus* circa a. 1500. editus, inque bibliotheca publica Daventriensi conspicuus, itemque exempla aliquot celebri libri *Teuwardanck* ex principe editione a. 1517. Ceterum varios libros veteres in membrana impressos enumeravit FRID. CHRIST. LESSER in *typogr. jubil. Cap. IV. §. 65.* at longe plures sistit *Catalogus Biblioth. Harlejanæ Vol. III. p. 213. seq. Vol. IV. p. 520. et 777.* praemissa etiam de impressione in pergameno observatione, de cujus pretio judicabit, qui eandem cum nostra contulerit.

(z) De origine chartae nostratis, quae ex linteorum reliquiis conceptis & contusis paratur, agendi hic locus non est, quum inventioni typographiae plusquam sesquifeculo praecesserit, idque argumentum a nobis occupatum jam sit in *Admonitione singulari, Aëris eruditum Lipsiensium*, aliisque *Diariis* mox inferenda. Non omittenda

da tamen hoc loco distinctio est inter utramque istius chartae speciem, scriptoriam atque impressoriam, *MATH. JUDICI* jam memorata in libello de *typographiae inventione*, edito Coppenhagii a 1566. *cap. 15.* sed primis, ut opinor, typographis incognita. Certe, quam Laurentius hujusque successores adhibuere chartam, etsi sat vilis sit, non differre tamen a scriptoria ejus temporis, collatio cum variis libris mss. et JO. ENSCHEDIUM, (impressorem Harlemensem celeberrimum, harumque rerum cumprimis curiosum) et me ipsum docuit. Ei vero multum praestitit, quae a Jo. Fust Moguntiae adhibita est, jamque satis candida et perquam firma apparet, etsi haec iterum vincatur ab illa, qua impressor LACTANTIUS in Monasterio Sublacensi a 1465. ceterique porro impressores Itali usi sunt. Sic ergo charta semper quidem erat scriptoria; sed pro vario, quod impendebatur, pretio melioris deteriorisve conditionis. Imo marginibus amplissimis excudebantur principes auctorum editiones eum in finem, ut annotationes calamo adscribi possent, (quod me docuit collatio ceterarum, quibus commentarii typo additi sunt, ubi margines apparent fere nulli.) Ex quo vero hujusmodi orae ornatui inservire, simul eorum commodum prospici coepit, qui tantum pecuniae exponere nolebant, inventa ratione pleraque exempla charta minore, pauca in curiosorum gratiam majore imprimendi; quem morem, apud Italos ducentis abhinc et amplius annis jam familiarem, primus forte introduxit Ant. Verardus, typographus Lutetiae ab a. 1480. ad 1507. a quo excusum vidi formae maximae, inter plura in charta ordinaria, exemplum *Chronici* MART. POLONI, Gallice redditus, (*Chronique Martinienne*.) Ut deinde sumtus impressorum codicum magis diminuerentur, excogitata est a Germanis, ut puto, seculo XVI. in eunte chartae illa species impressoria, quae minorem glutinis copiam admixtam habet, et plerumque tenuior conservandisque proinde typis accommodatio est, at certe e vilioribus, quam quibus scriptoria, linteis fabricatur, et ubique jam recepta, saepe tam abjectae conditionis est, ut, nisi aqua glutinosa maceretur, scripturam plane non admittat. Ne tamen haec chartae species curiosis hominibus displiceret, a longo retro tempore obtinuit, nonnullis exemplis, maxime quae charta majore imprimebantur, genus accommodari scriptorium. Imo quum aliqui non acquiescerent in candida papyro optimaе notae, illis non membrana tantum, de qua jam diximus, sed quandoque etiam colorata charta satisfactum fuit. Ita caerulea, eaque maxima, sed ad perpauca exempla, usi sunt Venetiis Aldi heredes a 1546. in *occorrenze humane* di NICOL. LIBURNIO, vid. *Catal. Biblioth. Hobendorff. Part. III. p. 224.* Gabr. Giolitus a 1553. seq. ad varia opuscula. vid. *Catal. Liburni* a 1756. editus, p. 152. 201. 399. Lutetiae quoque Guil. Morellus ad opera DIONYS. AREOPAGITAE, Graece a 1562. quale exemplar extat in bibliotheca nostra. In charta porro viridi *novum Testamentum* Gallice edidit Sebastianus Honoratus, Lugduni a 1561. vid. *Catal. Bibliothecae selectissimae* (Isaaci le Long) Amst. 1744. *Octav. n. 282.* Rubra vero flavaque, quod oculis minus ardeat, typographos olim usos fuisse vix crediderim, quam vero nostra aetate ad ineptissimos quosdam libellos adhibitam vidimus. Atque haec omnia dicta sunt de charta lineae; sed cottonicam adhibuisse aliquando Aldum Manutium scribit BERN. DE MONTFAUCON in *Diff. sur la plante, appelée papyrus*, *Tom. VI. des Mémoires de l'Acad. des inscript. et belles lettres*, qualia vero

neris, (aa) communia sunt forma (ab) atramentum impressio-
ni

exempla nusquam me vidisse memini. Ea tamen, utpote in Oriente recepta, impressos possideo libros Constantinopoli a. 1730. seq. excusos. Indica denique non opera modo in remotis illis regionibus tabellis impressa, sed et icones quasdam apud Batavos alibique prodierunt nemo est, qui ignoret.

(aa) Novimus enim, impressiones sive tabellis sive mobilibus typis quandoque factas lino, bombycino multicio, (tafetai) et serico terfo, (satin) quod NICOL. CATHERINOTO jam observatum in arte imprimendi, Tom. II. Monum. typogr. WOLFFII p. 938. Num tamen ejusmodi impressiones praecedens seculum antiquitate superent, rescire nondum licuit.

(ab) Formae appellatione intelligimus unam pluresve paginas artificiales ex literis in voces lineasque dispositis constantes, marginibus ferreis, quandoque et cochleis coarctatas; quae adeo forma prelo subiecta integram faciem chartacei folii imprimit. Ea vox, communi usu recepta, sub initium jam typographiae eadem significatione adhibita fuit, (licet ea de re dubitaverit vir celeb. CHR. GOTL. SCHWARZIUS in primar. docum. de orig. typogr. Part. I. p. 31.) idque promiscue, sive artificialis pagina e mobilibus typis collectis, sive ex sculpta tabula constaret. In depositione sane testium in causa Jo. Gutenbergii a. 1439. §. 14. Append. N. 1. legimus, hunc omnes formas expetivisse, moxque dissolvi jussisse, quod in illis nonnullos defectus reperiret: in tota vero hac depositione de solutibus literis sermonem esse ostendimus Cap. VIII. §. 4. Tabellas fixas autem sub appellatione formarum intelligo in documento Germanico a. 1468. apud GEORG. CHRIST. JOANNIS, Tom. III. Scriptor. rer. Moguntin. p. 424. ubi Conradus Humery testatur, se varias recepisse formas, typos, instrumenta, trituras typorum, aliaque ad artem excusoriam pertinentia, a Gutenbergio ante adhibita; (etliche formen, buchstaben, instrument, gezeuge, und anders zum truckwerck geboerende) neque enim, ut Schwarzius d. l. jam vidit, officinae impressoriae tradi solent formis ex typis singularibus compositis: tabellae vero lignae, in quibus variae figurae et literae caelatae erant, ea adhuc aetate, imo postea quoque, saepissime adhibebantur, quod vir ille doctissimus ignoravit, nos vero ostendimus Cap. IX. §. 10. seq. Apertius autem formas pro tabellis adhibuit TRITHEMIUS in Anal. Hirsaug. Append. N. 4. scribens: Inprimis igitur characteribus literarum in tabulis ligneis per ordinem scriptis formisque compositis vocabularium, Catholicon nuncupatum; imprefferunt; sed cum iisdem formis nihil aliud potuerunt imprimere, eo quod characteres non fuerunt amovibiles de tabulis, sed insculpti, sicut diximus. Quemadmodum vero saepe evenit, ut eadem appellatio parti atque toti tribuatur, ita observavi etiam, primo seculo impressorio typos literarum singulares passim formas sive formulas nuncupatas fuisse, ut evincunt testimonia FRANC. PHILELPI, LUDOV. CARBONIS, NICOL. GUPALATINI, JOH. PHIL. DE LIGNAMINE, et FR. MAR. GRAPALDI, unde et compositio dicitur formatio bono accursio, et typographia ars formandi JO. REGIOMONTANO. Vid. Append. N. 8. II. 12. 15.

ni aptum (ac), ac prelum (ad), quae singula, ut alia forte mi-

16. 18. 37. Expectabant autem post hac lecta fortasse nonnulli diversorum characterum, qui veterum impressorum formas componebant, descriptionem, ratione scilicet figurae, quam in charta membranave expressere; (nam de diversis eorumdem natura, quae a fixura aut mobilitate dependet, et hujus iterum variis classibus, agitur hoc ipso capite) sed quum ea res verbis vix explicari possit, curiosos ablegasse suffecerit ad subiecta operi nostro specimina figurata antiquiorum in Belgio impressionum, quibus similia circa Moguntinenses aliquando prolaturi sumus, volente Deo, in antiquitatibus Moguntinae typographicis. Argentinensium vero quarundam ectypos exhibuit III. SCHOEFFLINUS in vindiciis typographicis, aliarumque Germaniae nonnullarum SCHELHORNIUS in saepius laudato opere, denique Anglicanarum JOH. AMES in his typographical antiquities; ceterarum vero regionum etiamnum desideramus.

(ac) Atramentum scriptorium, de cuius diverso genere post alios egre auctores novi Tractatus diplomatici, Tom. I. p. 540. seq. ob fluiditatem impressioni aptum non esse constat. Glutinosius proinde tenaciusque genus excogitandum erat, ut huic artificio accommodaretur, quod quum veteres latuerit, unicum fuisse arbitror, quominus libros, tabellis saltem, imprefferint, obstaculum. vid. Cap. IX. §. 3. Postquam vero Huberto et Joanni van Eyck, Flandris, sub finem seculi XIV. bene cessisset olei cum pigmento mixtura, nata hinc forsitan Laurentio Harlemensi idea est, simile circa atramentum tentandi, ut FOURNIERIUS quoque suspicatus est Dissert. sur l'origine de l'art de graver en bois, p. 18. Introduxit itaque atramenti speciem e fuligine oleoque lini confectam, qua in Speculo, Donatoque usus est, sed illam murini fere coloris, nimisque oleosam. Eam quidem nonnihil jam emendarunt Laurentii heredes, prout repetitae Speculi editiones testantur, quae tamen literas nimis pingues nigrasque expriment; sed multo feliciter hac in parte res cessit Moguntinis, ut inferre licet ex Pfallterio a. 1457. ab eodem FOURNIERIO dict. Dissert. p. 45. seq. et Dissert. de l'origine et des productions de l'imprimerie primitive en taille de bois p. 230. seq. descripto, ulteriusque mihi confirmarunt exempla Bibliorum a. 1462. Officiorumque CICERONIS a. 1465. illud chartaceum, hoc membranaceum musei nostri, in quibus summam atramenti perfectionem consultus a me expertus typographus admiratus est. Imo tantum abest, ut Moguntini hac in parte cesserint impressori LACTANTI in monasterio Sublacensi a. 1465. editi; (ceum visum auctori Biblioth. Harlejan. Catalogi, Tom. III. p. 223.) ut e contrario hujus libri inspectio, cumque Speculo secundae editionis collatio manifestum nobis reddiderit, utrumque opus eodem laborare naevo, quem bene evitaverant Moguntini. Hanc atramenti perfectionem lepide fati descripsit Poëtafter in carmine ad calcem Decretalium ex edit. Petr. Schoefferi, Mogunt. 1473. quod CL. SCHWARZIUS in primar. docum. de orig. typogr. Part. III. p. 10. seq. notis illustratum dedit:

Ast atramentum probat hoc non esse caducum,
Cerotumve rapax, aut cineralis aqua.
Quamlibet in fluida carta non liquitur unda
Tetra, neque atrior hac fallit in arte liquor.

Non contenti porro nigro colore Moguntini tria alia genera, nempe rubrum, purpureum, et caeruleum ad impressionem accommodarunt, quae omnia Palæstris a. 1457. et 1459. inservire. vid. Cl. DE ROZE *Tom. XIV. des Memoires de l'Acad. des Inscript.* p. 254. *seq.* Atque haec inventa certissime vel Jo. Gensfleischio seniori, vel potius Jo. Gutenbergio accepta referenda sunt, qui exinde atramenti impressorii repertor dictus fuit POLYD. VERGILIO *Lib. II. de rer. inventor.* c. 7. quod ad Jo. Faustum suo more applicuit hujus agnatus JO. FRID. FAUSTUS ASCHAFFENBURGIUS in *Discours vom ursprung der truckerey*, apud KÖHLER *Ehrenrettung Jo. Gutenbergs* p. 90. Novum tandem impressioni decus adiecit Erhardus Ratdolt, Augustanus, Venetiis primum, moxque in urbe natali typographus, compositione atramenti aurei impressorii, quali superbiunt exempla membranacea, tum *Elementorum EUCLIDIS* Venet. 1482. in bibliotheca Smithiana (teste *Catalogo* p. 161.) tum *Antiquitatum Peutingarianarum*, Augst. 1505. in bibliotheca Harlejana, (vid. *Index*, *Tom. III.* p. 220.) quod proinde negare non debuerat PROSP. MARCHANTIUS in *Dictionar. Hister.* v. *Ratdolt*. Ceterum idem atramenti genus ad impressiones tam ligneis tabellis, quam mobilibus signis usitatum fuisse probant permulta opera seculi XV. et XVI. tabellaris mixtaeve impressionis. Sed aliud hac in parte visum est inventori Laurentio, qui occulta adhuc arte, quo melius delineationes manu factas exprimeret, atramenti genus peculiare ad icones, et cetera porro opera tabellis impressa, adhibuit, idque admodum pallidum, quod e lampadum fuligine cum amylo et aqua commixta confiatum fuisse videtur. Id vero ne tam facile evanesceret, magis deinde fuscum reddiderunt ejus heredes. vid. *infr. Cap. V.* §. 5. et *Cap. IX.* §. 4. et 9. quod tamen ex usu statim recessit. Tabellae autem aeneae, quibus imagines semper fere introrsus (rarissime extrorsus, ut in ligneis) sculpuntur, ubi introduci coeperunt, scil. circa a. 1470. haec ut preli, ita atramenti quoque genus singulare ac tenuius ad impressionem desiderarunt. Ceterum, quum atramentum literis figurisve applicetur ope melantherum sive pilarum tinctoriarum, observo, harum usum perantiquum esse oportere, quum FRIDERICUS III. Imp. qui ab a. 1440. ad 1493. imperavit, typographis gryphi, globos hujusmodi unguibus tenentis, scutum donaverit, teste SIGISM. BIRCKENIO, in *additam. ad* JO. JAC. FUGGERI *Oesterreichischen ehrensiegel Lib. V.* c. 2.

(ad) Antiquissimum prelum typographicum vinarii formam habuisse, eoque Argentorati usum jam fuisse Gutenbergium, testis est JO. ARN. BERGELLANUS in *encomio chalcographiae vers.* 67. *seq. Append. N.* 74. qui in hac circumstantia, integro licet post inventam artem seculo scribens, lapsus haud videtur, quum idem quoque mox testatus fuerit *divinus* DAN. SPECKLINUS in *Chronico Argentinenf. MS. Append. N.* 85. praetereaque torcularis nomen (prelo vinario proprium) impressorio deinde adhaeserit, ut jam probat conventio inter primos typographos Mediolanenses a. 1472. inita, apud SAXIUM in *Hister. typogr. Mediol.* p. 447. *seq.* Gutenbergii vero tentamina quum ex Harlemani fonte dimanaverint, ut *Cap. VIII.* §. 8. docebitur, fieri potest, ut hoc ipso preli genere jam antea usus fuerit Laurentius, qui illius constructionem per Germanum quendam rescire, forte etiam in pharmacopolae cujusdam officina, ubi hodie nonnunquam abhibetur, conspiciere potuit. At vinarii preli figura non ubique eadem. Quod in *Spectaculo naturae* Abbatis PLUCHE *Tom. II.*

II. p. 363. *seq.* exhibetur, satis compositum est, et ad pressionem uvarum specialiter accommodatum; at simplicius stetit CL. FRANC. DECHALES, in *Curso Mathematico*, *Tom. II.* p. 194. quod, paucis forte immutatis, operi typographico inservire potuit. Ita vero cochlea per tignum superius transeunte, quam tarde processerit impressio, nemo non animadvertit. Imo inferri posset ex depositione Laur. Beildeck in causa Gutenbergii §. 10. *Append. N.* 1. hujus prelum duabus instructum fuisse cochleis, quale Dechales *d. I.* exhibet; nisi eadem illa depositio, indicans, aperta utraque preli cochlea columellas dilabi in partes, evinceret, Beildeckium impropria hac locutione ipsam denotasse formam, cochleolis clauforis coarctatam, ut etiam intellexisse ea verba videntur III. SCHOPPLINUS in *Vindic. typogr. Cap. II.* §. 11. et FOURNIERUS *dans ses Observations sur les Vindic. typ.* p. 37. Incrementa vero prelum non nisi lento gradu accepit. Primi certe impressores Moguntini, quos reliqua arti inservientia ad maximam perfectionem evexisse constat, hac tamen in parte multum reliquerunt aliorum industriae. Incubuisse igitur illi potissimum rei videtur JOANNES MULLER, patria Regiomontanus, celebris sui temporis Mathematicus, de quo ad calcem indiculi operum ab ipso edendorum, anno circiter 1473. publicati, legitur: *Postremo omnium artem illam mirificam, literarum formatricem, monumentis stabilibus mandare decretum est (Deus bone faveas) qua re explicita si mox obdormierit opifex, mors acerba non erit; quom tantum munus posteris in hereditate reliquerit, quo ipsi se ab inopia librorum perpetuo poterunt vindicare.* Et ita quoque haec verba accepisse video CL. SCHWARZTUM in *primar. docum. orig. typogr. Part. III.* p. 61. add. PETR. CASSENDUS in *vita Georg. Peurbachii et Jo. Regiomontani*, *Tom. V. Oper.* p. 527. Qualia vero proprie haec Mulleri inventa fuerint, numque illa usus receperit, cognoscere forsitan liceret ex JO. MENTELII, typographi Argentinenfis (a. 1478. fato functi) libello *ms. de arte impressoria, adjectis multis instrumentorum figuris, et de atramenti compositione praeceptis*, cujus HIER. GERULERUS meminit in *Panegyri (Append. N.* 61.) modo is adhuc superesset. Quidquid est, prelum integro posthac seculo adhibitum variis adhuc laborabat naevis, qui succedente aetate correcti sunt, ut didici ex quadam preli iconographia circa a. 1600. excusa, ubi trochlea, cochlea, tabulae torcularia e ligno conspiciuntur, (quale prelum antiquissimae constructionis aliquot abhinc annis in hac ipsa urbe Roterodamo adhuc superstes fuit) sed haec recentior aetas e metallo fabricavit. Quod autem magis mirere, prela ipsa communis jam frequentata etiamnum absunt ad ea perfectione, ad quam extolli possent, perductaque dudum fuissent, nisi politicae rationes expeditionis machinae introductioni haecenus obstitissent. Operae pretium erit, eam in rem apponere, quae PAUL. PATER scripsit in *Dissert. de Germaniae miraculo, typis literarum*, edit. Lips. 1710. *Cap. II.* §. 7. p. 15. Novum plane preli typographici genus Erhardus Weigelius *Mathematicum Professor in Academia Jenensi, Praeceptor et herpes noster olim, non sine honore nominandus, ante aliquot lustra advenit, cujus ope vel unicus operarius tantum praestare potest, quantum in vulgari illo vix duo robustissimi effectui dare valent: sed deprecantibus nobile hoc inventum typographis, et multitudini illorum magis obesse quam prodesse discitantibus, ne otioso algere esurireque cogantur, retraxit in angulum ipse auctor, et ne publici usus fieret, assensit; ego tamen in aedibus ejus admirando ope-*

minoris momenti instrumenta (*ae*) missa faciam, ad introductionem novae artis inveniendam, debiteque fabricanda erant, perfectionem tamen recepere demum successu temporis. Utriusque vero discrimen in typi genere diverso unice residet, sed illud maximi, si effectum respicias, momenti: solutiles quippe literae per

ri non semel manum admovi. Qui deinde auctor p. 56. post descriptionem trochleae cochleaeque in prelo vulgari, de eodem invento addit: *In novo prelo Weigeliano id omne facillime expeditur confecto e chalybe elatere spirali (schnecken-feder) per impulsum rotarum atque ergatae.* Huic forsitan non ab simile fuit, quod Lutetiae a. 1723. nonnemo, regiae scientiarum Academiae socius, excogitaverat, mox vero suppressere iussus est, cujusque arcanum proximo sexennio heres inventoris, ficto, ut suspicor, J. B. de Lana nomine usus, literis Hagae Comitum datis Universitati Gottingensi obtulit, Cl. Heumannus autem, qui has receperat, temere neglexit, quae de re vide *Parerga sive accessiones ad omnis generis eruditionem, Tom. I. lib. 4. p. 141. seq. edit. Gotting. 1738.* Memorare illud hac occasione non indignum existimavi, quoniam interest orbis literati, ut ejusmodi inventum publici juris fiat, usque tandem recipiatur, atque ita non typographorum modo ob minores impensas, sed maxime emtorum ob vilis pretium in libros impendendum consulatur commodo. Id autem, ne politica illa ratio perpetuo sit impedimento, tutissime in urbe aliqua, ubi nulla alicujus momenti officina impressoria sedem antea fixit, tentari, cumque fructu porro, opitulante praesertim magistratu, exerceri poterit: quod si semel factum fuerit, paulatim ad alias transibit regiones, librorum, maxime grandiorum operum, (quae saepe ob nimias impensas perpetuae oblivioni mandari debuissent exemplis aliquot docere possem) impressio augebitur, atque ita per multiplicationem prelorum, licet singula unus tantum homo dirigat, non decreverit operariorum numerus. Optandum saltem est, ut illustrissima illa Galliarum Academia, quae mechanicarum artium arcana omnia, bono publico, jam referat, de hoc invento cogitet, neque, si ejus copia haberi possit, illud porro invidet iis, qui literis bene cupiunt. Atque haec de prelo, cujus ope tum solutiles literae, tum lignae tabulae sculptae imprimuntur, dicta sunt. Laminis autem aeneis quum figurae aut characteres non extrorsus (rarissime saltem) sed introrsus incidantur, cum earum introductione simul inventum fuit novum preli genus, cylindri formam habens, ac volubile, uti Anonymo bene jam observatum in *Transact. Philos. a. 1703. N. 288.* qui tamen hanc epocham non a. 1481. sed 1470. adscribere debuerat. vid. *infra. Cap. IX. §. ult.* (*ae*) Varia instrumenta impressoria enumerantur a JO. HENR. ALSTEDIO in *Encyclopaedia Lib. XXX. sect. I. p. 1913.* DAN. CUL. MOLLERO in *Diff. de typographia, Tom. II. Monum. typogr. JO. CHRIST. WOLFII p. 611.* et CHR. FRID. GESNERO in *Buchdruckerkunst p. 174. seq.* quorum tamen alia preli partem constituunt, alia typographiae strictae sic dictae propria sunt. Imo an his omnibus primi typographi usi fuerint, cum SCHWARZIO in *primar. docum. Part. I. p. 33.* dubitaverim.

per continuam compositionem ac dissolutionem pluribus foliis, imo libris, formandis aptae sunt. Fixae ad unumquodque operis folium novam semper tabulam requirunt. Sic vero illae longissime his praestant, tum compendio, maxime si grande aliquod volumen describendum sit (*af*), tum praesertim celeritate, indeque profluente levi impensa in paginae formatione, ut fere citius liber mobilibus typis, quam folium tabellis absolvi possit (*ag*). Sola proinde impressio versatilis librorum multiplici-

(*af*) Opera certe, multis voluminibus comprehensa, si tabellis describenda fuissent, his reponendis integra horrea accommodari debuissent bene observavit PROSP. MARCHAND *Hist. de l'Imprim. p. 17. seq.*

(*ag*) Quam celeriter jam olim libri characteribus mobili describerentur, testis est magnus eorum numerus, qui paucos intra annos ex una eademque officina prodire: vid. e. g. indiculus editionum Romanarum CONR. SWEYNHEIM et ARN. PANNARTZ ab a. 1467. ad 1472. in *Annal. typogr. MAITTAIRII Tom. I. p. 14. edit. 2. et lib. sing. Card. QUIRINI de primis edit. Rom. pag. 231. seq.* De Joanne quoque Spirensi, primo impressore Veneto, legimus in carmine ad calcem B. AUGUSTINI de civitate Dei, a. 1470. impressi, (dict. *Tom. I. Annal. p. 286.*) cum mense fere trino PLINII *Historiam naturalem* excudisse, quae editio a. 1469. vulgata, mihi non semel visa, (ut ex proxima, quam mole circiter aequat, SWEYNHEIMII ac PANNARTZII a. 1470. in bibliotheca mea delitescente, infero) fere 750. paginas formae maximae continet; unde consequens erit, deductis ex anni quadrante sedecim diebus festis, typothecam ejus officinae, sive solum, sive ab alio adjutum, quotidie decem composuisse paginas, ad quas tabellis sculpendas totidem profecto hebdomadarum, imo longiore spatio, opus fuisset. Sic etiam ex praefatione MORALIIUM GREGORII PAPAE, edit. Romae 1475. (*Append. N. 19.*) discimus, id opus, quod magnitudine non adeo multum Plinio cedere videtur, a tribus hominibus, solum tres menses laborantibus (ad compositionem nempe, correctionem, atque impressionem) fuisse absolutum. Ceterum mirandum non est, scriptores saeculi XV. dum typographiam proprie sic dictam ob celeritatem extollunt, eam nunquam opponere impressioni tabellari, ac semper scripturae, ut fecit JO. ANT. CAMPANUS in notissimo illo versu, Udalr. Galli impressionibus a. 1470. seq. subiecto, *imprimit ille die, quantum non scribitur anno*, fecere et alii, quorum testimonia e documentis nostris magna copia peti possunt, partimque etiam collegit MARCHANTIIUS *diff. lib. p. 2.* Ratio etenim simplicissima est, quoniam typographia directe scripturae succedit; impressio autem tabellaris locum intermedio tempore non habuit, neque typographiae praecluxit, uti porperam hactenus creditum, verum simul aut forte post eam in Europa progenita alijs libris, quam iconicis, peccato inservit, ut *Cap. ult.* ostendimus.

catrux, artiumque adeo et conservatrix et alrux, habenda est, tantopere anteposenda tabellari, quantopere haec ob multiplicationem exemplorum ejusdem libri vincit scripturam. Factum hinc, ut illa perpetuo usu recepta, nomenque typographiae sive impressoriae artis (quo et hac significatione perpetuo utemur) sortita fuerit, haec rarissime ad orationem, eamque exiguo quodam opusculo comprehensam, cetera vero ad icones, aliave, quae mobilibus signis expedire haud licebat, adhibita fuerit (*ab*). Utriusque vero artificii primordia exponere hac diatribe constitui.

§. V.

Initium fiat a typographia. Eam seculo demum XV. natam inter omnes convenit (*ai*). De anno tamen natali dissentiunt plures, varie hunc definientes pro diverso, cui inventionem tribuunt, loco vel artifice. Certatum scilicet hac de re Germanos inter et Batavos. Illi sese inter divisi partim Moguntiae, partim Argentorati causam egerunt, singuli porro circa inventorem in diversa abeuntes. Hi vero in constituendis nobilissimae artis incunabulis eidem semper adhaesere opinioni (*ak*). Quaelibet pars quid

(*ab*) Vid. dict. Cap. ult. §. 13.

(*ai*) Id certe testantur scriptores ejus aevi haud pauci, LUDOV. CARRO, NICOL. GUPALATINUS, JO. MULLER, Regiomontanus, BONUS ACCURSUS, DOMINICUS DE DOMINICIS, pluresque alii, quorum testimonia ex Appendice nostra documentorum periri possunt. Libri igitur excusi, qui annum prae se ferunt venustiore, v. c. Tractatio Germanica *von dem Cirurgus* 1397. alique similes, certissime viciosa subscriptione laborant, quod et generaliter pronuntiare licebit de omnibus illis, qui tempus impressionis a. 1457. antequam exprimunt, quando primum opus, videl. *Psalterium*, Moguntiae exiit cum anni nota. vid. MATTHIAE *Annal. Typogr. Tom. I. p. 2. edit. secund. MARCHAND Hist. de l'Imprim. p. 113. add. NAUDAEUS addit. a l'Hist. de Louis XI. Chap. VII. p. 110.* Qui vero typographiae originem antiquissimam statuunt, atque ex Oriente repetunt, ut PAUL. JOVIVS *Lib. XIV. Histor. p. 226. edit. Florent. 1550.* eoque duce multi alii, hi versatilem impressionem cum tabellari manifeste confundunt. vid. infr. Cap. IX. §. 3. not. b.

(*ak*) Operae vix pretium videtur, ut hic memorem scriptores, qui alii loco inven-

quid sibi aut vindicet, aut jure vindicare possit, in sequentibus capitibus explicabitur data opera. Ad faciliorem tamen intricatissimae controversiae intellectum non inutile erit brevissimum totius argumenti quasi conspectum lectori hic exhibere.

§. VI.

Inter Moguntinae causae defensores reperti sunt olim, qui chalcographiae inventum hac in urbe Joanni Gensfleischio seni adscriberent, qui mox Joanni Gutenbergio Argentina reduci in promovendo perficiendoque opere dux fuisse legitur (*al*). Alii primor-

ventionem scilicet quodam argumento asserere conati sunt, ut fecerunt nonnulli Basileae, quod viciosa subscriptione libri illic impressi niti evicit LUDOV. LA GUILLE *Hist. d'Alsace Part. I. Lib. XXIX. p. 335.* Imo Regiomonti in Franconia repertam aliqui artem volunt per Jo. Regiomontanum, quod Tabularum Purbachii (ab aliis scilicet auctorum) fide scripsit, aliisque persuadere voluit PETR. RAMUS *Lib. II. Schol. Mathem.* Ast bene vidit BERN. A. MALLINEROT in *Discursu de art. typogr. invent. p. 75.* in hisce tabulis impressoriae artem non ipsi adscribi Regiomontano, verum ejus tempore repertam dici; quod ipsius Mulleri testimonio nitiur. vid. *Appendix nostra N. 15.* Chronologiae vero repugnat, quod alii addunt, illum cum Gutenbergio Argentorati consilia inde ab a. 1440. de typographia communicasse, quum a. 1436. demum lucem viderit; vid. III. SCHÖPFLINI *vindic. typogr. Cap. VII. §. 4.* tamen varia deinde ad preli emendationem contulerit, ut jam observavimus. Tandem exstiteret, qui inventionem artis tribuerent Nicolao Jensoni, celeberrimo impressori Veneto, ut ex JAC. PHIL. BERGOMENSI discimus; vid. *Append. N. 28.* Verum hos deceptis male intellectus OMNIBONI LEONICENI locus in Praefat. Quintiliani a. 1471. typis Jensonianis editi, ubi *librariae artis mirabilis inventor, non ut scribantur calamo libri, sed veluti gemma imprimantur, ac prope sigillo, primus omnium ingeniose demonstrasse* dicitur; recte enim observavit CL. SCHWARZIVS in *primar. docum. de orig. typogr. Part. II. p. 50.* mentem Omniboni non fuisse, Jensoni artem in genere consideratam tribuere, verum expolitam, uti certe illum typorum nitore omnes suos aequales vicisse constat; unde operam luserunt auctor *Coloniensts Chronici* a. 1499. editi, huncque secutus TRITHEMIUS in *Annal. Hirsaug.* quando typographiam in Italia a Jensione inventam non sine animi impetu negarunt. v. *Append. N. 4. et 5.*

(*al*) Vid. epitaph. Gensfleischii, WIMPHELING *Epigr. in eius laudem et in Catal. Episc. Argentor. FRANCKIUS in Chronico, edit. 1555. in Append. N. 44. 71. et 80.*

mordia ipsi Gutenbergio tribuerunt; consilio tamen et impensis Joannis Fust aliorumque multum adjuto (*am*). Nec defuerit, qui omne inventum soli Fausto deberi crederent. In eo tamen convenire observo plerosque, circa a. 1440. coepisse epocham Moguntinensium typographiae, qua multum deinde ex-culta a. 1450. *Biblia Latina* absque temporis, loci, vel typographi indicio prelo exiere, eoque ipso anno inter Gutenbergium Faustumque erecta societas est, promovendae arti destinata, at quinquennio post ob exortas utrimque contentiones dissoluta, quando per operarios eorum ars sensum divulgari coepta est, officina pristina Moguntinensis transivit ad Faustum. Hanc deinde celebriorem reddidit famuli Petri Schoefferi Gernshemiensis ingenium, reperta fundendorum ex matricibus stanneorum charactere- rum arte, quo nomine a Fausto et filiam unicam Christinam in matrimonium accepit, et operis coöptatus est socius. Atque ex hoc prelo varios deinde libros Fausti Schoefferique nomine ac scutis conspicuos prodierunt, duas quidem *Psalterii* editiones a. 1457. et 1459. sculptis, reliqua opera fufis literis, vulgo notum est. Novi autem preli, a Gutenbergio post a. 1455. eadem in urbe Moguntia erecti, fetus, quum nulli eorum nomen is suum adjecerit, non aequè explorati sunt (*an*).

Attributa vero soli Fausto inventio seculo demum XVI. est ab hujus ex filia nepote JOANNE SCHOEFFERO, Petri filio; (*ao*) quae opinio plures deinde invenit sequaces, donec elegantis ingenii ac doctrinae viri CHRIST. GOTL. SCHWARZIUS (*ap*) et JO. DAV. KÖHLE-
RUS

(*am*) Ita MATH. PALMERIUS Pisanus in *Chronico*, v. *Append. N. 23.* et post hunc plures alii, imprimis TRITHEMIUS, *N. 30.*

(*an*) Id omne *Cap. VII.* ex parte, plenissime vero a nobis tractabitur in *anti- quitatibus Moguntiae typographicis.*

(*ao*) Vid. *Append. N. 47.*

(*ap*) In *primariis quibusdam documentis de origine typographiae*, quae tribus *Dissertationibus* prodire Altorfi a. 1740. vid. imprimis *Diff. I. p. 18. seq.*

rus (*aq*) ex professo Gutenbergii partes tuiti sunt, Gensfleischii quidem senioris non obliti, ast utrumque, quod promiscue nomina haec gentilitia interdum adhibita perpexissent, gravi errore confundentes.

Ab his omnibus in speciem magis, quam re ipsa cl. FOURNIERUS nuper diffenit, (*ar*) qui in fundendis typis Parisiis excellens *typographiae* appellatione illam demum honorare voluit artem, quae fusilium literarum ope exercetur, indeque auctorem typographiae Petr. Schoefferum agnovit solum (*as*).

§. VII.

Alsatici scriptores in constituendo inventore haud parum vacillarunt. Primus enim assertor JACOBUS WIMPHELINGIUS, auctor seculi XVI. ineuntis, Gutenbergium a. 1440. impressorian artem reperisse quidem Argentorati perhibet, ast incomplete; perfecisse vero Moguntiae ductu Gensfleischii senis, jam ante in ea investiganda ibi cum aliis occupati (*at*). Nonnulli, teste FRANC. IRENICO in *Germaniae exegeß* a. 1518. edita, in praedio Alsatiæ, cui a sono impressionis nomen *Ruschenburg* adhaesit, incoeptam primitus hanc artem fuisse scripserunt; unde quum excusi libri Mo-
gun-

(*aq*) *Ehren-rettung Job. Gutenbergs. Leipß. 1741.*

(*ar*) Vid. *Dissert. sur l'art de graver en bois*, edit. Paris. 1758. p. 53. *Diff. de l'origine et des productions de l'imprimerie primitive en taille de bois.* ibid. 1759. p. 147. *Observations sur un Ouvrage intitulé, Vindiciae Typographicae*, ibid. 1760. p. 7. *seq. Remarques sur un Ouvrage intitulé, lettre sur l'Origine de l'imprimerie*, ibid. 1761. p. 43. quae porro opuscula, brevitatis causa *Diff. I. II. III. IV.* vocabimus.

(*as*) Idem olim statuit CUL. INSULANUS, Menapius in *Statera Chalcographiae*, edit. Basileae 1547. inserta *Part. I. Monum. Typogr.* JO. CHRIST. WOLFFII p. 1073. At vero Schoefferus ipse inventam jam impressorian artem agnovit, antequam operam illi impendere coepisset; partem modo inventionis sibi tribuens ob fusiles typos superadditos. vid. *carmen ad calcem Instit. Justiniani* 1468. et TRITHEMI, in *Annal. Hirsaug.* *Append. N. 4.*

(*at*) Vid. *Append. N. 44.*

guntiam delati essent, repertae illic artis divulgata est fama (*au*). Haud diu post HIERON. GEBUIERUS et JAC. SPIGELIUS, a Jo. Schotto typographo Argentinensi instigati, hujus avo materno Jo. Mentelio inventum stanneis typis excudendi tribuere coeperunt (*ax*). Ex his scriptoribus, ac traditionibus male applicitis conflata narratio est, quam duo Chronographi Argentinenses seculi XVI. fere vergentis, alter. DAN. SPECKLINUS, alter anonymus (*ay*) ad posteritatem transmissere; repertam videl. artem in Alsatiae metropoli a. 1440. a Johanne Mentelio; hunc vero turpiter deceptum a famulo suo Joanne Gensfleischio Moguntino, penetralia artis Jo. Gutenbergio, homini diviti, furtivum in modum detegente; qui ambo deinde, exercere illam Argentorati Mentelio praesente non ausi, Moguntiam sedem transfulerint. Postrema haec opinio in Alsatia deinceps praevaluit, donec a. 1740. eximius vir JO. DAN. SCHÖPFLINUS eam edito Programme (*az*) moxque et Gallica Dissertatione (*ba*) in dubium vocare, et Gutenbergio Moguntino, quem Argentorati per plures annos usque ad a. 1444. habitasse compererat, inventum ea in urbe vindicare, Moguntiae disputare coepit. Quod majori deinde apparatu praestitit, postquam instrumenta litis noviter detecta illum jam a. 1436. tribusque sequentibus, adscitis quibusdam fociis, artis tentamina Argentinenses fecisse docuissent, in *Vindiciis typographicis* a. 1760. editis. Imprimendi ergo mobilibus, iisque sculptis, characteribus ratio Gutenbergio apud Argentinenses iterum asserta, quam ille, Alsatia circa a. 1445. relicta, partim a fociis (mox Jo. Mentelium et Henr. Eggesteinium coöptantibus) illic continuatam viderit, partim Moguntiae cum Fausto ab a. 1450. ipse exercere coeperit. Ita vero Moguntinensis typographiae primordia a tempore demum initae cum Fausto societatis repetit Vir Ill. ut omnia antea facta soli tribuere posset Argentinenses; invitis auctoribus antiquissimis, epocham Moguntinam ab a. fere 1440. auspicantibus, invito principe Alsaticorum in hac materia scriptore WIMPHELINGIO; cujus narratio, systemati V. Ill. opposita, indeque multiplicis ab eo insinulata erroris, ab hac crisi non modo per nos liberabitur, sed authenticis quoque juvabitur documentis (*bb*).

(*au*) Vid. *Append. N.* 57.

(*ax*) Ibid. *N.* 60. et 61.

(*ay*) Ibid. *N.* 85. et 86.

(*az*) Inscrito V. Cl. *Commentationibus historicis et criticis* p. 557. seq.

(*ba*) *Dissertation sur l'origine de l'imprimerie*, écrite 1741. et insérée dans les *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et de belles lettres*, Tom. XVII. p. 762. suiv.

gesteinium coöptantibus) illic continuatam viderit, partim Moguntiae cum Fausto ab a. 1450. ipse exercere coeperit. Ita vero Moguntinensis typographiae primordia a tempore demum initae cum Fausto societatis repetit Vir Ill. ut omnia antea facta soli tribuere posset Argentinenses; invitis auctoribus antiquissimis, epocham Moguntinam ab a. fere 1440. auspicantibus, invito principe Alsaticorum in hac materia scriptore WIMPHELINGIO; cujus narratio, systemati V. Ill. opposita, indeque multiplicis ab eo insinulata erroris, ab hac crisi non modo per nos liberabitur, sed authenticis quoque juvabitur documentis (*bb*).

§. VIII.

Batavi testimoniis duobus antiquissimis, altero Cornelii bibliopagi, ipsius inventoris in patria nostra famuli, altero Udalr. Zellii, Moguntinae diocoeleos clerici, primique deinceps Coloniae Agrippinae impressoris (ut plura alia paulisper fileam) muniti, cedendam haud esse superioris Germiniae incolae inventionis gloriam existimarunt; at illam Laurentio aedituo in urbe Harlemensi adscripserunt, quo vivis erepto perfidus operarius superstitis officinae instrumenta Moguntiam advexit, ubi duobus characteribus mobili Laurentiano impressis opusculis jam a. 1442. inclauit (*bc*). Uti vero Argentinensis typographiae origo incognita fuit hucusque nostris, verà demum epocha nuperrime detecta, ita Moguntinensem unice repetierunt ex primordiis Harlemensibus. Haec autem tantum abest, ut praecipui nostrae causae vindices in sola impressione tabellari quaeiverint, ceu Ill. SCHÖPFLINO antea visum (*bd*), ut e contrario typos non fixos modo, sed et mobiles,

(*bb*) Vid. infr. *Cap. VII.* §. 6. seq.

(*bc*) Ibid. *Cap. III.* et *IV.*

(*bd*) *Vindic. typogr. Cap. VIII.* §. 2. seq.

les, imo, quod factum nollem, fusos e matricibus a Laurentio excogitatos scripserint (*be*), quem lapsus ipse V. Ill. a me admonitus pro eo, quo est candore, illico agnovit (*bf*).

§. I X.

Uti vero in hac controversia tres occurrunt partes litigantes, ita quum nulli earum cum altera jam conveniat, triplex quoque diffidium superest; quod ut terminetur, prout ordo rerum postulat, tentanda est concordiae via, solidis tamen fundamentis superstructa; cujus ope ubi transigi res haud poterit, duriori sententia condemnari infirmau partem necesse erit.

Argentineses igitur aerae typographicae antiquitate, etsi Moguntinos vincant, cedere tamen Harlemensibus docebitur; imo seculo demum XVI. crediti fuere inventores *artis impressoriae*, quam reapse primi omnium aliunde receperant, partim nempe Harlema, partim Moguntia, pro diverso illius vocabuli intellectu (*bg*). Ita vero si parum gloriae tribuere Argentinæ videamur, eam quoque hoc nomine celebrandam existimamus, quod jus civitatis dederit, asylumque per multos annos praeberit Jo. Gutenbergio, ortu Moguntino, qui chalcographicam posthac artem in urbe natali adinvenit. Quod si nec illi arbitrio acquiescere parata sit Alsatiae metropolis, metuendum pacificis erit Batavis, ne rixas, quas cum artis fociis tum Moguntiae tum Argentinæ olim impensarum nomine habuit vitiligator Gutenbergius, Harlemum usque extendant, litemque de primæ inventionis gloria memoriae Laurentii moveant inquieti hominis manes.

Ar-

(*be*) PETR. SCRIVERIUS *Laurecrans voor Laurens Coster*, p. 103. MARC. ZUER. BOXHORNUS *Diff. de typographicae artis inventionem* p. 37. 41. uterque fretus HADR. JUNII testimonio. vid. infr. Cap. III.

(*bf*) In literis ad me datis d. 30. Junii 1760.

(*bg*) Vid. infr. Cap. VIII. §. 7. seq.

Argentineses cum Moguntinis composuisse sibi visus est Ill. SCHÖPFLINUS, dum hosce omnia illis debere, fusilesque modo typos superaddidisse statuit (*bb*). Quae sententia quantopere Moguntinis gravis sit, manifestum faciam; Jo. Gensfleischium *seniorem* e latebris protracturus, et Argentinesibus oppositurus, ut diversum se hominem esse ab altero Jo. Gensfleischio *juniore*, qui cognomine Gutenbergii plerumque usus est, argumentis omni exceptione majoribus probet; ut porro aliquot sese annis ante Gutenbergii adventum Moguntiae artem exercuisse doceat; ut denique huic in patriam urbem reduci in arte promovenda ducem se fuisse, nihil vero ab eo didicisse ostendat (*bi*). Interest ergo Moguntinorum, interest veritatis, ut, postquam amicitiae vinculo sese nobiscum junctos videbunt, communem porro causam contra Argentineses tueantur, imo hos ab omni inventionem excludi citra injuriam posse intelligant (*bk*).

Batavi cum Moguntinesibus olim concordēs duobus abhinc seculis altercari quoque de invento coeperunt. Nostri enim quum id omne Harlemum adferrent, sola emendatione artis Moguntiae relicta, testimonia antiquissima, quae impressoriam artem

in

(*bb*) *Vindic. typogr. Cap. VII.*

(*bi*) Vid. infr. Cap. VII.

(*bk*) Alia ratione Moguntinorum causam novissime tuitus est cl. SCHELHORNIUS *Observ. I. de art. typogr. natal. p. 6. seq.* qui etsi horum labores e primordiis Alsatiae, Ill. SCHÖPFLINI fide, repetat (ignorans pariter, quae ante adventum Gutenbergii praestitere, et Batavorum inventa impressioni tabellari accensens) non tamen Argentinæ, verum Moguntiae, laudem inventionis detulit, quod illic modo tentata ars, hic absoluta fuerit. Et sane erunt, qui Schelhornio ad stipulabuntur, inventricem non recte dici eam urbem, ubi ars modo quaesita est, ad propositum vero finem, nempe librorum editionem, perducere haud potuit. At, si ita res sese haberet, Argentinesibus tamen magis ego propitius essem, quia per integrum lustrum Moguntinis praevire in conficiendo apparatu, sine quo typographia exerceri haud potest. Verum totam hanc quaestionem rescindunt jam Harlemenses, dum utrisque sese priores in typorum mobilium inventionem arque usu ostendent, metallicos solos Moguntiae relicturi. add. infr. Cap. VIII. §. 7. seq.

in hac Germaniae urbe repertam docebant, falsi infimulare coacti sunt. Moguntini, retorionis jure utentes, tam late illa interpretati, ut nihil tandem Harlemo ex typographiae primordiis relinqueretur (*bl*). Horum opinio quum verbis scriptorum veterum magis accommodata videretur, Harlemonenses causa, quam partim bonam, partim malam tuiti erant, apud plerosque judices sua culpa ceciderunt (*bm*); neque repertus huc usque est, qui utramque urbem inventricem *artis excusoriae*, seu *impressoriae*, diverso tamen sensu, nuncupari posse animadvertit.

§. X.

Ne ergo in tota hac lite, praesertim quae nostros a Moguntinis separavit, andabatarum porro more disceptemus, necesse erit, ut indicentur diversi gradus (aut si malis, classès) per quos typographia originem suam accepit, et complementum. Hos vero lector jam intelligit, nequitiam in preli, atramenti, ceterarumque rerum, quae impressioni versatili et tabellari communes sunt, fabrica quaerendos esse, verum unice in mobilium typorum variis speciebus; quae singulae quum inventorem habuerint sibi proprium, facile conciliabuntur distinctionis ope testimonia vetustissima, quae sibi videntur opposita.

A sculptis ergo typis quum ars incoeperit, in prima statim classe *lignei* adhibiti, quod scalp pro facilius efformarentur (*bn*). Verum

(*bl*) Testantur id a Batavorum parte, praeter HADR. JUNII testimonium, SCRIVERII, BOXHORNII et SEIZII scripta, a parte Moguntinensium SERAXII, MALLINKROTHI, KÖHLERI; ut alios mittam.

(*bm*) Evincent hoc inter Gallos NAUDAET, CAILLII, CHEVILLERII et FOURNIERII, inter Britannos MAITTAIRII, PALMERII, et MIDLETONI, inter Italos ORLANDI ea de re judicant.

(*bn*) Probabile est, eos plerumque hac ratione formatos fuisse, ut primum inciderentur tabellae lignae, ejus nempe altitudinis, qualem typi postulabant, dehinc vero cultello separati ad debitum corpus reducerentur, tandemque codi attacherentur,

rum hi ob sculpturam raro sibi aequales, atque ex materia fabricati, quae et fragilis esset, et pro varia tempestate modo tumescens, modo sese contrahens, multas quotidie tum in paginarum artificialium compositione, tum in preli impositione parere debuerunt difficultates, quae saepe executioni, semper elegantiae operis obstabant. Varia quidem excogitata remedia, sed quae, veteribus dum succurrerent malis, nova produxere. Exiles enim literae quum ob fragilitatem separatim sculpi non possent, aliis fuere connectendae, quod majorem idcirco typorum multitudinem, plus temporis, laboris, summuumque exegit. Quum porro characteres in paginam compositi, ctsi marginibus ferreis ope cochlearum inclusi, ex inaequalitate tamen sibi parum cohaerent, atque ita excidente vel uno typo integra subverteretur lineae, excogitata ars est, typos superne perforandi, ut singuli trajecto per foramina funiculo in lineam constringi, atque ita pluribus versibus simul conjunctis forma componi posset. At vel sic evenisse puto, ut impositione preli rumperetur aliquando funiculus; et si huic etiam rei provideri potuit, typothetis saltem hunc nexum molestissimum fuisse oportet, quibus aut statim in compositione exactissima adhibenda erat diligentia, aut multum temporis impendendum disjunctioni et connexioni typorum ad emendandos commissos errores (*bo*). Typos huiusmodi ligneos, eosque perforatos, primus descripsit THEOD. BIBLIANDER in *Commentario de ratione communi omnium linguarum et literarum*, a. 1548. edito (*bp*), quos tam Moguntiae tum Argentorati olim ad-

tur, quo melius sibi cohaerent. Hac certe methodo literas aliquot e ligno buxino mea gratia sculpsit quidam Roterodami artifex, quae prelo subiectae (absque filii junctura) tria haec Belgico sermone formavere vocabula: *Spiegel der Behoudenis*.

(*bo*) Bene has difficultates, quibuscum colluctandum primis fuit typographis, ante me observarunt Cl. GROS DE NOZE in *Dissert.* inserta *Tom. XIV. des Mémoires de l'Acad. des Inscriptions*. p. 265. et Ill. SCHÖPFLINUS in *Gallica Dissert.* ibid. *Tom. XVII.* p. 769.

(*bp*) Vid. *Append. N.* 79.

adhibitos fuisse plures deinde testati, nonnulli oculis contemplati sunt (*bq*).

§. X I.

Ligneis typis substituendos esse *ex aere, stanno*, similive duriori materia *sculptos* (antequam fusiles noti essent) experientia optima rerum magistra docuit, quorum introductio secundam sistit typographiae classem. Hi certe non modo a variis defectibus, quos in ligneis observavimus, liberi erant, longiusque prelo resistebant, sed multo quoque (*br*) nitidiore (imo ubi res postu-

labat,

(*bq*) De Moguntia id testantur JO. FRID. FAUST AB ASCHAFFENBURG in relatione de typographiae inventione, e familiae suae documentis concinnata, apud EÖHLE-
rum Ebreur. *Gutenbergs* p. 91. SIGISM. BIRCKENIUS in additam. ad JO. JAC. FUG-
GERI *Spiegeln der Ebrer des Ertzbaufes Oesterreichs, Lib. V. Cap. II. p. 527.* et
EÖHLE-
PAUL. PATER *Diff. de typis literarum* p. 10. in cuius rei memoriam sua ae-
tate BIRCKENIUS perforatis literis Moguntiae novas operas typographicas in caerimo-
niis illis, quas *postulatum* vocant, tanquam nummo lustrico donari solitas fuisse
scripsit. Argentorati eos duobus abhinc seculis vidit descripsitque DAN. SPECKL-
NUS, vid. *Append. N. 85.* Atque haec jam scripseram in *Conspectu* meo p. 25. qui
antequam prodisset, excusandus erat FOURNIERIUS, vetustum morem perforandi ty-
pos solius Specklini auctoritate nudi arbitratus, eumque ob memoratas difficultates in
dubium vocans, *Diff. II. p. 62. et III. p. 47.* Postquam vero hoc specimen a
me recepit, ibique p. 24. modeste sese admonitum vidit, ut cederet tot optimae
notae testibus, rei veritatem confirmantibus, (qui si ANG. ROCHAE testimonium e
§. seq. adjicias, sex numero erunt) quaero, an ab ullo aequo iudice culpa liberari
possit, quod nuperrime *Diff. IV. p. 22.* pristinae opinioni suae constanter adhæse-
rit? At *in hoc*, quam non ignorem, quam vulgare nostri seculi hominibus sit in
dubium vocare, quacunque non assequuntur.

(*br*) Ne de huius rei veritate quispiam dubitet, typos aliquot ex aere sculpendos
curavi, qui etiam absque filo egregie sibi cohaerent, earundem vero literarum dissimi-
litudinem adhuc produunt. Id testantur, hac ratione impressa, unicisque inclusa duo
vocabula [*Speculum Salvationis.*] Eos vero longe, si id postularem, minu-
tiores efformare sese posse testatus est, qui hos fabricavit, Roterodamensis artifex;
qualibus etiam libros excisos fuisse resissime observavit Cl. SCHELHORNUS in *man-*
issa ad Card. QUIRINI saepius laudatum *opus* p. 262. seq. Huiusmodi vero typos a-

li-

labat, minutiore) forma sculpi poterant. At vel sic praeci-
puum remanebat, imo novum exsurgebat obstaculum. Longius
enim tempus majoresque sumtus typorum e metallo quam ligno
sculptura postulabat, nec omnis semper tolli poterat inaequalitas;
unde et hos aliquando perforari in medio filoque necti oportuit,
ut ex SIGISM. BIRCKENIO discimus (*br*). Huius generis charac-
teres fuisse crediderim, quos perforatos sese Venetiis olim vidis-
se ANGEL. ROCHA scripsit (*br*), ubi ligneos in usu fuisse a. 1468.
quando illic impressio coepta, ob elegantiam in primis Venetis
editionibus conspicuam, dubitaverim. Usus horum typorum an-
te fusos, praeterquam quod ex prima epocha et inventore cha-
cographiae manifeste inferri possit (*bu*), confirmatur quoque
TRITHEMII verbis, relatione PETR. SCHOEFFERI nitentis (*br*), item-
que

liquando elegantiores fuisse fusis observavit Cl. SCHÖPFLINUS in *Vindic. Cap. I. §. 9.*
add. eius Apologista p. 31. At in eo lapsus est uterque, ille *Cap. II. §. 13. n. 5.*
hic p. 13. quod ex sententia a senatu Argentineni in causa Gutenbergii lata intule-
rit, huiusmodi typos illic loci olim e plumbo sculptos fuisse, quod neque ibi legi-
tur, neque ut id credamus, plumbi materies permittit, utpote nimis mollis, quam ut
prelo resistere possit, prout varii typographi testati sunt, unusque eorum compro-
bavit experimento.

(*br*) Vid. *loc. modo cit.*

(*bt*) In *Append. ad Biblioth. Vatican. Tom. II. Operum* p. 350. Hoc opus verò
primum a. 1591. Romae prodit.

(*bu*) Stanneorum enim typorum inventio Gensfleischio vel Gutenbergio circa a.
1440. a veteribus adscribitur. vid. *Append. N. 44. et 45.* Si ergo fusiles demum
Schoefferus invenit post a. 1450. ut omnes agnoscunt, anteriores metallicos fuisse
sculptos consequens est.

(*bx*) Ait nimirum hic auctor in Ann. Hirs. *Post haec* (scil. post impressiones ta-
bellarum fixarum ope factas) *inventis successerunt subtiliora, inveneruntque modum*
fundendi formas omnium Latini Alphabeti literarum, quas ipsi matricēs nominabant, ex
quibus rursus AENEOS sive STANNEOS CHARACTERES fundebant, ad omnem pressuram
sufficientes, quos prius manibus SCULPEBANT. Unde recte quidem KÖHLERUS *Ebreur.*
Gutenbergs p. 20. intulit, sculptos characteres Moguntiae in usu fuisse ante repertam
fusoriam artem; at ignorans metallicos huius generis de ligneis id interpretatus est,
invita hercle Trithemii oratione. Sensus mihi quidem videtur perspicuus, aeneos si-
ve stanneos characteres sculpendos fuisse, priusquam detecta esset illos e matricibus
fundendi ratio; quam interpretationem in *Conspectu* meo p. 27. vulgatam placuisse
dein-

que MARIANG. ACCURSI et ACH. PIRM. GASSARI testimoniis, qui literas ex aere vel aurichalco paratas fusis e stanno plumbove praeceffisse indicant (*by*), et variis denique librorum, qui hac ratione impressi fuere, subscriptionibus (*bz*).

§. X I I.

Molestiae tandem omnes superatae sunt *fusilium typorum* substitutione, quae tertiam ultimamque classem constituit (*ca*). Formati ergo miro artificio ex ferro aut chalybe archetypi, literam quamvis in extrema parte retrorsus sculptam continentes. Illis deinde matrices seu aenei moduli signati. Atque his tandem infusa mixtura, e plumbo, stanno, aere, stibio, aliisque rebus confecta (*cb*), plurimas literas brevissimo temporis spatio, et ex eodem modulo sibi aequales, et omnes iustae ad cuiusque literae corpus proportionis exhibuit. Ita ergo funiculus, quo literae antea constringendae erant, rejici, ita omnia commodissime expediri potuere.

Ut

deinceps quoque III. Schöppini Apologistae p. 13. observari. Cur vero de ligneis typis mobilibus, Moguntiae non inventis quidem, attamen initio adhibitis, Trichemio nihil retulerit Schoefferus, Cap. IV. §. ult. et VII. §. 4. docebitur.

(*by*) Vid. *Append. N.* 68 et 95.

(*bz*) Vid. hoc ipso Cap. §. ult.

(*ca*) Nostra tandem actate coeptum tentamen novi generis characteribus, de cuius tamen successu uti nihil rescire potui, ita maxime etiam dubitaverim. Adscribam hac de re verba III. Cancellarii, JO. PETR. LUDWIGII, e *Relationibus Germanicis*, a. 1744. Halae editis, Tom. II. N. 55. §. 5. quae Latine ita sonant: *Verruntamen hic loci doctus quidam, at parum notus, vir typographiam instituit literis ex indurata igne argilla, sive desiccato ac solidiore luto, formatis; cui haec inesse videbatur utilitas, quod suntibus in metalli mixturam et transfusionem characterum impendendis parceretur. Forte eiusmodi ars ad maiorem etiamnum perfectionem redigi, atque ita introduci posset.*

(*cb*) PETR. CUNTHERUS, saeculi xv. scriptor, brevitatis causa tantum aeris plumbique meminit in Poëmato, *Append. N.* 91. debitam metalli mixturam intelligens, ut adiecta de illius compositione verba declarant. Imo MAR. ACCURSIUS loc. cit. saepius plumbi mentionem facit, quod eius maxima infundatur copia.

Ut tamen eo perveniretur, multum in hac ipsa classe laborandum fuit: nam et de materie typorum relatum est, eam initio nimis mollem fuisse ad sustinendum prelum (*cc*): imo post repertam metalli debitam compositionem dubitandi locus est, an illico innotuerit ea, quam descripsi, integros typos fundendi ratio, an vero primitus corpora modo eorum fusa, hisque literae deinde insculptae fuerint (*cd*). Quidquid est, fusiles, eosque perfectiores, typos indicasse videtur Moguntinus impressor *Catholici* JO. DE JANUA, a. 1460. (*ce*) qui in subscriptione illud *mira patronarum formarumque concordia, proportionem ac modulo* impressum scripsit, observante jam antea Celeb. SCHWARZIO (*cf*). Brevissima loquendi formula eos designarunt BERNARDUS CENNINUS, eiusque filius DOMINICUS, primi Florentiae typographi, in epigraphie *Commentariorum Servii in Virgilium* a. 1472. editorum, quos *expressis ante calibe characteribus*, (intellige archetypos) (*cf**) et deinde fusis. (e matricibus scil.) *literis* impressisse se testantur.

(*cc*) Vid. *Discursus* JO. FRID. FAUSTI, infr. Cap. VII. §. penult.

(*cd*) Eiusmodi literarum, de quibus non memini aliquem verba hucusque fecisse, ideam primus in epistola ad me data excitavit v. cl. G. W. AB OOSTEN DE BRUYN, Ictus Harlemensis, qui tamen perperam, dum ligneas, sculptasque e metallo in controversiam vocabat, ab illis coepisse typographiae primordia, et quidem in urbe patria, suspicabatur. Quod si eiusmodi typi sculpto-fusi (ut ita loquar) aliquando in usu fuerint, quæri potest, illine tentamini modo cuidam, an vero integris operibus excudendis inservierint? Id vero, ut librorum veterum examen docere quemquam possit, vix est credendum. Nam etsi illos tuto excludere queamus ab omnibus libris, ubi non modo literae ipsae, sed eadem quoque saepius occurrentia vocabula semper inaequalia sunt, plurium quoque linearum sibi inter aggregatarum distantia passim diversa (totidem quippe sculptorum corporum indicia) attamen, ubi solarum literarum apparet dissimilitudo, eos tum adhibitos male concluderemus, quum e metallo typi tam affabre sculpi possent, ut singulorum corpora optime sibi cohaerent, ut allato specimine §. praeced. not. br. ostendimus.

(*ce*) Vid. de hoc libro, quae notavimus in *Append. docum.* sub N. 3. *

(*cf*) *Primar. docum. Diss. I.* p. 32. Idem quoque *Diss. III.* p. 13. observat, Henricum Rumelium in subscriptione *Comestorii FRANCISCI DE RETZA* edit. Norimb. 1470. *patronarum formarumque concordiam et proportionem* memorasse.

(*cf**) Neutiquam igitur huius subscriptionis sensum affectus fuit DOMIN. MANNH.

tantur; (cg) nostra vero aetate accuratissime horum characterum fabricam PAUL. PATER (cb) CHR. FRID. GESNERUS (ci), et Cl. DIDEROT (ci*) descripserunt.

§. XIII.

Multum vero abest, ut hac facie ortus et progressus impressoriae artis typorum ratione ab aliis repraesentatus fuerit; unicum si SCHÖPFLINUM excepero (ck), qui tamen sculptos ex ligno aequae ac aere typos eidem tribuens auctori uni quoque aggregavit classis. Ceteri vero sculptorum characterum, vel omnium, vel ex metallo saltem, usum controvertere ausi sunt. Utraque haec opinio acervum produxit errorum. SCRIVERIUS (cl), SAM. PALMER, (cm) et MARCHANTIUS (cn), foli fere in priori versati haerese, quidquid mobili characterem impressum offendeant, fuis typis adscribere; quos et tradita superius, et obvia in multis libris eandem literarum inaequalitas abunde refellunt. Et tamen hinc praecipue evenit, ut SCRIVERIUS mobiles typos in libris Laurentii agnoscens, matricum inventionem, praeunte licet Junio, ei tribue-

in lezione istorica della prima promulgazione de libri in Firenze, nondum quidem visa mihi, sed in *Memoriis Trivulianis* Januar. 1762. p. 249. edit. Amst. memorata, dum statuit, Bern. Cenninum primitus specimina quaedam impressisse typis chalibeis, iisque fixis, tandemque ad Servium fusilibus uti coepisse; ceterum verum sit, etiam ante hoc opus excudisse libros Cenninum, verum mobili eoque sculpto characterem, ut ostendam *Cap. IV. not. ult.*

(cg) Vid. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p. 320.* edit. secundae.

(cb) *Diff. de Germaniae miraculo*, p. 11. *seq.*

(ci) *Buchdrucker kunst.* Leipz. 1740.

(ci*) *Encyclopedie*, Tom. II. p. 650. *seq.*

(ck) *Dissert. sur l'origine de l'imprimerie* p. 777. *seq.* Huius tamen opinionem secutus postea quoque SCHELHORNIIUS est in *Observat. de typogr. invent.* p. 19 et 262.

(cl) *Laurecrani* p. 102. et 103.

(cm) *History of printing.* Lond. 1733. p. 52.

(cn) *Histoire de l'imprimerie*, p. 20.

buerit, atque ita Moguntinis iustissimam de injuria sibi illata claman- di praebuerit occasionem. E contrario, qui sculpturam tantum in ligneis typis admittentes metallicos omnes e matricibus repetierunt, Harlemensibus fuere iniqui (co). Fusiles enim typi si demum a Petr. Schoeffero post a. 1450. inventi sunt, et impressoria tamen ars a Gensfleischio seniore, Gutenbergioque jam ante reperta fuit, consequens est, (exclusis literis e metallo sculptis) adscribi duobus his artificibus non nisi ligneorum typorum inventionem posse; imo falsi accusanda testimonia antiqua, in quibus stannei typi illis tribuuntur. Et ita Hollandiae, ubi *Donatos* ante epocham Moguntinam impressos ZELLIUS tradit (cp), quod adjudicetur, nihil superest, praeter miserrimam illam (nisi iconibus applicetur) tabellarem impressionem; quae si sola Laurentio accepta referenda est, monumenta in eius memoriam posita tolli me suatore jubebit Harlemensis Senatus, ne exteris porro deridiculo, popularibus contemptui sint.

§. XIV.

Ope autem distinctionis inter triplex hoc impressionis genus, quod optimis testimoniis confirmasse mihi videor, eo tandem a me res perducetur, ut nec Batavis querendi, nec Germanis succensendi nobis causa superfit. Ligneos itaque typos primum omnium Harlemi a Laurentio et inventos et adhibitos fuisse ex professo.

(co) Ita non Germani modo, sed et exteri tantum non omnes. FOURNIERIUS, ut sculptos e metallo typos ad regnum imaginarium ablegare posset, difficultatem huius sculpturae urget, *Diff. II. p. 66. seq.* At quanti roboris applicatio huius argumenti sit ad ea tempora, quibus facilius modus fundendi characteres incognitus erat, lector me tacente videt. Nolim itaque, ut hanc suam opinionem, quam post *Conspectus* mei lectionem nuperrime *Diff. IV. p. 13. seq.* et 52. *seq.* adhuc tuitus est, aliis in posterum obtudat, nisi distincta prius refutet, quae §. 11. et §. ult. *not. di.* hac de re tradimus.

(cp) Apud Chronographum Coloniensem, *Append. N. 5.*

seffo docebitur; queis artifices Moguntini postea metallicos substituerunt, sculptos nempe Gensfleischius senior, Gutenbergiusque, tandemque fusos Schoefferus. Utraque haec characterum species primae tantopere usu antecellere visa est, ut sola impressio metallica *artis* nomine decorata fuerit, anterior Harlemensis ad ejus praeludia modo relata (*eq*). Hoc ergo sensu, *impressoriae artis Moguntinae repertam*, scripsisse veteres plurimum locorum collatio docebit, ad materiem potius, quae operi addebat elegantiam, quam naturam typorum, in mobilitate indeque proficiente utilitate quaerendam, attendentes (*cr*); unde et arti *chalcographiae* (mobilis scilicet) nomen ab Italis a. 1472. (*cs*) tributum hoc ipso et proximo deinde seculo communi usu receptum fuit (*cr*). At hoc pacto debilitata sensim est Laurentii causa, quem metallicas literas nunquam reperisse noverant omnes; ligneas primum invenisse pauci, hique ut praecursores artis considerabant, non artificem, denegato eius laboribus *artis* nomine. Bene sit proinde illi, qui vocem excogitavit, cui solutiles typos cuiuscunque generis includi omnes aequi agnoscunt iudices. Signa enim impressioni librorum destinata vocari quum coepissent *typi* (*cu*), arti huic inditum *typographiae* nomen, quod a. 1493. primo, quantum novi, introductum (*cx*), illo seculo fere nunquam,

(*eq*) Vid. ZELLIUS d. l.

(*cr*) Vid. Cap. VII.

(*cs*) Vid. Append. N. 13. ac deinceps.

(*cz*) JUL. CAES. SCALIGERO magis placebat *castrographiae* nomen, à Graeca stanni appellatione desumptum, ut ex eius *Exercitationibus de subtilitate* refert ERN. CHR. SCHROEDTERUS *Diff. de typogr. Tom. II. Monum. Wolfii* p. 617. nam in ipso Scaligeri opere ob iusti indicis defectum vocem hanc reperire non licuit.

(*cu*) De hac significatione vid. HENR. STEPHANI et ROB. CONSTANTINI *Lexica Graeca*.

(*cx*) Vid. praefatio BERN. VERONENSIS, Tibullo, Catullo, et Propertio praemissa in edit. Venet. 1493: ut saltem ea legitur in *Annal. typogr. MAITTAIRII Tom. I. p. 560. edit. 2.* Quod enim paulo ante p. 508. eandem vocem exhibet in *proemio* STEPH. DULCINI ante Manilium, ex edit. Mediol. 1489. vitio laborat, quum ipsius libri inspectio me docuerit, non de *typographo* sed *chalcographo* verba fecisse Dulcinium.

quam, usque ad medium insequentis rarissime adhibitum (*cy*), tandem magis magisque usu invaluit. Sic vero a mobilitate literarum tota quum ars pendeat, ill. SCHÖPFLINO (*cz*) rectissime observante, versatilius inventor typorum verus inventor typographiae est. Haec ergo gloria Laurentio a nobis revindicabitur; neque vel minimum ipsi officiet rudis ejus atque informis ex ligneis typis productio. Cuiusque enim artis difficillimam inventionem, faciliorem promotionem esse nemo ignorat. Ligneis vero typis semel repertis non adeo magnus ad sculptos metallicos, et profecto minor, quam ab hisce ad fusos, transitus fuit.

§. X V.

Fusiles typi, qui in GUIL. DURANDI *Rationali divinarum officiorum* Moguntiae a. 1459. primum apparuere (*da*), etsi sculptis successerint, horum tamen usum non statim sustulerunt. Petr. Schoefferus certe ipsisimo characterē caelato, quem cum focero Fausto in utraque *Psalterii* editione a. 1457. et 1459. adhibuerat, usus tandem in tertia est a. 1490. (*db*) Immo magna in vetustis bibliothecis offenditur librorum copia, qui inaequali adeoque sculpto (sive ex ligni sive metalli substantia) typo excusi sunt; invicem vero collati, etsi typographi forte nomen fileant, e diverso saepe prelo exiisse deprehenduntur (*dc*). Illos

ma-

(*cy*) Neque enim novi, qui hac voce seculo XV. deinde usus fuerit, nisi DESID. ERASMUS in epist. data 13. Febr. 1498. *Tom. III. Opp. p. 25.* Seculo autem XVI. incunte praeter eundem Erasmus THEOD. MARTINI, JO. SCHOEFFER, bibliopolae, et paucissimi forte alii.

(*cz*) Vid. *Vindic. typogr. Cap. I. §. 11.* add. eius Apologista in *epist. Gallica* p. 26.

(*da*) De hoc opere vid. SCHWARZII *primar. docum. Part. II. p. 9. seq.* SCHÖPFLINI *Vindic. Cap. III. §. 7.* FOURNIER. *Diff. II. p. 236.*

(*db*) DE BOZE *Tom. XIV. des Memoires de l'Acad. des Inscriptions. p. 258.* et FOURNIER. *Diff. II. p. 234.*

(*dc*) Eiusmodi libros aliquot cl. SCHWARZTUS in *Ind. nov. libr. sub incun. typogr. impr. p. 21. seq.* et FOURNIER. *Diff. II. p. 240. seq.* plures vero cl. SCHELHORNIUS *Observat. III. de art. typogr.* indicant. Hic tamen ibid. p. 33. rarissimas esse huius generis editiones arbitrat, qua in re aliter ego quidem sentio, qui plurimos istius-

modi

majori ex parte (*dd*) deberi existimo officinae Moguntinensis operariis, qui inde a rupta inter Faustum et Gutenbergium societate, quando fusoria ars nondum inventa vel perfecta fuisse videtur, officinas typographicas in-varii Germaniae urbibus exere-
re (*de*), prout fecit Johannes a Petersheim, Fausti Schoefferique minister, Francofurti a. 1459. (*df*); et, qui ex hac quoque vel Jo. Gutenbergii schola prodiisse videntur, Jo. Mentelius et Henr. Eggesteinus Argentorati, Udalricus Zellius Coloniae Agrippinae, Henricus Keffer, natu Moguntinus, Norimbergae (*dg*), Johannes Bamler Augustae Vindelicorum, aliique forte plu-

modi libros, maximam partem absque die et consule editos, tum Marehionem de WESTERLO Bruxellis, ac SAM. HULSIUM Hagae Comitum nostro saeculo adfuisse novi, tum ipse etiam in itineribus meis per Germaniam, Galliam, Angliam, Belgicque Provincias inspexi. Ceterum quum distingui vix possit, illine ligneo an sculpto ex aere typo prodierint, utrosque hoc §. conjungere visum est. Forte tamen a vero non aberrabimus, si staverimus, ubi cum inaequalitate characterum insignis conjuncta est ruditas, ibi ligneos, secus vero metallicos sculptos adhibitos fuisse.

(*dd*) Exciplendi enim sunt, qui tum in Belgio ex officina Laurentiana, tum Moguntiae sub initium epochae hac ratione excusi sunt.

(*de*) Haec opinio, in *Conspectu* p. 39. a me proposita, jam antea in mentem venerat cl. SCHELHORNIO *Observat. III. de art. typogr. p. 35.* cuius tamen opus postea demum recepi. Acute illic v. cl. observat, duas operariorum et tyronum migrationes e typographeio Moguntino in alias oras contigisse, unam videl. a. 1455. eorum, qui a partibus Gutenbergii stabant, sculptisque typis usi sunt, alteram a. 1462., quando capta ab Adolpho Electore Moguntia est, ministrorum officinae Fausti-Schoefferianae, qui fusoria arte jam tum imbuti erant. Attamen intermedio quoque tempore non defuisse, qui ex hac ipsa officina alio sese transferrent, Jo. Petersheimii exemplum probat.

(*df*) Vid. *Relatio* FAUSTI ASCHAPPENBURGHII, apud KÖHLER p. 91. *seq.* Quum vero nullus hucusque repertus sit liber, Petersheimii nomen gerens, verosimile est, eum omnes excudisse absque anni, loci, vel typographi indicio.

(*dg*) Memoratur jam a. 1455. in laudo inter *Fac. et Job. Faustos ex una, et Jo. Gutenbergium ex altera parte*, ibid. p. 55. ubi lin. 13. *seq.* haec verba occurrunt: *Nach solcher schickung und fragung erwannen in den gemelten refender der ersame Her Heinrich Chünther etwan pffarrer zu sant Christofer zu Mentz, Heinrich Keffer, und Bertolf von Hanau eine diner und knecht dess gñten Johann Gutenberg.* Quo loco tamen haud traditur, Kefferum ipsius Gutenbergii famulum fuisse, ceu visum cl. Schwarzio in *not. ad dict. instrum. Part. I. primar. docum. p. 72.* et Köhlero p. 58. quum

plures. Hi sculptas literas uti initio adhibere poterant solas, ita diu postea, divulgata jam arte fusoria, quod nonnullae usui adhuc accommodatae nondumque detritae essent, in libris imprimendis continuaverunt, aliqui ad heredes transmiserunt, fusi interea subinde usi. Imo eos, qui opera sua absque nominis, loci, et temporis indicio olim emittebant, peculiaris movisse videtur ratio, cur sculptos typos fusilibus praeferrent; quum etenim, arte non satis (extra Germaniam saltem) cognita hos libros pro miss. magno aere vendere anniterentur, non ignorabant, diffimiles sibi literas propius imitari calamo exaratas; dum metuendum esset, ne fusiles ob perpetuam aequalitatem, etiam absque plurium exemplarium collatione, attento lectori fraudem detegerent, eaque divulgata librorum mox decrescerent pretia (*dh*). Quidquid est, editiones variae sculptis literis ad annum usque 1494. prodire, imo non Argentorati modo, sed etiam Augustae Vindelicorum, Coloniae Agrippinae, in villa Beronensi, Spirae, Ulmae, et in variis Italiae urbibus, ac forte alibi (*di*). Ex qua observatione sua

quum manifestum sit, verba *diner und knecht dess gñten Johann Gutenberg* ad solum Bertoldum de Hanau respicere, (*add. mox lin. 55.*) qui vero Bertoldus an et ubinam posthac officinam exerexit, mihi nondum constat. Fieri interim potest, ut, postquam Gutenbergius propriam deinde officinam exerxit, Kefferus, illius (ut ex laudato documento liquet) amicus, sese huic ministerio tradiderit. Quidquid est, Kefferus hic, qui male apud Maitairium Koler vocatur, a. 1473. una cum Joh. Senfeschmid Norimbergae excudit *Summam* RAYNERI DE PISIS. Imo probabile videtur, cum diu jam antea impreffisse absque temporis, loci, vel typographi nota; uti statim ab erecta officina fecerunt omnes fere principes in Germaniae urbibus impreffores.

(*dh*) Lapsus igitur fuit cl. DE ROZE *loc. cit. p. 266.* qui dum varias editiones ligneo caractere discipulis scholae Moguntinae deberi agnovit, omissum saepius artificis nomen illi adscripsit causae, quod apographis suis (vulgo *contresactions* vocant) illud apponere non auderent. Certum quippe est, longe plures, imo passim quoque alios, hac ratione excusos esse libros, quam qui e Fausti Schoefferique prelo exierant, ut Schelhornii memoratus jam indiculus, collatus cum catalogo principum editionum Moguntinensium (per SCHWARZIUM *Part. II. primar. docum. p. 7. seq.* edito, et a nobis plenius quandoque vulgando) evincit.

(*di*) Ex innumeris libris sculpto caractere absque anni, loci, et typographi nota

sua sponte corruit tum ill. SCHÖPFLINI conjectura, qui SCHWARZIO praeëunte sculptos typos foli (si Moguntiam excipias) tribuit Argentinae, ibique Jo. Gruningeri tempore, id est, a. 1483. cessasse existi-

ta editis illos hic memorare suffecerit, quorum impressores adjecta a calligrapho uni alterive exemplari subscriptio prodidit. In hunc censum refero binas *Latinorum Bibliorum* editiones, unam in regia bibliotheca, alteram in Collegio Mazarinico Lutetiae repertam. Utramque, 45. lineas in quavis columna continentem, sculpto charactere prodidisse, sed tamen ex variis notis distingui posse docuit FOURNIERUS *Diff. II. p. 190. seq.* ubi tamen eas primis editionibus Moguntinis accensere frustra adnitus est; quandoquidem regia illa editio Jo. Bamler Augustae Vindelicorum a. 1466. Mazarinica Henr. Eggesteinio Argentorati a. 1468. debetur, ut extra omnem controversiam posui in *Conspectu p. 40. seq.* quod silentio involvit FOURNIER. *Diff. IV. pag. 36.* erroris suo nimis constanter inhaerens; add. SCHÖPFLINI *Vindic. Cap. IV. §. 7.* ejusque Apologista p. 23. Eadem porro urbs Argentina a. 1466. *Biblia Germanica*, et a. 1469. *ATEXANI Summam de casibus* sculpto Jo. Mentelii charactere protulit, ut testantur additae utrique operi a miniculatore subscriptiones, illi quidem in Consistorio Stutgardiae, huic in Commendae S. Johannis Hierosol. Argentorati bibliotheca. vid. MELCH. LUDEW. WIDEKIND *Verzeichniss von raren buchern, Part. III. p. 449. seq.* SCHÖPFLIN. *diff. Cap. IV. §. 6. 7.* et Apologista p. 28. DAV. ELEMENS *Biblioth. curius. Tom. II. p. 169.* lepidum enim est, quod Fournierius *Diff. IV. p. 46. seq.* ex pessime caelato Bibliorum Mentelii specimine (post Schöpflini *Vindic.*) inferre vult, vastum illud opus tabulis ligneis fuisse incisum, quae profecto nunquam nisi parvis opusculis infervierunt. vid. *infra. Cap. IX. §. 13.* Imo praeter laudatos Eggesteinium et Mentelium, quorum hic fufus literas deinde praetulit, plures mox Argentineses typographi caelato charactere usi sunt, ut ill. SCHÖPFLINUS in *Differt. Gallica p. 783.* plenius autem in *Vindic. Cap. IV.* docuit. Post quem observabimus, quoniam ad rem maxime facit, non defuisse illic, qui in subscriptionibus materiem typi exprimerent, quemadmodum J. orius Hufner a. 1472. in GUIL. DURANDI *speculo judiciali*, et a. 1476. in JO. NIDERI *Praeceptorio divinae legis* testatur est, se ea opera edidisse literis ex aere sculptis, quae profecto formula ambigua non est, imo pondus etiam accipit ex ipsorum characterum inaequalitate, a cl. Schöpfliano jam indicata, et ab ampl. DUVIO, *Praeceptorii* huius possessore, confirmata mihi; ut adeo lapsus certissime sit FOURNIERUS *Diff. II. p. 65. et Diff. IV. p. 59. seq.* dum SCHWARZIUM in *primar. docum. Part. III. p. 18.* secutus intelligendum hoc voluit de literis ex aere fufis, quarum archetypi e ferro vel chalybe sculptuntur. Quod vero ill. Schöpfliani diligentiam fugit, adhuc a. 1494. Mart. Flaccus Argentorati caelato usus est charactere ad opera JO. GERSON, ut docet epigramma finale: *Noscere forte voles, quis sculpsit hoc opus aere.* vid. MATTAIRE *Annot. Tom. I. p. 571. edit. sec.* Augustae porro Vindelicorum hae literae sit frequentes erant, quoniam illis usus fuerit non tantum Jo. Bamlerus, ut allegatum modo Latini Codicis sacri exemplum a. 1466. evincit (cui nunc addo *Summam* JOANNIS Ger-

existimavit, (dk) tum FOURNIERII, qui ex sculptis typis solos agnoscens ligneos hos brevi post annum 1462. exolevisse conjecit (dl).

Germanice, a. 1478. ex indicio Patrum Augustinianorum discalceatorum Vindobonae, itemque *Horas canonicas Augustensis ecclesiae* a. 1479. ex SCHELHORNII *Obsero. III. n. 33.*) sed etiam Jo. Wiener a. 1479. ad Nideri *Praeceptorium*, testatur, literis ex aere sculptis id a se impressum. vid. Schwarzius d. l. Coloniae Agrippinae a. 1467. Ulricus Zell *Augustini librum de singularitate clericorum*, pluresque etiam alios, at sine nominis adiectione, characteres sculpto excudit, (vid. *infra. Cap. III. §. 3. in not.*) quo etiam Arnoldus ter Hoernen ibidem loci a. 1471. seq. ad plurimos libros, partim Schelhornio d. l. n. 25. et 34. memoratos, partim mihi visos, usus est, omnia sua opera perquam ineleganter imprimens. In villa porro Beronensi a. 1470. Helyas de Louffen *Mamotretrum*, mox Spira a. 1472. seq. anonymus, et Ulmae a. 1473. seq. Joannes Zainer de Reutlingen varios libros excuderunt sculptis literis, a Schelhornio d. l. n. 26. ad 32. recensitos; quibus urbibus, si veterum bibliothecarum plutei excuterentur, addi sine dubio possent alia Germaniae loca bene multa. Quod vero nemini hucusque observatum, in Italiam quoque advectae, vel forte illic fabricatae fuere sculptae literae. Certe Venetiis perforatos typos, ut filo necti possent, ANGEL. ROCCHA vidit, vid. *supra. §. 11.* quae cautela in literis fufis, bene semper sibi cohaerentibus, supervacua fuisset. Porro Florentiae Bern. et Dom. Cennini sculpto charactere ad ALEX. CALLI *doctrinale* usi sunt, mox a. 1472. ad fufum transeuntes, ut ostendam in *not. ad Cap. IV. §. ult.* Denique Mediolani eundem imprimendi morem aliquando locum habuisse infero ex conventionem typographorum a. 1472. apud JOS. ANT. SEXTUM in *hist. liter. typogr. Mediol. p. 451.* ubi *characterum antiquorum ac recentium* mentio fit. Frustra enim esset, qui ea locutione ad diversam literarum, quam in charta exprimunt, figuram respici crederet, quasi per illos Gothicae literae, in ipsa typographiae infantia receptae, per hos Romanae intelligendae essent, quoniam a. demum 1474. Christoph. Waldarfer Gothicam typographiam Mediolanum invexerit, antea vero soli Romani typi illic vigerent, teste Saxio p. 97. seq. ut adeo antiquorum nomine sculptos, recentium e matricibus noviter fufos typos intelligi oporteat.

(dk) *Vindic. Cap. IV. §. 14. 15. junct. Cap. X. §. 17.* bene hoc nomine jam reprehensus a SCHELHORNO *Obsero. III. p. 19.*

(dl) *Diff. III. p. 29.* ad cujus argumenta jam responderunt tum SCHELHORNIUS in *Mantissa ad Card. QUIRINI opus, p. 263. seq.* tum Schöpfliani Apologista p. 23. 29. et 33. Et tamen pristinae opinioni suae inhaesit adhuc FOURNIERUS *Diff. IV. p. 59. seq.* quando Schelhornii opus forte nondum viderat, legerat tamen non absimilia in *Conspectu* meo p. 38. seq. Jam vero, quum intelligat, praeter ill. Schöpflinum, ejusque defensorem, etiam Schelhornium, Duvium, et me ipsum in libris nonnullis, post a. 1470. editis, distincte earundem literarum inaequalitatem observasse, quam sculpti characteris indicium esse ipse d. l. agnoscit, diligenter porro perpendat velim, num lectori suo facile persuasurus sit, in dignoscenda similitudine vel dissimilitudine characterum plus tribuendum oculis unius artificis (quem in arte sua lapsum not. hq jam observavimus) quam litteratorum quinque.

C A P U T I I.

Laurentii Proto-typographi genus, aetas, posterii.

§. I.

L Laurentius, Harlemensis civis, cui in hoc opere primitias typographices vindicare constitui, usque adeo in obscuro haecenus latuit (*a*), ut operae pretium mihi visum fuerit ex authenticis monumentis congerere, quae ad huius natales, munera, aetatemque, qua floruit, illustranda faciunt; inventioni artis haud parum gloriae lucisque allatura.

Gentilicium dignissimi viri nomen neque in chartis veteribus neque in fastis Harlemensibus reperire est. Simpliciter illic *Laurentius Johannis filius* (*b*) audit, more scribendi superioribus seculis in Belgio apud plebejos non modo, sed et patricos, imo nobiles quoque (*c*), receptissimo, quos tamen cognomine caruisse frustra quis inde colligeret (*d*). Gentem vero Laurentii non melius indagare licebit, quam ope sigilli, quo usus fuit, scabinalis, quodque pluribus appensum chartis tabularia urbis Harlemensis religiose etiamnum custodiunt (*e*). Scurum ergo scan-

(*a*) Nihil enim de eo JUNIUS, SCRIVERIUS, ceterique nostrates, (si acta typographica excepero) nisi illum e Costerorum gente descendisse, a. 1431. Harlemi scabinum fuisse, et amplissimas in foro mercatorio illic occupasse aedes, vid. *r. scriverii Laure-crans*, pag. 116. *seq.*

(*b*) *Louwerijs* (sive *Lourens*) *Janissoen*.

(*c*) Sic in Codice Diplomatico Hollandiae FRANC. A MIERIS occurrunt armigeri (*Schiltknaben*) Gerardus Alewinii filius, in charta 8. Aug. 1322. Mattheus Regneri filius, 27. Novemb. 1328. Arentius Masi filius, 2. Novemb. 1383. etc.

(*d*) Plurimos seculo XIV. duobusque sequentibus, et si nomen gentilicium habuerint, eo tamen usos non fuisse plurium civitatum fasti nos docent, et cum primis urbis Delphensis, qui novae illius descriptioni a. 1729. inserti, ubi Scabinis Consulisque, qui agnomen sua aetate non expresserant, additum tamen illud, sed diversis literis videmus, quatenus scilicet sigillorum auxilio crui potuit.

(*e*) Sic v. g. existit apographum donationis nosocomio Harlemensi, per Lauren-

CAP. II. LAURENTII GENUS, AETAS, ETC. 39

dentem exhibet leonem, a tigillo in medio sectum, superimposita lineola, quae a dextro scuti angulo ducta in sinistro latere inferius definit; colores vero, quos designare sculptores ea aetate haud noverant, non exprimit. Linea haec nothi indicium prodit (*f*), non quasi ipse Laurentius illegitime natus fuerit, quod, pro more constanter recepto, addito patris naturalis gentilicio nomine tum expressisset (*g*), sed quia ex notho descenderit. Ea tantisper ergo sublata prodeunt insignia longe illustrissima, quae gentem exprimunt per juniorem filium ex primis Hollandiae Comitibus descendente, quaeque a pluribus primi ordinis familiis summo id sibi jure vindicantibus gesta sunt; Brederodiis dico (*h*), Teylingiis, Langerackiis, Soutelandiis, et Warmontiis. Hae quip-

rentium vesperi ante Pentecost. 1431. signatum. Nos sigillum hoc ad originale delineatum ejus imagini subjecimus. Lapsus igitur fuit JO. CHR. SEIZIUS, quum in opere inscripto, *derde jubeljaer van de uitgevonde boekdrukkonst* edit. 1740. p. 106. prototypographo nostro columbae insigne tribuit, quod etiam fecit GER. MARSHOORN in summate, in honorem Laurentii cuso, errore nato ex quadam Laurentii genealogia, cui recentior manus tale scutum apposuerat, prout ad me scripsit ENSHEDIUS.

(*f*) De hac nota ex professo egit JO. BAPT. CHRISTYX in *Jurisprud. Heroic. Tom. II. pag. 31. seq.*

(*g*) Ita Simon Aegidii fil. Bastardus de Brigdam armiger occurrit in charta 17. Martii 1358. Theodorus Bastardus de Boeckhorst 17 Febr. 1380. Bartholomaeus Bastardus de Wateringen 15. Maji 1384. Joannes Bastardus de Blois 18. Januarii 1390. et permulta id genus exempla.

(*h*) Brederodii certissime olim in insignibus suis lambellum gesserunt pectori leonis impostum, eumque adeo secantem in medio, ut ex veteribus sigillis patet, testantibus JO. VELDENARIO in *appendice ad Fasciculum temporum*, Belgice editum, Ultraj. 1480. fol. 285. JO. A. LEYDIS lib. *de origine Brederodiorum* cap. 11. Tom. II. Anal. ANT. MATTHAEI, et MATH. SMALLEGANGIO in *append. ad mappam Hollandiae heraldicam* edit. 1681. Stirpe vero priori Hollandiae Comitum extincta in Joanne I. a. 1299. jus fuisse Brederodiis familiae scutum plene gestandi, ex heraldicae artis regulis evidens est. vid. praeter alios CHRISTYX dict. lib. Tom. I. pag. 209. Praeignantes igitur rationes movisse Carolum v. Imp. ac Comitem Hollandiae oportet, ut a. 1531. Reinoldum Brederodium veteret: tigillum ex insignibus tollere; elevare autem supra leonis caput permitteret: dum cerum est, hunc ipsiusque posteros ea constanter deinde juxta praeceptum Caesaris gessisse. vid. *Repertorium van de Placcaten*, edit. Hagae 1643. pag. 26. 29. *seq.*

quippe omnes rubrum leonem gessere scuto aureo impositum, at in coloribus tigilli, per leonis pectus transeuntis, nonnihil variant. In quatuor vero postremis gentibus quum nullum invenire mihi licuerit, ex quo descendere potuerit Laurentius, illegitimum filium; Soutelandii etiam fere semper in Zelandia commorati sint (*i*); Warmontii ex Teylingiis descendentes seculo decimum XV. nomen hoc sibi adsciverint (*k*), relinquitur, ut originem nostri repetamus a Brederodiis.

§. I I.

Alferdus igitur, nonus Brederodiae toparcha, recta linea, ut annales nostri referunt, ex Arnulpho Hollandiae Comite descendens (*l*), atque a. 1253. fato functus, praeter duos liberos, quos

(*i*) Vid. MATH. SMALLEGANGE *Chronyk van Zeelandt* pag. 666.

(*k*) Constat mihi hoc ex illius gentis genealogia bonae notae, quae penes me est ms. Ei vero duplici cognationis vinculo juncta fuit gens nostra, et per avam mei Gerardi Meermanni ipsi nuptias cum Maria de Bye, cujus mater erat Catharina Warmontia Adriani filia, et per proavum mei Joannis Meermanni (Ordinum Belgii ad Carolum II. magnae Britanniae Regem Legati extraordinarii) matrimonium cum Dina van Nes, quae matrem agnoscebat Catharinam Warmontiam, Nicolai filiam: unde etiam inter octo quarteria avi mei Gerardi Meermanni, Senatoris et Consulis Lugduno-Batavi, d. 10. Febr. 1710. defuncti, insignibus ejus in D. Petri templo Leidae conspicuis addita, bina vice Warmontii scutum invenire est.

(*l*) Ex filio Siccone, seu Senfrido, quae de re tamen dubitare video JAC. EYNDIUM *Lib. II. Chron. Zelandiae* cap. 10. Ceterum hunc Arnulphum, quem uxorem Lurgardim duxisse, atque in proelio contra Frisones occisum Chronographi nostrates, etiam antiquissimi, statuunt, Comitem Gandavensem vocant BALDERICUS NOVIOMENSIS in *Chronica. Camerac. Lib. III. cap. 19.* SIGEBERTUS GEMBLACENSIS in *Chronico* ad a. 1018. AEGIDIUS AUREAE-VALLIS in *addit. ad Histor. ANSELMII, Canonici Leodiensis, cap. 67.* (Tom. I. Collect. CHAPEAUVILLI) et BALDUINUS NINOVENSIENSIS in *Chronico* ms. apud DU CHESNE *Hist. de la maison de Guines, Part. II. p. 666.* unde recte intulit idem Chesnaeus *Part. I. p. 38. seq.* Arnulphum, aequae ac filium eius Theodoricum, Comitatus Hollandiae et Gandavi junctim possedisse. Arnulpho, consentientibus et Flandricis et nostris scriptoribus, pater fuit Theodoricus, mater Hildegardis. Hunc vero Theodoricum Wicmanno seniori in Comitatu Gandavensi suc-

quos ex Beatrice Hornensi procreaverat, scilicet Wilhelmum sibi succedentem, et Catharinam nuptam Castellano in Keyferswaerd, naturalem quoque filium genuit, Theodoricum nomine, qui in laterculo nobilium Hollandiae occurrit sub Wilhelmo Rege Romanorum ad a. 1255. (*m*) Ab isto Theodorico bastardo descendere illos, qui dicuntur *van der Duyn*, jam olim retulit auctor *Chronici Latini inediti illustrium Dominorum de Brederode*, quod hujus gentis historiam a prima origine usque ad a. 1482. capitibus LXII. includit, at cujus priora XXXIX. capita usque ad a. 1465. antiquiorem scriptorem, ab alio deinde continuatum, agnoscere non una de causa suspicor (*n*). Idem retulit, qui proxime Chronicon hoc Belgice versum, adjectis variis de suo, sed et demtis nonnullis, LXXVI. capitulis ad a. 1486. per-

cessisse idem historicus eximius evicit: ipse tamen Wicmanni filium fuisse merito dubitavit. Ego autem Theodoricum hunc, ut conciliantur *Chroniconum Egmondensium* cum WITICHINDO Saxone et DITHMARO auctoritates, existimo patrem habuisse alterum Theodoricum, patruosque adeo et Hermannum Saxoniae Ducem, et huius fratrem Wicmannum. Quidquid est, Arnulphum ex Gandavensibus Comitibus ortum, cum Chesnaeo certissimum reor, mirorque ea de re dubitare potuisse egregium historiographum J. WAGENARIUM *hist. patr. Lib. VII. §. 12.* An vero hi Comites jam antea quendam Frisiae sive Hollandiae tractum possederint, et quid de duobus primis hujus ditionis Comitibus Theodorico I. et II. statuendum sit, dignissimum profecto est, in quo viri antiquitatum periti ingenii vires exercent, argumentum.

(*m*) Apud WILH. VAN GOUTHOEVEN *Chronyk van Hollandt* pag. 325.

(*n*) Hujus libri, qui scripturam seculi XV. vergentis prodit, usum ex instructissima sua bibliotheca perhumaniter mihi concessit vir celeberr. PETRUS BURMANNUS, secundus. Integrum vero capitulum huc faciens apponere operae pretium erit.

De Alferdo, nono Domino de Brederode. Cap. XII.

Mortuo et sepulto Theodorico octavo Domino de Brederode, Alferdus filius ejus factus est nonus Dominus de Brederode. Hic habuit in uxorem Beatricem filiam illustri Domini de Horn, ex qua genuit Wilhelmum, principem militiae Regis Romanorum Wilhelmi Comitisque Hollandiae, sibi succedentem Dominum de Brederode, et Catharinam filiam formosam valde, quam post obitum patris Wilhelmus Rex Romanorum praefatus tradidit in uxorem Castellano in Keyferswaerd. Creditur etiam habuisse quendam bastardum, militem, Theodoricum nomine. Ab isto bastardo descenderunt illi, qui dicuntur *van der Duyn*. Obiit autem XIII. Kal. Decembris, circa An. D. MCCLIII.

perduxit, Yolandaque Brederodiae inscripsit, JOANNES A LEYDIS (o). Eidemque opinioni, etsi PONTUS HEUTERUS alia omnia interea tradidisset, adhaesit eximius historicus WILHELMUS GOUTHOEVIUS, quem genealogias, *Chronico suo Hollandiae* insertas, integerrima fide, summoque studio contextuissse constat (p). Ex hoc Theodorico igitur orta Duniorum gens (q), nostra etiam

(o) Tom. II. Anal. ANT. MATTHAEI, cap. 22.

(p) Certum quippe est, hunc autorem non modo authenticis usum fuisse documentis, sed etiam adjunctum suppetiis doctissimorum virorum HENR. SEROOSKERKII, PAULI MERULAE, et ARENTII BUCHELI, ut ex operis praefat. discimus.

(q) Origo tamen haec gentis Duniae non placuit illis, qui splendori eius derogare aliquantulum nati-les Theodorici credere. Hinc aliam substituerunt, qua duos Theodoricos Alferdo Brederodio filios assignant, alterum legitimum Duniorum parentem, alterum bastardum. In ea opinione jam olim fuisse dicitur auctor *Chronici* vernaculi inediti de *Brederodia gente*, quod ad a. 1465. pertingens capitibus XLIV. absolvitur, ex quibus illud de Alferdo *Lexico suo Historico*, Belgice edito, Tom. IV. pag. 232. A. G. LUSCIUS inseruit integrum, at cuius verba maxime huc facientia apponere suffecerit. *En Heer Alpert voorz. hadde nog een jonger soen Dirk van der Duyn genoemt, en was een croem ridder, en van deze heer Dirk van der Duyn voorz. van Brederode zijn afgekomen veel edele mannen en een groot geslacht in Holland, ende bieten nog op ten dag van buyden van der Duyn. Deze Heer Alpert hadde ook een bastertsoen, die ridder was, en zynen naem was Diederik.* Chronicon hoc, quod ex dono Hentici Brederodii a. 1563. ad Nicolaum van der Duynium, venationis in Hollandia praefectum, pervenit, religiose etiamnum haec familia custodit: videtur autem, ut e totius capitis tenore perpexi, ex antiquiori illo Latino, cuius mentionem feci, translatum, eoque quum v. capitibus jam auctius sit, ut multa alia, ita et hoc de suo adieciisse interpretem patet. At quidquid de ipso Chronico est, auctoris opinioni, quum lirem hanc meam facere Laurentii typographi manes injungant mihi, vix est, ut assentiar. Laterculus certe Hollandiae nobilium, qui omnes passim ex eadem domo fratres agnatosque conjungit, ad a. 1255. praeter Wilhelmum Brederodium unicum duntaxat memorat Theodoricum, cumque bastardum; non omisurus hercle alterum, cumque legitimum, si is in rerum natura existisset, utque vult Chronographus, inter milites quoque occupasset locum: nec enim est, quod eum postea demum lucem adspexisse fingamus, quum pater Alferdus jam a. 1253. obierit. Imo PAUL. VORSTIUS, Antecessor Ultrajectinus, qui de origine et rebus gestis Brederodiorum librum singularem, ac veterum chartarum fide munitum, a. 1656. nostra lingua edidit, ipsique genti illustrissimae inscripsit, pag. 44. unicum modo Theodoricum, cumque nothum memorat; van der Dunios, de quibus ex

pra-

iam aetate superstes, ordinique nobilium eodem, quo primus conditor, jure optimo adscripta, ac summis in patria honoribus conspicua, inter principes Hollandiae gentes locum merito sibi vindicat. Illustrissimi etenim semper fuere censi illorum nati-les,

prudencia forte filere voluit, minime praeteriturus, si hosce aequo ac Teylingios e sua gente legitime progenitos agnovissent Brederodii. PONTUS tamen HEUTERUS in *Genealogia Brederodiorum* a. 1583. scripta, Part. I. Oper. p. 231. Chronographum Belgicum non modo secutus est, sed et fide non optima ex eodem quasi auctore addidit, Theodoricum Brederodium inde dictum van der Dunium fuisse, quod duxisset Machteldem filiam ac heredem familiae van der Duniae, ortae e Comitum Verdunorum familia apud Lotharingos, idque sibi ex eodem ms. demonstratum libello a Gulielmo van der Dunio; neque enim ostendi Heutero potuit ex laudato Chronico de his nuptiis cum Machtelde, quod illic nec scriptum nec pictum est, integro teste, quod Luisicio debemus, capitulo. Ex suo proinde cerebro ista adiecit Heuterus, quae aegre profecto mihi persuasurus est. Quamvis enim nobilis olim existierit in Belgio familia, appellatione van Duynen, ex qua memorantur Petrus de Dunis sive van Duynen, Abbas, in charta Wilhelmi Hollandiae Comitae, mense Decemb. 1213. itemque Florentius de Duynen, miles, in charta Wilhelmi de Avesnis mense Septemb. 1292. certum tamen est, quum ea adhuc superfu-erit seculo XIII. exeunte, (imo etiam sequente, si huc referendi sint varii qui sub nomine van den Dunen en van Duynen occurrunt in chartis 7. Febr. 1331. et 17. Febr. 1380.) Theodoricum, qui a. 1253. jam inclaruit, non potuisse ultimam huius familiae ducere uxorem, neque inde adco nomen van der Duyn sibi adsciscere; quemadmodum veritatis etiam repugnat, Dunios illos e Comitibus Verduniis traxisse originem, utpote de qua non modo veteres scriptores nostri, sed et Lotharingici, a me sat magno numero consulti, omnino silent. Et tamen hae nuptiae cum Machtelde adeo placuerunt SIMONI LEEUWIO, scriptori proletario, in *Batav. illustr.* p. 886. et 941. ut pacta nuptialia invenisse sibi visus sit, quae stipulatum, ut Theodoricus, adscito nomine materno, paterna tamen insignia sola, ne maternis quidem admixtis, (raro hercle exemplo) retineret; quae pacta dotalia ubinam essent, quove anno data fuerint, aliis divinandi locum reliquit, nobis vero perquam suspecta sunt. Luisicius denique eandem amplexus sententiam p. 228. Machteldi tamen alios majores tribuere videtur, quam Comites Verdunios, dum patrem ei adscribit Joannem van Duyn sive Dun, Toparcham in Beauligneux, Ducis Sabaudiae stabuli atque exercitus in Flandria a. 1228. praefectum, matrem Adelheidem de Guisnes, Arnoldi Genevae Comitae et Beatricis Comitissae in Bourbourg filiam, cuius Joannis proavus fuerit Radulphus, Toparcha in Duyn sive Dun, circa a. 1070. quatuor legionum Helveticarum praefectus, proavia Sibilla Genevae Comitissa. At haec omnia, nullo testimonio nixa, cuius ponderis habenda sint, lector ipse iudicet. Mihi quidem adscitiis huiusmodi phaleris non indigere gens videtur, quae proprio ac nativo sese splendore tueretur.

les, qui ex ipsis Hollandiae Regulis, quanquam illegitimo modo, descendebant; eoque magis, quoniam ab his ipsis ut agnati, suaeque adeo gentis furculi, aestimati fuere (*r*). Sive vero Theodoricus ipse, sive huius demum filius, Dunii nomen in hanc gentem intulerit, profecto illud neque ex collibus arenarum, ubi lucem adspexisse Theodoricum JO. A LEYDIS scripsit, neque ex matrimonio quodam cum Dunia sive Verdunia, sed ex aedibus huius nominis in Schielandiae tractu sitis, atque ab hac ipsa familia per longum temporis spatium possessis, mutuum est (*s*), more in plerisque aliis nobilissimis gentibus olim recepto (*t*).

§. III.

Theodoricus ergo, Brederodiae nothus, aliud scutum gerere laud potuit, quam stirpis, cui originem debuit, inserto tamen natalium suorum indicio. Duniae ille gentis conditor aut liberos, (ut SIM. LEEUWIUS credidit) aut (prout LUISCIUS statuit, meliusque computationi temporum convenit) nepotes ex filio Wilhelmo reliquit Laurentium et Wilhelmum. Postremus hic, Schielandiae Comarcha a. 1347. (Joannis Toparchae in Duyn, atque Adami itidem Comarchae, ex quo superstites Dunii recta

li-

(*r*) Sic Wilhelmus III. Hollandiae Comes Florentium ab Haemsteede vocavit agnatum suum in charta 4. Martii 1326. et Wilhelmus IV. Gulielmum de Cafer 27. Novemb. 1339. et quae sunt huius generis plura.

(*s*) Domus *ter Duyn* prope Sevenhufiam quondam sita, teste COUTHOEVI in *Chronico* pag. 83. Atque eam possedisse gentem nostram ipse quidem agnovit LUISCIUS pag. 228. verum hanc a familia nomen sortitam esse suspicatur, quod primas investiturae literas demum repererit Joanni van der Dunio datas. At huius pater Wilhelmus quum fuerit Schielandiae Comarcha, et donationem Ecclesiae Sevenhufiensis fecerit, eum dictam jam possedisse villam plusquam probabile est. Exemplum. etiam, quo familia pago aedibusve nomen dederit, haecenus mihi innotuit nullum.

(*t*) Bene id notavit idem COUTHOEVIUS pag. 119.

linea originem repetunt, pater) si Brederodiorum, ut idem Luiscius tradidit, scutum integre gessit, cum his consentientibus illegitimorum natalium indicium fustulisse, atque ita ad posteros sua transmisisset insignia consequens est (*u*); quo pacto Haemstedii Schagenique, ex Hollandiae Comitibus per filios naturales certissime progeniti, idem discerniculum ex insignibus suis rejecerunt (*x*). Laurentio Dunio non aequae propicia, ac Wilhelmo fratri, fuisse videtur fortuna; certe honores eum gessisse nullos comperimus, posteritasque eius, ipsis agnoscentibus scriptoribus, qui Duniae genti placere studuerunt, latuit haecenus in obscuro. At filium ei Wilhelmum, urbis Roterodamenfis scabinum, vetus assignat charta d. 19. Octob. 1381. in qua memorati etiam Adami mentio (*y*). Eidem tamen Laurentio Dunio alium quoque filium fuisse, qui a. 1380. simpliciter Joannes Laurentii audit, tres potissimum ob causas inducor ut credam; quarum prima ex temporis concordia petita est, altera non modo ex praenomine Joannis, quod cum agnato suo germano Joanne Wilhelmi, Toparcha in Duyn, tum habuerit commune, sed multo magis ex addito praenomine paterno Laurentii, quod olim apud nos adeo rarum, ut in vasto Hollandiae Codice diplomatico FRANC. A MIERIS vix decies occurrat, denique tertia, eaque validissima, quod illius Joannis filius, Laurentius prototypographus, eadem insignia gesserit, quae Laurentio Dunio propria erant.

(*u*) In Brederodiorum certe favore Duniam fuisse gentem constat, qua de re illustre exemplum ipse Luiscius pag. 230. adfert; ipsaque domus Dunia in feudum a Brederodiis accepta fuit, eodem teste.

(*x*) In Anglia moris est, ut familia ex illegitimo toro descendens tertia jam generatione tollat ex insignibus nothi indicium, quemadmodum hodie Richemondiae et Graftoniae Duces, Caroli II. Regis pronepos abneposque faciant, quum id retineat adhuc illius nepos, Dux Clevelandiae.

(*y*) Exstat illius apographum (nam autographum periit) inter archiva Roterodamensia; inserta quoque est Codici FR. A MIERIS Tom. III. p. 382.

§. IV.

Joannis ergo, Laurentii fil. civis Harlemensis unice, quod sciam, mentio occurrit in sententia Alberti Bavari, Hollandiae Comitum, d. 17. Februarii 1380. lata occasione belli civilis inter Hoekiae et Cabillaviae partis antistites, quo tum universa Hollandia, tum urbs praecipue Harlemum, ea aetate continuo scindebatur. Postquam scilicet Simon a Saenden, Joannes Sophi filius futor, alique nonnulli auctores vel participes fuissent caedis quibusdam civibus illic a. 1365. illatae, eamque multae irrogatione expiasset Comes, irritati magis magisque in ipsos evaserunt illorum, qui oppositam partem tuebantur, animi. Et Saendius quidem necis, a. 1377. in propriis aedibus ipsi intentatae, periculum, interfectis qui irruerant omnibus, feliciter evasit; Joannes autem Sophi filius, ceterique eidem parti addicti misere occubuerunt (z). Super hoc quoque tumultu quum transegisset Princeps, noxios, vel ubi solvendo non essent, proximos horum agnatos de multa praestanda cavere interpositis fidejussoribus voluit. Joannem vero Laurentii filium, praecipuum auctorem caedis Joanni Sophi filio illatae, quum poena quadringentorum librarum multasset, caveri sibi hoc nomine neglexerat, ideoque Praetoribus Rhénolandiae et Kennemerlandiae, itemque Judici Harlemensi mandat, ut Joannem cum agnatis eorumque bona apprehen-

(z) Vid. chartae Alb. Bavari d. 31. Octob. 1365. d. 1. Novemb. 1371. d. 18. Decemb. 1377. d. 12. et 17. Febr. 1380. Auctor veteris *Chronici Belgici*, vulgo dicti *Goudani*, a PETR. SCRIVERIO editi, pag. 111. narrat, Saendium viginti quatuor cives, qui domum eius intraverant, e medio sustulisse beneficio grandiorum valvarum, quibus instructa domus erat, quasque in eos demittebat, moxque e fenestra in plateam dejecisse. Neque enim mentem Chronographi affecutus fuit cl. WAGENARIUS *Hist. patr. Lib. XI. §. 13.* dum Saendio ipsi hoc infortunium accidisse scripsit, quem rebus adhuc interfuisse humanis a. 1380. memorata sententia d. 17. Febr. nos docet.

hendant, detineantque, donec de pecunia statim tempore solvenda abunde cautum foret; remissa tamen propinquis Joannis dimidia multae parte, si cum ex Hollandiae tractu exulare mallent. Quem vero exitum haec res habuerit, deficientibus monumentis veteribus, in incerto est.

§. V.

Hunc Joannem Laurentii, Harlemensem, procul omni dubio patrem agnoscit typographus noster, qui Laurentius Jo. fil. dictus praenomen itaque mutuatus ab avo est, pro more apud Batavos communiter recepto. His ergo illustrissimis majoribus si progenitus fuerit noster, ut satis verosimile me reddidisse arbitror, singulari sane fato evenit, ut ars haec liberalis, omniumque profecto nobilissima, a nobili etiam viro reperta fuerit; quae manibus ab eo tractata huius tamen natalibus officere nec potuit nec debuit, imo gentem ipsius reddidit clariorem. Eadem certe fors ideam ligneos typos in aeneos convertendi atque mirifice artem posthac promovendi Joanni Gutenbergio largita est, qui tantum abest, ut nobilitate propterea exciderit, ut e contrario non modo pro nobili semper habitus, sed et inter aulicos Adolphi, Electoris Moguntini, tandem receptus fuerit (aa). Tanto quippe in honore primis temporibus ars impressoria erat, ut Fridericus III. Imp. typographis vestes auro argentoque insignitas gerendi veniam indulserit, et tum horum tum typothetarum coetui insignia gentilitia concefferit (ab). Inde quoque evenit, ut typographia seculo

XV.

(aa) Vid. infr. *Cap. VI. §. 4.* Differentia ergo hac in parte insignis fuit inter typographiam et cetera officia, quae nobilitati derogare notissimum est. Latuisse hoc videtur Jo. BAPT. CHRISTYN in *Jurispr. heroic. Tom. I. p. 214. seq.*

(ab) Typothetis scilicet aquilae, typographis autem gryphi, pede altero pilam tinc-toriam unguibus tenentis, scutum donavit, cum aperta galea et superimposita ei corona. Id omne discimus ex Jo. JAC. FUGGERI *Oesterreichischen Ehren-Spiegel Lib. V. cap.*

xv. ab equestris ordinis, et ecclesiasticae dignitatis viris exerceretur (*ac*), quae tamen successu temporis a plebejis, illiteratis, et vilioris conditionis hominibus tractata magis magisque contemtu esse coepit, qua de re subsequente aevo graviter meritoque HENRICUS PANTALEON (*ad*) et ANGELUS ROCHA (*ae*) conquesti sunt.

§. V I.

Ex praemissis colligere est, quam graviter lapsi fuerint JUNIUS, eumque secuti SCRIVERIUS, ceterique ad unum omnes, qui Laurentii originem e familia Costerorum repetunt, nomen hoc adepta ex munere aeditui, Belgice *cofter*, quod hereditario jure possederit. Profecto neque Costerorum gens hucusque innotuit, quae ex Brederodiis illegitime descenderit (*ae**), ut de majoribus Laurentii huius scutum prodit, neque etiam vero consentaneum est, his ecclesiae Harlemonsis demandatam fuisse custodiam. Charta enim Alberti Bavari, Hollandiae Comitis, a. 1380. in qua Laurentii nostri pater, Joannes Laurentii fil. apud Harlemonses occurrit, Bertoldum quendam aedituum memorat, quem ex nostri fuisse familia plane non apparet: imo, quod magis urget, ex binis aliis diplomatibus ejusdem Comitis, die Sancti Lamberti a. 1396. et 17. Januarii 1398. datis, (*af*) constat, tum temporis eo munere functum fuisse

cap. 2. Add. de honore typographorum CHR. HENR. TROTZ in not. ad HERM. HUGON. de prima scribendi orig. Cap. 34. p. 584.

(*ac*) Pluribus allatis exemplis hoc probavit JOS. ANT. SAXIUS in *Histor. literar. typogr. Mediolan. in Prolegom.* p. 82.

(*ad*) Vid. infr. in *Append. N.* 83.

(*ae*) In *Append. ad Biblioth. Vatic. Tom. II. Oper.* p. 350.

(*ae**) Nihil ergo quidquam cum gente Laurentii commune habuit Wilhelmus Coster, ante a. 1300. clarus, ejusque filius Jacobus a. 1359. defunctus, de quibus verba fecit SCRIVERIUS, *Laurecrans* p. 117.

(*af*) *Handvesten en Privilegien der Stad Haerlem* pag. 58. et 60. item in Cod. Diplom. FRANC. A. MIERIS.

fuisse Henricum a Lunen, post cuius abdicationem, a. 1398. factam, Comes perpetuo illud plenoque jure civitati Harlemonsi cessit (*ag*). Probabile vero est, non diu post Comitis largitionem munus illud a Magistratu in Laurentium nostrum collatum fuisse, indeque appellationem *cofter* a vulgo ipsi tributam.

§. V I I.

Urbem natalem Laurentius sine dubio illam agnoscit, in qua omne vitae tempus transegit, Harlemum dico. Annum, qui lucem ei dedit, licet exacte definire non omnino in proclivi sit, remotior tamen certissime eius aetas est, quam hactenus creditum fuit. Schema etenim genealogicum, a posteritate eius concinnatum, quod uti accuratum, et tamen simplex, nec ullis honorum titulis superbiens est, ita summam fidem meretur, Laurentii proneptim, dictam Margaretam Petri, jam a. 1440. natum docet (*ab*). Huic vero fratrem natu majorem Thomam Petri ad minimum anno praecessisse statuendum est, a quo si ascendendo ad proavum Laurentium cuivis generationi promiscue computatae (etsi nostris in oris plerumque sit longior) trium modo et viginti annorum periodum affixeris, consequens erit, Laurentii natales in annum aerae Christianae 1370. fere incidisse, quod omnibus perpensis circumstantiis, et praesertim aetate, qua nepotes eius magistratui admoti fuere, ad veritatem quam proxime accedere videtur.

(*ag*) Vid. *dict. diplom.* Hujus Henrici filius Joannes van der Lunen aedituus fuit Roterodami. vid. charta Ducis Alberti d. 18. Febr. 1403. apud MIERIS *Tom. III.* p. 787.

(*ab*) Vid. infr. §. 10.

§. VIII

Prima, quod sciam, mentio Laurentii in charta Wilhelmi Bavari, Hollandiae Comitis, data d. 26. Septemb. 1408. in qua cum Harlemensibus transegit, qui civico tumultui involuti noxios sese hoc nomine reddiderant, quos inter Laurentius Jo. fil. (parris ad exemplum) locum occupavit, sexaginta idcirco semiaureis (*nobels*) multatus. Exinde vero sub regimine Comitis Jacobae saepius invenire illum licet, ut patriae urbis regimini admotum; cui tamen quando primum adscriptus fuerit, deficientibus monumentis veteribus, non liquet (*ai*). Ut Scabinus certe jam occurrit in charta inedita d. 10. Decemb. 1423. (*ak*) quo honore eum porro functum a. 1423. et forte praecedenti, ac 1431. Thesaurarii autem a. 1426. 1430. 1434. superstites facti nos docent. Sunt qui consularem ei dignitatem tribuunt, at quo fundamento, non dixerim (*al*).

Ab-

(*ai*) In Diplom. Alberti Bavari d. 4. Martii 1402. triginta et tres nominantur viri primarii, e quibus singulis annis septem Scabini, quatuorque Consules, seu, ut illic audiunt, Consilarii Harlemi essent eligendi. At nulla ibi mentio Laurentii. Mutuli autem seculo xv. ineunte facti Harlemenses sunt, qui nostra aetate sub tit. *Naem-register van de Regeering der Stad Harlem* prodire, neque ante a. 1426. Scabinorum vel Thesaurariorum, et 1430. Consulium perpetuam exhibent seriem.

(*ak*) Existat in *Memoriali Ducis JOANNIS* a. 1422. et seq. signato N. p. 84. (inter archiva Camerae Feodalis Hollandiae) eiusque apographum perhumaniter mihi v. cl. FRANC. A MIERIS transmissit. Huius hoc initium. *Des vrydages na Sinte Ambrosius dach, presentibus Louweris Janz., Claes van Huesen, Symon Jacobz., Claes Allynz soon, en Peter Jordens soon, eyssbede Harper van Foreest, als een Rechter van myns Heren wegen dorge van Willem van Werder, ende van Claes die Grebber, gebroeders, van sulken clage, alze Florys Simons soon over hem beyden voir den Rechter ende voir Scepenen geclaecht heeft etc.* Haec vero acta Harlemi indicant sequentia, ubi Scabinorum Harlemensium aperta mentio.

(*al*) Ita ADRIANUS ROMAN in inscriptione, sub effigie Laurentii a. 1630. Harlemi a se edita, eum virum consularem vocavit, atque hoc duce plures alii. Forte PETR. SCRIVERIUS, quem huius inscriptionis auctorem existimo, illum consulatum aliquan-

do

Absurdum autem videri non debuit doctiss. MALLINKROTIO, Laurentium, quem ecclesiae custodem fuisse indeque sub nomine *coster* innotuisse, superius observatum est, ad magistratus fastigium fuisse evectum (*am*). Latuisse scil. videtur virum, in antiquitatibus medii aevi satis alias versatum, pro ea temporum simplicitate, quibus nemo fere otiosus erat, omnes vero honesto quodam exercitio victum quaerebant, non tantum mercatores inferioris ordinis, sed etiam opifices quandoque regimini admotos fuisse, prout complurium urbium facti testari possunt, jamque olim PETR. DIVAEUS observavit (*an*). Ast aeditui munus sub Comitibus Hollandiae et lucrosum et honorificum erat, inque primarios cives, subinde etiam nobiles, conferebatur, ut ex veteribus chartis docere in proclivi esset (*ao*). De opulentia certe Laurentii dubitare nos haud sinunt aedes, quas occupasse eum constat, pro ea aetate magnificae, in foro urbis juxta ecclesiam S. Bavonis, cuius custos erat, collocatae. Hae quippe adeo amplae erant, ut succedente aetate ad emtores conductoresve alliciendos in tres partes dividi illas oportuerit (*ap*), quarum media effigiem Laurentii pictam, subiecta inscriptione, in frontispicio gerit (*aq*).

§. IX.

Difficile est, ut definiamus, quot annis superstes fuerit, postquam

do gessisse repererat, quod si verum, ante a. 1430. contigisse oportet, nam superstites ab hoc tempore facti ea de re silent.

(*am*) *Dissert. de ortu ac progr. art. typogr. Cap. VI. pag. 51.*

(*an*) *Lib. II. rer. Lovan. in praefat.*

(*ao*) Ita Hornae aeditum fuisse legimus Gerbrandum, Domini Andreae filium (qua dictione nobilitas eo tempore designabatur) in charta Alb. Bavari 19. April. 1396. add. SCRIVERII *Laurecrans* p. 117. et vetus annotatio, quae de hoc munere legitur, *Tom. IV. Cod. diplom. MIERIS* p. 450.

(*ap*) Vid. SCRIVER. *loc. cit.*

(*aq*) Vid. *infr. Cap. III. §. ult.*

quam a. 1434. ultima vice Thesaurarii munere functus fuit. At succurrit hic nobis quodammodo LUDOV. GUICCIARDINUS in exactissima Belgii descriptione, quam duobus abhinc seculis divulgavit (*ar*). Is enim, (fide procul dubio monumentorum ineditorum, ad quae illic provocat) typographiae inventorem mortuum jam fuisse scribit, quando huius famulus Harlemono Moguntiam sese transtulit, quod quum a. 1440. vergente acciderit (*ar**), intra hoc sexennium Laurentium ex hac vita migrasse oportet. Quo magis ergo retrahere hoc tempus posset, eo remotior quoque redderetur inventae typographiae epocha, ac favorabilior proinde Harlemonensium causa. Verum, ut ex animi loquar sententia, ad plures ipso a. 1440. abiisse Laurentium, adeoque septuagenarium fere, conjicio, quumque ipsius aedes defunctum herum adhuc lugerent; neque ab alio adhuc habitarentur domino, occasionem arripuisse infidum fervum, clandestinum in modum inde aufugiendi, atque in Germaniam fortunarum transfereendi sedem. Quidquid est, toto coelo erravit JO. CHRIST. SEZ-
ZIUS, qui ridiculam chronologiam operum Laurentii e cerebro suo contexens multa ei attribuit, quae heredibus illius debebantur, huiusque vitam ad a. 1467. protrahit (*as*).

De vultu Laurentii ex huius imagine iudicium ferre licebit. Illam a. 1628. publici juris fecit, lauraeque Scriverianae inseruit Adrianus Roman, Harlemonensis impressor (*as**), quae cuius ha-

ben-

(*ar*) Vid. *Append. N. 84.*

(*ar**) Vid. *Cap. IV. §. 11.*

(*as*) *Derde jubeljaar van de wytegevondene boekdrukkonst, Cap. VII.*

(*as**) Affirmatur illic, eam effigiem a Jacobo van Campen pictam, sculptam vero per Joannem van de Velde fuisse. Uterque quum a. 1628. floruerit (vid. SAM. AMEZING *beschryving der Stad Haarlem, p. 371. et 373.*) illane originem debeat ipsius Campii ingenio, an vetustiori alicui tabellae, incertum est. In priorem tamen opinionem satis proclivis sum, tum quod ea imago omnino sit dissimilis antiquae illi, de qua mox loquimur, tum quod idea literam impressoriam manus inventoris imponendi magis genio praecedentis aevi, quam simplicitati sec. xv. convenire videatur.

A.

benda sit fidei, non dixerim. Hanc tamen iconem secutus est Taco Jelsingma pictor, quum annis abhinc fere triginta imaginem Laurentii, ante huius aedes positam, renovaret. Majoris vero apud me auctoritatis, et multo etiam vetustior, est picta quaedam tabella, ab ipsius Laurentii propagine per longum tempus religiose adservata, et post extinctam hanc gentem a. 1724. ad Jo. Enschedium emtionis jure devoluta (*at*), quae ut acri incideretur, nostroque esset operi ornamento, ab ejusdem humanitate impetravi.

§. X.

Uxor Laurentio obtigit Catharina, Andreae filia, incertae gentis, ex quo conjugio unica soboles prodiit Lucia, nupta Thomae Petri fil. quem foceri sui in arte typographica exercenda et atramenti compositione adiutorem fuisse legimus (*at**). Ex hoc autem matrimonio, praeter Catharinam et Margaretam, tres liberi dignioris sexus geniti, Petrus, Andreas, Thomasque, qui omnes senatorio ordini apud Harlemonenses adscripti medio fere et vergente seculo xv. inveniuntur (*au*), duo vero priores bello ci-

Aliud visum Enschedio, cui cadaverosa Laurentii facies suspensionem movit, defuncto huic statim adfuisse pictorem, cuius delineatio diligenter custodita dux tandem fuerit Campio. Uter nostrum melius divinaverit, alii iudicent.

(*at*) Persuadet sibi Enschedius, hanc vivo Laurentio factam, atque ita pictori Harlemonensi eius temporis acceptam ferendam, sive is Albertus de Oudewater fuerit, sive Gerardus de Haerlem, vulgo a S. Johanne dictus. At ego, qui vetustissimas picturas Belgii nostri frequenter vidi, atque hanc cum cura examinavi, tantam illi tribuere antiquitatem bona fide haud possum, quum aevum Holbenianum in ea detegere mihi videar. Copia vero si fuerit accurata picturae originalis, eandem profecto fidem mereatur oportet.

(*at**) Vid. testimonium Cornellii bibliopegi, apud HADR. JUNIUM, in *Append. N. 2.*

(*au*) Petrus Thomae fil. ut Scabinus in fastis Harlemonensibus occurrit inde ab a. 1458. ac facpius deinceps ad 1492. Consulari vero dignitate functus est a. 1472. 1489.

An-

civili, cui a *cafe* et *pane* nomen inditum (*ax*), impliciti miserrimum morte perierunt a. 1492. (*ax*) Ex Petro Thomae fil. nati fuerit primum Thomas Petri, qui patri suo interfecto surrogatus Scabinus ipso hoc a. no 1492. vitam cum morte commutavit (*ay*), moxque a. 1440. Margareta Petri. Illi filius fuit Gerardus Thomae, quaestor publicorum aedificiorum Harlemi a. 1536. feq. et ecclesiarum ab a. 1547. ad 1552. illic curator (*ax*), ex cuius conjugio cum Ermingardi Jo. filia nati Thomas Gerardi, mense Januario 1559. fuit fundus, et Cornelius Gerardi, qui ut civitatis cohortis subpraefectus memoratur a. 1580. cuiusque posteritas, in Wilhelmo Cornelli Kroon d. 24. Martii 1724. extincta, ex adjecto schemate genealogico cognosci potest (*ba*).

Andreas Thomae a. 1473. feq. Consul. a. 1479. 1490. Scabinus, a. 1485. Thefaurarius fuit. Denique Thomae Thomae ab a. 1462. Secretarius, inde a. 1472. Scabinus, biennio post Thefaurarius, a. 1482. Consul fuit.

(*ax*) *Het raec en broodspel.*

(*ay*) Vid. charta 25. Maji 1492. inserta in 't groot Privilegie boek van Kennemerland, p. 86.

(*az*) Vid. Fast. Harlem. fol. H. vers.

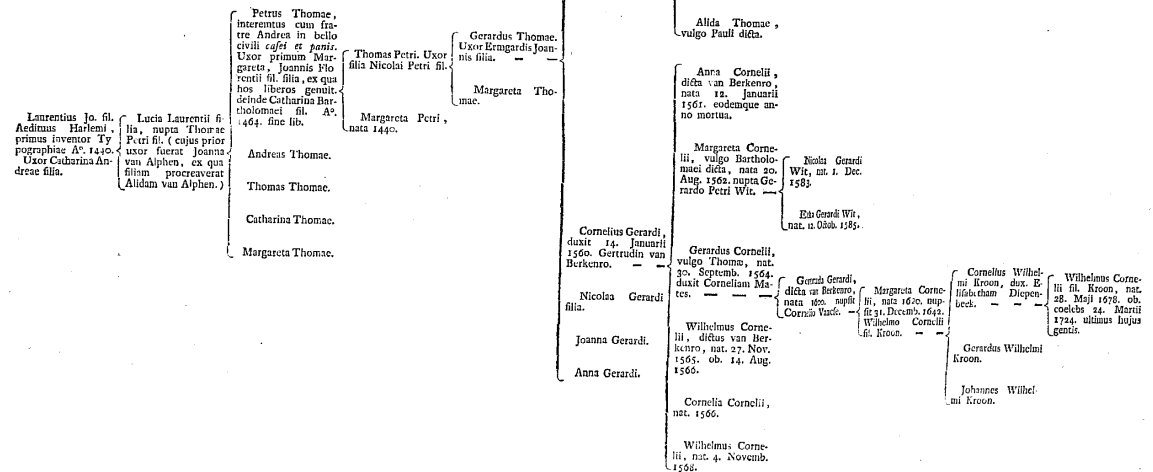
(*ba*) Eum HADR. JUNIUS scripsit aedes adhuc habitasse Laurentii, cuius abnepos, non princeps, dici debuit.

(*bb*) Primum, quam vidi, illius editio prodit Harlemi typis Wilhelmi van Kessel a. 1724. fol. pat., altera, in qua errores quidam correcti, inserta *Laurens positicae*, in honorem Laurentii Belgicae editae a bibliopolis Harlemensibus, a. 1726. in 4. Utriusque collatio nobis utilis fuit, dum schema hoc Latine donaremus, in quo tamen cetera nihil quidquam adiciendum vel immutandum, at quae notata circa posteros Laurentii digna videbantur, hoc §. comprehendenda censuimus.

CAPUT III.

PROGENIES LAURENTII JO. FIL. PROTOTYPOGRAPHI

Ad Pag. 54.

C A P U T I I I.

Auctoritates de inventa Harlemi typographia.

§. I.

Laurentium haftenus consideravimus, ut nobili loco natum, ut civem, ut magistratum Harlemensem. Pluris nostra refert, eum hoc contemplari nomine, quo sese universo orbi utilissimum, omnique adeo majorem encomio reddidit, inventionem dico artis typographicae. Ea autem res quum insigni cum Germanis controversiae locum dederit, ordo exigit, ut ante omnia solidis rationibus persuadere aliis conemur, quod nobis quidem olim valde dubium, sed tandem causa bene cognita visum est in confesso. Hunc vero in finem tuto producemus ea omnia, quae non dicam Laurentio nominatim, vel Harlemo, sed et Hollandiae, imo Belgio conciliare hanc gloriam videntur, argumenta. Nulla etenim totius Belgii civitas Harlemo, nullus incola Laurentio quum hanc inviderit vel contradixerit inventionem, consequens est, Batavorum causa bene defensa adjudicandam fore Laurentio palmam.

Argumenta igitur, quae nobis praesto sunt, ad duplicem se redigunt classem. Alia etenim directa sunt, quae suppeditant testes auctoresque seculi xv. et xvi. fide digni, a SEIZIO quidem, partimque etiam a SCRIVERIO in auxilium vocati, sed neque eo producti ordine (a), neque iis ratiociniis adjuti, atque Batavorum causae intererat. Alia indirecta, a nobis petenda ex accurato

(a) Nata hinc errandi occasio illi. SCHÖPFLINO *Vindic. Cap. VII. §. 6.* qui testimonia ZURENTI, COORNHERTH et GUICCIARDINI pro uno cum Juniano reputavit, quasi omnes bona fide Junium secuti fuissent; quum tamen jam ante a. 1567. scripserint, Junii vero *Batavia* demum a. 1588. lucem viderit. De Ludov. Guicciardino id bene jam observavit PROSP. MARCHAND *Dictionnaire historique Tom. I. p. 294.*

rato examine librorum quorundam vetustissimorum, qui licet temporis locique indicio destituti typographiae tamen primitivae in Belgio unice conveniunt. Testes hoc capite convocabo, de preli speciminibus locuturus posthac, quae horum effata confirmant.

§. I I.

Primus ergo ac praecipuus hanc in rem testis est CORNELIUS, Laurentii ipsius subminister, indeque Harlemi bibliopagus (*a**), cuius relationem HADR. JUNIUS *Bataviae* suae, ante bina ferme secula conscriptae, inseruit (*b*). Illa sequenti capite ex professio illustranda, hic tamen principem sibi locum vindicat. Ad tria verò redit capita, quorum primum artis inventionem, alterum illius emendationem atque incrementum spectat, ultimum denique typos officinae Laurentianae ab infido famulo surreptos Moguntiamque advectos enarrat, quibus ipse, erecta mox ibi typographia, intra annum, scil. a. 1442. duos libros excudit. Tam aperta vero mobilium typorum hic mentio, ut tabellaris impressio, ceu nuper ill. SCHÖPFLINUS (*c*) voluit, subintelligi salva tota oratione haud possit.

Testem jam ipsum quod attinet, hic quantumvis domesticus, cunctis tamen perpensis circumstantiis, habendus est omni exceptione major. Exposuit etenim haec Cornelius, tum saepe antea,

(*a**) Cornelii huius mentio fit anno 1492. in annotatione ms. subiecta exemplo cuidam operis BARTH. ANGLICI *de proprietatibus rerum*, ex interpretatione Belgica editi Harlemi a. 1485. cuius verba sequentia sunt: *Item gecoft ihe Haerlem in die cruyssfraet tot Cornelys boeckbinder in 't jaer mcccc ende lxxxvii. in Meye, doe die van Alenmaer mit haer lantluden daer in quamen mit haer bannieren, etcetra. van mi Antbonyz nno. vid. SEITZ derde jubeljaer, p. 90.*

(*b*) Vid. *Append. N. 2.*

(*c*) *Dict. lib. Cap. VIII. §. 1.*

tea, ut credi par est, tum inprimis, quum fere octogenarius esset. Ea ergo aetate, qua minime eius intererat plus justo tribuere Laurentio, pridem defuncto, nec ullo, quantum novimus, affinitatis vinculo ipsi juncto. Eo etiam candore, ut nihil quidquam ex toto invento sibi tribueret, vindicandae heri sui gloriae intentus unice. Eo porro animi ardore, ut quotiens de commisso plagio, indeque detracta (ipsius opinione) vero inventori laurea, incidisset mentio, modo ab ira, modo a lachrymis temperare haud posset. Ea denique fiducia, qua referre haec oportebat fidelissimum officinae Laurentianae operarium, qui totam inventi historiam hero suo acceptam referebat, sed politurae atque incrementi artis, quam manibus ipse tractaverat, oculatus erat testis, furemque, cum quo plures eodem in cubili noctes transegerat, noverat optime. Quantavis haec pretii narratio ex ipsius Cornelii ore pervenire ad Junium quidem per temporis rationem haud potuit (*d*), pervenit tamen illibata per duos probatae fidei viros, alterum literatum Nicolaum Galium (*e*), alterum Consularem Quirinum Talefium (*f*). Hi enim, quae tene-

ra

(*d*) HADR. JUNIUS etenim lucem adspexit Kalendis Julii a. 1511. uti ostendimus *Cap. IV. §. 1. not. (b*)* Demus ergo, Cornelium a. 1440. quo exspiravit Laurentius, modo novendecim annos implevisse, consequens erit, illum, si forte a. 1511. adhuc superstes fuit, jam fuisse nonagenarium, adeoque ad plures eo saltem abiisse tempore, quo Junius huius rei cum omnibus circumstantiis memoria tenendae fuisset capax.

(*e*) Hic videtur is ipse, qui sub nomine *Claes Lotrynsz. Gael*, ut Scabinus Harlemi, in huius urbis fastis occurrit a. 1531, 1533. et 1535.

(*f*) Hic in iisdem fastis simpliciter audit *Mr. Quiryndirkszoon*. Fuit vero magni ERASMI per multos annos amanuensis. vid. eius epistola d. 23. Julii 1529. *Tom. III. Oper. p. 1222.* Ad Syndici Harlemenfis munus pervenit a. 1531. idque ad a. 1535. adimplevit. Uxorem duxit a. 1532. quo nomine gratulatus ipsi Erasmus est literis d. 31. Octob. eius anni datis, *ibid. p. 1456.* Inde a. 1537. et seq. Scabini, a. 1552. et seq. Consulis munere functus est; tempore vero Belgicorum tumultuum d. 27. Maji 1573. miserrime ab Hispanis militibus interemptus fuit. vid. SAM. AMPZING *beschryving der Stad Haerlem p. 104.* Extant porro HADR. JUNII ad Talefium nostrum literae, inter *Epistolas Junianas p. 198.*

ra aetate ab ipso Cornelio acceperant, provecta Junio retulerunt, diverso tempore et iisdem tamen prope verbis, quod utrumque non mentem modo Cornelii recte affecutum fuisse, sed et totam huius narrationem optime memoriae impressisse evincit. Unde temeritatis sese reos produnt, qui vagis rumoribus eam annuere historiam fruduerunt.

§. III.

Coaevus fere Cornelio fuit ULRICUS ZEL, patria Hanovienfis, cuius effata ex huius ore perscripsit auctor *Colonienfis Chronici* a. 1499. editi (g). Is artem impressoriam, qualiter usu deinde invaluit, (typis scil. metallicis) Mogundiae a Jo. Gutenbergio circa a. 1440. inventam, atque a. 1450. absolutam tradidit; ita tamen, ut primam artis praefigurationem diserte tribuat Hollandiae, atque ex *Donatis* hic ante a. 1440. excusis (quos mobili caractere prodidisse suo (b) docebitur loco) typographiae Moguntinensis, licet altera multo perfectioris, initia repetat. Hic vero Zellius in ipsa dioecesi Moguntina clerici officio functus est, indeque Coloniam Agrippinam primum omnium advexit typographiam. Illud enim nos docet epigraphe, non manu, verum distinctissime typo, subiecta rarissimae et incognitae hucusque editioni opusculi, D. AUGUSTINO iniuria tributi, *de singularitate clericorum*, a. 1467. typis Zellianis, Coloniae certissime, descriptae (i): hoc lau-

(g) Vid. *Append. N. 5.*

(b) Vid. *infr. Cap. V. §. 17.*

(i) Quantivis hocce pretii cimelium, forma octava majore excusum, a. 1759. quum, legatione extraordinaria a celsiss. Belgii nostri Ordinibus ad sereniss. magnae Britanniae Regem GEORGIUM II. b. m. mihi imposita, Londini degerem, ostendit mihi v. cl. JACOBUS BRYANTIUS, jamque locum occupat in eximia bibliotheca ill. Principis GEORGI SPENCER, Ducis de MARLBOROUGH, in arce Blenheimensi prope Oxoniam conspicua, et ante semiseculum a Sunderlândiae Comite instructa; ex quo opusculo ultimam paginam ad archetypum delineandam aeri incidendam curavi.

vid.

laudatus Chronographus testatur, annusque eidem libro appositus confirmat, quo alium in hac urbe impressorem frustra quaesiveris (k). Colligere inde licebit, Zellium principiis typographiae

vid. *specim. figur. IX. part. 2.* Ceterum huic libro in eadem ligatura praecedebant tractatus sequentes: 1.) CICERONIS *Paradoxa*. 2.) *Illem de amicitia, et versus 12. sapientum*. 3.) JOH. GERSON *tractatus de passionibus animae, eiusdemque tractatulus de modo vivendi omnium fidelium*. 4.) B. AUGUSTINI *sermo super orationem Dominicam et expositio super symbolum et sermo de christate cavenda*. 5.) *Eiusdem liber de vita Christiana*. Qui omnes eodem, quem in specimine exhibui, caractere Zelliano, at absque ulla anni, loci, vel typographi nota, impressi erant. Ipsissimo quoque hoc typo excusum videre licuit *Bibliborum Latinorum* exemplar, duobus voluminibus fol. minor. et 42. lineis in quavis columna conspicuum, at impressionis pariter notis destitutum: qui liber proficit in auctione Lugd. Bat. apud Carolum Delfos 3. Novemb. huius anni 1761. ac pro Fauſti et Gutenbergii opere perperam jactatus 153. florenorum pretio divenditus fuit. Ea vero editio, quum mihi, *Conſpectum orig. typ. edenti*, ignota fuerit, lapsus sum illic, dum p. 43. alia *Biblia*, quae *Schelborniana* vocavi, Zellii prelo adscripsi. Oportet autem, jam ante annum 1458. Coloniam Agrippinam recepiſſe typographiam, quum ipſo teste Zellio Argentinae hac in parte praei-verit; huic vero epocham a. 1458. assignandam docebitur *Cap. VIII. §. 17.* Imo jam a. 1465. cum anni indicio librum Coloniae prodidisse dicendum foret, fide-subſcriptionis cuiusdam, additae JO. KOELNER DE VANCEK *Summaris sexti Decretalium*; nisi suspectus ille annus viſus eſſet doctis in Germania viris; qua de re vid. cl. SCHELHORN. in *Obſervat. de art. typogr.* p. 46. junct. p. 72. Alioquin primus liber antea cognitus preli Zelliani, qui tamen KOHLERUM, SCHÜFFLINUM, aliosque latuit, fuit opus *Sermonum* ROB. DE LICIO absolutum 16. Kal. Febr. 1473. vid. AD. HENR. LACKMANNI *Annal. typogr.* p. 112. SCHELHORNII *Diatr. de antiq. Bibl. edit.* p. 28. at huic libro B. Augustini opusculum integro jam praecesserat sexennio.

(k) Certe a. 1471. demum occurrunt alii impressores Colonienſes, Petrus de Olpe, et Arnoldus ter Hoernen. vid. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p. 190. edit. ſecundae*. Quae autem in eodem opere p. 296. memoratur editio BARTH. ANGLICI *lib. de proprietatibus rerum*, Coloniae a. 1470. excuſa typis Jo. Koelhof de Lubek, eam spuriam eſſe certo mihi conſtat. Exemplar enim, per quod deceptus fuit Maittairius, ad EDWARD. HARLEY, Comitum Oxoniensem, pertinuit, quod quum diu postmodum remanſerit penes bibliopolam Londinensem Thom. Osbornium, inque huius Catalogis ſemper annum 1470. praetulerit, manibus tandem ipſe trivi, et post accuratam inſpectionem in eo agnovi impositoris nequitiam, qui in editione a. 1483. (Maittairio quoque p. 446. memorata) ultimas cifras ſcalpello craſerat, ut tredecim annis liber videretur antiquior. Enimvero, quantum hucusque conſtat, princeps operis Barth. Anglici editio illa eſt, quae absque anni aut loci indicio prodidit, quam tamen Coloniae Agrippinae a Guil. Caxtono, impreſſore poſthac Weſt-

phiae imbutum fuisse sive in ipsius Gutenbergii officina (ut KÖHLERO *(l)* etiam visum,) sive in Faustina, ubi simul clerici *(m)*, id est codicum mss. exscriptoris et calligraphi, partes egerit. At, quidquid est, eo magis huic standum testimonio, quoniam Germanus ipse, et quod praecipue ad rem facit, Moguntiae aliquamdiu commoratus, temporique inventae artis proximus, non patriae litavit sed veritati. Convenit quippe ei cum Cornelio Harlemensi, quatenus impressiones Belgicas et praecessisse et faciem praetulisse Moguntinis, atque apud hos circa a. 1440. typographiae impendi coepisse operam testatus est uterque. Tantum ergo abest, ut Mogundini ea aetate in controversiam vocaverint anteriora Batavorum reperta, ut e contrario ingenue illa agnoverint, sibi vero circa inventionem nihil adscripserint, nisi quod summo iis jure debebatur *(n)*.

§. I V.

Eadem fere tradidit MARIANGELUS ACCURSIUS, patria Neapolitanus, et seculo xvi. ineunte clarus, qui post transactam in Italia bonam vitae partem in Germaniam sese transtulit, atque Carolo V. Imp. gratissimus fuit *(o)*. Hic, ANGELO ROCHA teste *(p)*, exem-

monasterii in Anglia, excusam patuit mihi ex versibus subjectis Anglicae huius libri versionis, edit. Lond. ap. Wynandum de Worde circa vel ante a. 1500. et relatis a MAITTAIRIO *dict.* Tom. I. p. 31. JO. LEWIS *life of Wyl. Caxton*, Lond. 1737. p. 7. JOS. AMES *typographical antiquities* p. 103.

(l) *Ehrenrettung Gutenbergs* p. 45.

(m) De appellatione clerici hoc sensu usitata vid. ill. SCHÖPFLIN. *Cap. III. §. 4.* et *Cap. X. §. ult.* Frigida igitur allusio est ad tit. opusculi *de singularitate clericorum*, quae ZELLIIUM movit, ut pristinam suam clerici *dioec. Mogunt.* (significatione omnino diversa) qualitatem illic adderet; felicissima vero ex postfacto Harlemensium causae.

(n) Vid. *infr. Cap. VII. §. 4.*

(o) Vid. NIC. TOPPI *Biblioth. Neapolit.* p. 206. et *Addizioni di Leon. NICODEMO* p. 170.

(p) *Append. nostr. N. 95.*

exemplo membranaceo *Donati*, majusculo *(q)* rudique caractere in urbe Moguntia excusi, post praemissa quaedam de Jo. Fust repertis, (quae rectius tamen Gutenbergio tribuisset) adscripserat, impressum hunc *Donatum* et *Confessionalia* primum omnium fuisse a. 1450. *admonitum* vero *Faustum ex Donato Hollandiae, prius impresso in tabula incisa.* E quibus evidens est, Accursii temporibus cognitam adhuc sive in Italia sive Germania fuisse typographiae Moguntinensis ex Belgica derivationem. Neque vero audiendi hic sunt, qui magno JOS. SCALIGERO *(r)* praeunte *Donatum* Harlemensem fixis tabellis impressum fuisse inde intulerunt. Contrarium enim jam testantur fragmenta utriusque editionis Hollandicae, nuper detecta, in qua mobilitatem typorum unusquisque agnoscat necesse est *(s)*. Itaque persuasum habeo, omne aliud indicare voluisse Accursium, qui, dum typos Donati tabellae fixae incisos scripsit, hos tamen per separationem in ligno factam verae typographiae fuisse accommodatos non negavit. Imo *tabulae* vocabulum improprie quandoque adhibitum pro formula seu frustulo, cui litera insculpebatur, dubitare nos haud finit carmen BONIN. MOMBRIU, viri doctissimi, praefixum *Chronico* EUSEBII ex editione Mediolanensi Phil. Lavaniae circa a. 1475. quam *tabulis* impressam *abenis* scripsit *(t)*, aeneos characteres eosque mobiles certissime intelligens.

(q) Ait ROCHA, rudibus typis atque *imminuto modo* Donatum impressum. *Imminutum* itaque scripsit pro *non minutum*, quemadmodum Ictus l. 44. *princ. de bon. libert.* vid. *Opusc. de Latinit. vet. scriptorum* p. 371. et *Thesaur. Latinit.* J. M. GESNERI.

(r) In *consuet. fabulae Burdonum* p. 260. edit. 1609.

(s) Vid. *infr. Cap. V. §. 16. seq.*

(t) Vid. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p. 746. edit. 2.* JOS. ANT. SAXIUS *Hist. literar. typogr. Mediolan.* p. 608. Existat huius rarissimae editionis exemplum in bibliotheca nostra.

§. V.

Quantum assignabimus locum anonymo scriptori Britanno, qui Accursio forte coaevus, forte aliquantulum vetustior fuit, cuiusque opus bibliothecae Lambethanae olim insertum licet interciderit, excerpta tamen inde RICH. ATKINSIUS in libro suo *de origine typographiae* a. 1664. asservavit (u). Varias ille referens circumstantias de introducta in Angliam arte temporibus Henrici VI. Regis, hortatu Thomae Bourcherii Archiepiscopi Cantuariensis, eam ad Britannos per famulum quendam Harlemo translata non modo sed et hic inventam scripsit; etsi in eo erraverit, quod prima haec reperta tribuerit Gutenbergio, qui apud Batavos artem nunquam exercuit, ast horum inventis nova Moguntiae superaddidit (x). Ne vero auctorem male de tota re instructum fuisse dixeris, Moguntinos ipse taxat, quod urbem suam typographiae inventricem elimatricemque primam iactaverint, aliud autem constare ait, quoniam Moguntia artem fuerit mutuata per fratrem operarii cuiusdam Harlemonensis, postquam arcana ab hoc edoctus illic erexit officinam. Ita probe gnarus, qua ratione ars nobilissima per fratres Gensfleischios a Batavis ad Germanos pervenisset, quod nulli scriptorum huius argumenti seculi XVII. vel XVIII. perspectum ex aliis documentis corroborabimus (y), Belgis perquam candide primitias acceptas retulit; Moguntinos tamen immerito reprehendens, qui inventionem sibi tribuentes Batavis minime fuerunt injurii, at speciem intellexere ab Harlemonensi diversam (z).

(u) Vid. *Append. N. 92.* et quae ad vindicandam huius ms. fidem, a MIDDLETONO aliusque, temere sollicitatam, adferemus in *epistola ad Cl. DUCARELLIUM responsoria*, huic operi subijcienda.

(x) Vid. infr. Cap. VII. §. 4.

(y) Vid. infr. Cap. IV. §. 13. et VIII. §. 8.

(z) Infr. Cap. VII. §. 4.

§. VI.

§. VI.

Succedat quinto loco auctoritas JOANNIS A ZUYREN, Jēti Harlemonensis, et in urbe patria, ut olim Laurentius, magistratus simul ac typographi partibus functi (aa). Hic librum singularem per formam dialogi *de prima et inaudita hactenus vulgo, et veriore tamen, artis typographicae inventione*, Latino eoque pereleganti sermone, composuerat dudum, ut SCRIVERIUS testatur (ab), ante turbas Belgicas, quum ipse Scabinus Harlemi conservandis legibus dignissime praeesset, nondumque consulatum suscepisset; unde hanc diatriben intra annos 1549. et 1561. exaratam consequens est. At iniquam experta est illa sortem; neque enim Scriverii aetate superstitēs inde erant, nisi paucae quaedam plagulae, introductionem continentes, cuius excerpta nonnulla hicce vindicavit ab interitu, *laureaeque* suae opportune inseruit (ac). Licet ergo tota inventionis historia a Zureno tradita perierit, exprimunt tamen haecce fragmenta summum viri candorem, animumque ab omni partium studio alienum, simulque, observante Scriverio, Zurenum in eo dialogo sequentia pertractasse docent:

1. Impressoriam artem Harlemi primum fuisse repertam.
2. Aedes, in quibus typographia inventa, aetate auctoris adhuc exstitisse salvas et incolumes.
3. Artem novam, rudemque adhuc, ab extero quodam subductam;
4. Hinc Moguntiam perlatam;
5. Ibi vero exceptam, nutritam, excultam, continuatam, plurimumque emendatam fuisse.

(aa) JOANNES A ZUYREN a. 1549. et seqq. Scabini, a. 1561. et seqq. Consulatus dignitatibus functus est, prout ex fastis Harlemonensibus constat. Obiit vero d. 10. Maji 1591. aetatis anno 74. vid. SAM. AMPZING *befchryving der Stad Haerlem* p. 104. unde natales eius ad a. 1517. referendi sunt.

(ab) *Laurecrans* p. 28.

(ac) Iis quoque in *Appendice* nostra locum dedimus N. 81.

§. VII.

§. VII.

Similia omnino, etsi succinctius multo, tradidit THEODORUS, *Folcardi* fil. COORNHERTIUS (*ad*), in *dedicatione* interpretationis Belgicae *Officiorum* CICERONIS, Senatui urbis Harlemensis inscripta, quam illic a. 1561. vulgavit (*ae*). Hic, ZURENI tum temporis in nova typographia focus, simulque notarii et caelatoris etiam partes agens, primo huic officinae suae foetui praemittenda censuit, quae repertam Harlemi indeque ad Moguntinos translatam artem docerent. Ne autem rei veritatem in dubium quispiam vocaret, ea ex viris annosis fideque dignissimis se olim intellexisse addidit, qui de nomine ac gente primi inventoris optime instructi aedes huius quasi digito ipsi monstraverant, rudia vero artis initia exposuerant data opera.

§. VIII.

Septimum sibi locum vindicat LUDOV. GUICCIARDINUS, patria Florentinus (*af*), qui, postquam Italia medio fere seculo sexto decimo valedicta Antverpiam sese contulisset, exactam Belgii chorographiam Italica lingua conscripsit, ad quam contexendam non levi ipsi adjumento fuerat instituta per praecipuas urbes peregrinatio. Is ergo in principe statim huius libri editione, Philippo Hispaniarum Regi d. 20. Octob. 1566. inscripta, annoque proximo typis Guil. Sylvii, impressoris regii, emissâ, ac saepius deinceps repetita, testatus est (*agb*), ex constanti non modo in-

CO-

(*ad*) Natus hic auctor Amstelodami est a. 1522. obiitque a. 1590. vid. de co. jo. FRANC. FOPPENS *Biblioth. Belg.* p. 1121. *seq.*

(*ae*) Vid. *Append. N.* 82.

(*af*) Lucem hic vidit a. 1523. decessit enim a. 1589. aetatis 66. FOPPENS *dict.* op. p. 892. et NICERON *Mémoires des hommes illustres*, Tom. XVII. p. 118. *seq.*

(*agb*) Vid. *Append. N.* 84.

colarum ceterorumque Batavorum opinione, sed et juxta quosdam scriptores ac monumenta, Harlemo originem debere imprimendi, characteresque in chartam transferendi artem; at mortuo ante perfectionem inventore famulum huius sese contulisse Moguntiam, ubi hilari vultu exceptus tantopere porro typographiam emendavit, ut fama publica hanc Germaniae urbem illius iactaverit genitricem; quod tamen, ne alterutri parti gravis esset, in medio relinquere voluit auctor. Consonans itaque praecedentibus haec relatio id porro singulare habet, mortuo demum Laurentio furtum officinae illatum.

Graviter autem in istius loci versione lapsus est, aliisque deinceps errandi occasionem praebuit, interpretes Gallicus FRANC. DE BELLEFOREST, dum fundendi quoque typos artem Harlemo adscripsit; repugnantibus auctoris verbis, quae alium omnino sensum habere in propatulo est, et bene Latinus interpretes REGN. VITELLIUS animadvertit. (*ai*).

§. IX.

Ita vero Harlemensibus prima inventa, per infidum deinde famulum ad Moguntinos translata, non solum populares nostri adscribere, sed et exteri iique vetusti auctores, Itali, Britanni, ipsique Germani, quorum hercle Batavis plus debito tribuere minime intererat. Quae testimonia si attenta mente, iudicioque

a

(*ai*) Scripserat GUICCIARDINUS, quod Harlemi reperta fuerit *Parte dello imprimere, e stampare lettere e caratteri in foglio*. Pessime illa explicavit BELLEFORESTIUS in interpretatione Gallica, quae jam eodem, cum textu Italico, anno 1567. prodit: *l'art de l'imprimerie, et la façon de fonder les lettres et caracteres pour imprimer en fusille*; quanto melius VITELLIUS? *typographia, id est librorum formulis excudendorum ratio*. Nos vero toti huic loco, quem ad principem editionem Italicam describitum ad me misit PETR. FRANC. FOGGINI, bibliothecae Vaticanae custos, versionem apposuimus, quae textui quam proxime respondeat.

a studio partium alieno, perpendantur, rem conficere dicendum erit, eoque magis, quoniam sibi omnino similia sunt, neque ex vagis rumoribus, aut de plebe narratiunculis, verum optimis fontibus hausta; qualia profecto si in dubium vocemus, omnis porro suspecta crit praestantissimorum annalium fides, qui non semper actis documentisque publicis, passim vero relationibus eorum, qui rei gestae circumstantias optime cognoverant, nituntur (*ak*). Quid quod etiam inedita quaedam monumenta (*alcune memorie*) id ipsum confirmare, ducentis abhinc annis scripserit GUICCIARDINUS. Majorem ergo vim persuadendi hae auctoritates apud aequos iudices invenient oportet, quam PETRI SCHOEFFERI narratio, qui sibi debere typorum fusilium inventionem et filio JOANNI ET TRITHEMIO memoravit; testis proinde in causa propria manifestissimus, quem, si ex juris principiis decidi rem oporteret, admittendum non fore in propatulo esset (*al*). Et huius tamen relationi, in suo genere unicae, subscribunt Germani omnes, subscribimus ipsi, invitis licet magna ex parte populis nostris.

§. X.

Hisce auctoritatibus plures quoque alias adjungere in proclivi esset, nisi causam optimam parum juvari infirmis argumentis existimarem. In computationem vero illorum testimonia venire haud pos-

(*ak*) Latius hoc argumentum adfluxit MARC. ZUER. BOXHORNII *Diff. de typogr. invent.* p. 16. *seq.*

(*al*) Recte hoc jam observavit JO. CHR. SEIZIUS *derde jubeljaar der Haerlemsche druckerye* p. 96. BERCELLANUS quidem jam olim in *Encom. chalcogr. Append. N. 74.* eandem inventionem Schoeffero adscripsit, verum hunc ex TRITHEMII opere (cum temporis inedito) sua hausisse ipse in *praefat.* testatur. Relatio autem JO. FRID. FAUSTI ASCHAFFENBURGII, ubi de Schoefferi repertis quoque sermo est, praecedentis seculi initium non excedit. vid. JO. CHRIST. WOLPH *Monum. typogr. Tom. I. p. 452. seq.*

possunt, qui vel per auctores jam ante prolatos unice profecerunt, vel a rei gestae tempore nimis fuere remoti. In priorem censum referendus est NATALIS COMES, qui in *historia sui temporis*, a. 1581. excusa, LUDOV. GUICCIARDINI relationem potissimum secutus videtur; paucis de suo adjectis, circa quae lapsus est manifestissime, dum inventorem Harlemi, quem innominatum ille reliquerat, Jo. Gutenbergium appellavit, reperta Batavorum et Germanorum proinde confundens, dumque primum excogitatum eadem in urbe adscribit a. 1453. (quando Moguntinensis epocha jamdiu sumserat initium) vicennio ad minimum retrahendum (*am*). HADR. JUNIUM quod attinet, hunc uti relationem CORNELII in usus suos convertisse liquet, ita num aliis etiam, jamque incognitis, ex fontibus biberit, non omnino exploratum est; unde satius videtur, huius testimonium, quatenus forte Corneliano amplius est, hoc loco seponere, quam testium numero praeter rationem multiplicando in animadversionis incurrere notam. In alteram classem retulerim scriptores seculi XVII. et XVIII. omnes, quos in Harlemenium favorem colligens SEIZIUS otio abusus, ab exteris merito etiam reprehensus est (*an*).

§. XI.

Inter productos vero testes mirum videri poterit, nullum occurrere e Chronographis nostris, qui seculo xv. vel principio insequentis florere (*ao*). Et certe dubius ipse haesi aliquando, cui potissimum causae tribuendum esset altum eorum, qui res in Belgio ea aetate gestas memoriae tradiderunt, de inventionem artis

Har-

(*am*) Vid. *Append. N. 87. add. infr. Cap. VI. §. 4.*

(*an*) Vid. SCHÖFFLIN. *Cap. VIII. §. 6.*

(*ao*) Id certe Batavis objicit MALLINKROTIUS *Diff. de typogr. invent.* p. 49. et post hunc alii.

Harlemi silentium; quales sunt (ne vel tantillum diffimulare videar) anonymus auctor *Chronici* vernaculi, quod ad a. 1437. pertingit, ab alio deinde continuatum editumque Goudae a. 1478., scriptor *magni Chronici Belgici*, a. JO. PISTORIO editi, quod a. 1474. explicit, AEGID. DE ROYA in *annalibus*, quos ad a. 1479. perduxit, JO. VELDENARIUS in *Chronico*, quod *Fasciculo temporum* Belgico subjecit, ediditque Trajecti a. 1480. REYN. SNOYUS, qui res Batavicas ad a. 1517. profecutus est; ne de GUIL. HEDA, rerum Ultrajectensium, quibus saepe Hollandicas immiscuit, scriptore, verba faciam. Vix sane fingi potest, eos omnes primordiorum Harlemensium fuisse prorsus ignaros. Qui enim post mysterium artis a. 1455. in Germania divulgatum latuisset nostros, quod innotuisse Moguntinis ZELLII narratio indicat? Imo statim post furtum officinae Harlemensi a. 1440. illatum credibile est, variis in Hollandia hoc facinus sparsum rumoribus, opera potissimum Cornelii, gloriae Laurentianae vindicis acerrimi. Vera igitur ratio simpliciter inde petenda est, quod Moguntinorum inventa eo usque Hollandicis praestarent, ut illa, teste Zello, ad artem ipsam, haec ad eius praeludia pertinere visa fuerint, indeque ars impressoria unanimi quasi suffragio Moguntiae reperta diceretur (*ap*); unde quum primordia Harlemensia in computationem venire haud posse existimarentur, verba etiam de iis facere operae pretium haud judicabant nostrates. Et hinc plane evenit, ut aliqui olim a Belgis nostris impressoriam artem stanneis typis ex vero Moguntiae adscripserint, de impressionibus ligneo caractere omnino fidentes, veluti BADIUS ASCENSIVS, PETR. MONTANUS, DESID. ERASMUS, et HADR. BARLANDUS; quomodo et auctor *magni Chronici Belgici*, Leidae a. 1517. vernaculo sermone editi, typographiae inventum a. 1440. loco quidem non expresso, capitulo tamen

re-

(*ap*). Vid. infr. Cap. VII. §. 3.

rerum externarum retulit (*aq*). Unde eo majores gratiae ceteris habendae sunt, qui primis Belgarum repertis justum stantes pretium nepotes ea ignorare nefas duxerunt, adeoque in libris suis vindicarunt ab interitu.

§. XII.

Hisce ergo testimoniis, ut de primis typographiae partibus tantisper fileam, munita posteritas agnoscere tandem grato coepit animo, quantum Laurentio, homini industrio, veroque per hoc inventum scientiarum restauratori, deberet respublica Belgii, deberet literaria. Itaque seculi, ut arbitror, praecedentis initio fenatus populusque Harlemensis (*ar*) summo fastigio aedium Laurentii huius effigiem in tabula lignea appingi coloribus iussit, subjungique literis aureis hanc inscriptionem:

MEMORIAE SACRUM.
T Y P O G R A P H I A
ARS ARTIUM OMNIUM
CONSERVATRIX
HIC PRIMUM INVENTA
CIRCA ANNUM CIOCCCCXL. (*ar*)

Postquam deinde hanc epocham vitio laborare animadvertisset, natalesque typographiae a. 1428. etsi argumento perquam ficulneo, asserere tentasset PETR. SCRIVERIUS (*at*), deleta fuit in hac in-

(*aq*) Vid. *Append. N.* 41. 51. 55. 58. et 66. ERASMUS certe originem typographiae Harlemensis ignorare haud poterat, quum a. 1467. Roterodami natus fuerit, atque amanuensem praeterea habuerit Quirinum Talesum, qui totam historiam inventi Laurentiani a Cornelio bibliopogo acceperat. vid. *supr.* §. 2. not. f.

(*ar*) Id. M. Z. BOXHORNIVS testatur in *Theatro Hollandiae* p. 136.

(*ar*) Ita hanc inscriptionem citant tum SAM. AMPSING *Beschryving der Stad Harlem* p. 376. tum M. Z. BOXHORNIVS *loc. cit.*

(*at*) Vid. infr. Cap. IX. §. 11.

inſcriptione ultima linea, ac ſubſtitutum M. ccccxxx. quod illic in hunc uſque diem legere eſt.

Laudabile Magiſtratus exemplum imitatus eſt ADRIANUS ROMAN, Harlemenſis typographus, qui, poſtquam a. 1628. Laurentii effigiem aeri incidendam curaffet, a. 1630. ſtatuam eidem in impreſſa tabella (*au*) erexit, addita inſcriptione ſequenti:

M. S.
viro conſulari,
LAURENTIO COSTERO
HARLEMENSI,
Alteri Cadmo, et artis
Typographicae circa
Annum Domini
M. cccc. xxx.
Inventori primo,
benè de Literis ac
oto Orbe merenti,
banc Q. L. C. Q. Sta-
tuam. quia aeream non
habuit. pro monumen-
to poſuit Civiſis gratiff.
ADRIANUS ROMANUS
Typographus.
A° M. dcc. xxx.

Mox. a. 1655. appicta quoque veſtibulo aedificii, in horto aulae Principis, fuit artificioſa Jacobi van Campen manu Laurentii ſtatua, variis adjectis ornamentis. Tandemque a. 1722. Collegium Medicum ſtatuam laureatam e lapide prototypographo nos-

(*au*) Eiuſmodi tabellam vidi duplicem, alteram, quae minoris formae erat, li-
gno, alteram eamque grandiore aeri incifa.

noſtro erigendam curavit eodem in horto, ſubjecta (ut additum carmen J. van Zanten M. D. operaque anaglyptica taccam) hac epigraphe:

AE. M. S.
LAURENTIO COSTERO
HARLEMENSI
VIRO CONSULARI,
TYPOGRAPHIAE
INVENTORI VERO,
MONUMENTUM HOC
ERIGI CURAVIT
COLLEGIUM MEDICUM
Anno CIO IO CCXXII.

Mitto numismata ſex anno 1740., quo jubilaum celebrabatur, in honorem Laurentii cuſa, quae aeri incifa operi ſuo ſeiztus inferuit (*ax*).

(*ax*) *Derde jubeljaar* ad p. 106. et ſeq.

C A P U T I V.

Historia typographiae, a Laurentio Jo. fil. Harlemi reperitae, eoque mortuo per famulum ad Moguntinos translatae.

§. I.

Historiam inventae in urbe Harlemi typographiae, ad Moguntinos deinde translatae, ex relatione potissimum Cornelii bibliopegi (a) asservavit nobis, suaeque inferuit *Bataviae* HADR. JUNIUS, quam illustrare et adversus iniquam aliorum crisin vindicare hoc capite constitui. In illo opere elaborando multum sibi laboris, multum temporis impendendum fuisse ipse testatur auctor in *epistola dedicatoria* ad celsiss. Hollandiae Ordines, data prid. non. Januar. 1575. Id vero absolutum quidem, minime autem, cum multo statuerunt, lucubratum hoc circiter anno librum fuisse probat. Et certe primas illius lineas jam a. 1562: aut brevi postea duxisse Junius videtur, quem variis deinde temporibus, prout observationes postea natae aut supervenientes historiae suggerebant, supplevit atque auxit (b). Ultimam vero manum, morte d. 16. Junii 1575. praeventus (b*), imponere operi suo haud potuit, quod

(a) Vid. supr. Cap. III. §. 2. et 10.

(b) Rectissime hoc adstruxit sciztus *Cap. IV. p. 92.* cuius observata ex JUNII opere huc facientia adscribere necessum erit in exterorum gratiam, ad quos Scizii liber vix pervenit. *Pag.* itaque 30. notat Junius, se scribere a. 1571. *Pag.* 245. in margine expressus est annus, quo sua cum elucubrabat auctor, videl. 1561. omisso posteriore cifra, quia ignorabat, num hoc ipso anno *Bataviam* suam prelo tradere posset; unde liquet ea chartis mandata ante annum 1570. *Pag.* 271. conscripsit a. 1575. *Pag.* 333. anno, cuius illic mentio, 1249. adjicit, ante annos *tercentum viginti*, ex quo patet, illa exarata a. 1569. *Pag.* 345. de anno 1262. ait, ante annos *trecentos*, quod proinde convenit a. 1562.

(b*) Vid. epitaphium, quod JUNIO nostro scripsit filius eius natu maximus Petrus,

CAP. IV. HISTOR. TYPOGRAPH. A LAUR. REP. 73

quod tandem a. 1588. Lugduni Batavorum ex officina Plantiniana lucem vidit.

§. I I.

Praemittenda haec fuere, ut anachronismo, quem GABR. NAUDAEUS (c), atque hoc duce Germanorum plerique auctori in ipso statim narrationis limine imputant, liberari hic a nobis posset. Tradidit scil. JUNIUS, „habuisse ante annos centum duode-
„ triginta (a quo haec scribebat) Laurentium Joannis fil. aedi-
„ tium custodemve in aedibus satis splendidis e regione palatii
„ regalis Harlemi”. Haec vero a. 1575. scripta, adeoque a. 1447. convenire, et ad tempus inventae artis, de qua mox loquitur auctor, referenda volunt adversarii, ut Junium risui exponerent, qui paulo postea typographiam ad Moguntinos translata jam a. 1442. (et sic quinquennio ante eius natales) libros impressos protulisse refert. Sed demus, a. 1447. accommodanda Junii verba, ex illis profecto nihil minus, quam epocha incunabulorum typographices elici poterit: de sola quippe inhabitatione splendorum aedium per Laurentium ibi sermo est, quem sane multis post inventionem annis commemorari illic potuisse evidentissimum est. At erroneus praeterea, ut ostendimus, est, qui ex dedicationis Junianae anno inferitur calculus. Convenire itaque haec verba a. 1440. adeoque a. 1568. ab auctore scripta ex-
tius

trus, inque Medioburgensi templo collocari jussit; ubi quum additum fuerit, obiisse Hadrianum aetatis anno 63. nata Jo. MEURSIO in *Athenis Batavis p. 93.* ceterisque, hunc secutis, errandi occasio, quasi a. 1512. demum lucem vidisset; quum ipsum diem natalem, scil. 1. Julii 1511. nobis indicaverit vitae Junianae ex variis anecdotis conscriptae, ac a. 1652. *Epistolae* huius praemissae, auctor, et vel sic vorum sit, Junium die 16. Junii 1575. fato functum tantum sexaginta et tres annos explevisse. Unde receptum errorem sequi non debuerat G. W. AB OOSTEN DE BRUYN in *vita HADR. JUNII, Tom. X. Miscellan. Observat. critic. nov. p. 392.*

(c) *Addition a l'Histoire de Louis XI. Chap. VII. p. 116.*

tius orationis contextu rectissime intulit SCRIVERIUS (*d*). Sic vero mens Junii neutiquam fuit, anno denum 1440. repertam a Laurentio artem, prout recepta a multis opinio est, unde et derivata anno seculi quadragesimo jubilaei apud Harlemenenses celebratio. Quae enim extremo a. 1440. iam translata fuit Moguntiam typographia, postquam Harlemi varias protulisset lucubrationes, ut ex ipso auctore mox constabit, primam adspicere lucem aliquot retro annis debuit. Junius vero dum inventionis annum ipsum ignorasse videtur, latere tamen aetatem primi inventoris lectores haud sivit, adeoque hac indicare formula, ut puto, voluit ultimum, quo in his aedibus habitavit, rebusque humanis interfuit Laurentius, annum.

§. III.

Jam vero missis, quae munus atque cognomen Laurentii spectant, ex professo a nobis superius exposita, ad ipsa typographiae initia nos vocat JUNII oratio. „Cooperat ergo, (ut ille ait) in „suburbano nemore spatians Laurentius faginos cortices principio in literarum typos conformare, quos deinde inversa ratione, ne sigillatim chartae impreffit”. In hac narratione, quod reprehenderent, non exteri solum, sed et nostrates invenere. JOSEPHUS enim SCALIGER (*e*), quum *Donatum* legisset in tabula inventa in Hollandia excusum, coeptam apud Batavos impressionem non a discretis et singularibus typis inter se iunctis, prout Junii sermo suadet, sed a pagellis ligneis opinatus est, ex verbis MARTIANI ACCURSI inferens, quae ab huius mente verosimiliter, certe a vero, aliena sunt (*f*). Ulterius progressus SCRIVERIUS est, dum typos singulares, non dicam ex fagino cortice, sed ligni cuius-

(*d*) *Laure-trans* Cap. I. pag. 16. et 19.

(*e*) *Confut. fabulae Burdonum* p. m. 260.

(*f*) *Vid. supr. Cap. III. §. 4.*

iusque substantia sculptos prelo resistere haud posse falso sibi persuadens totam hanc relationem in dubium vocavit, aliamque in poetica introductione, *Laureae* suae praemissa, substituit (*g*), cuius haec summa est: Laurentius, in Harlemensi sylva ramum faginum, aut potius querceum, vi ventorum deiectum reperiens, oblectationis causa literas aliquot eius segmento incidit, moxque hoc papyro involvit. Accidit autem, Laurentio interea per somnum capto, ut querceum hocce lignum, supervientis pluviae ope aliove casu madefactum, vestigia insculptorum characterum (ex insita huic arbori natura) jecorario colore chartae impreffit. Id quum expergefactus observasset noster, animum paulatim ad altiora appulit, dum literas retrorsus ligneis tabulis insculptas atramento superimposito preli ope in charta expressest, donec tandem fixos typos in solutiles convertit. Ita vero Junius e testibus fide dignis versatilis, Scrivierius ex ingenio (cui nimium in hoc carmine indulgit) tabellaris characterum sculpturae tentamina ex nemore Harlemensi repetiit. Illius narratio relatis famuli Laurentiani, huius Scaligeriano errori falsaeque de typis ligneis mobilibus hypothesei debet originem. Illa simplicissima est, haec ob adjectas de somno circumstantias respirare aliquid videtur fabulosi (*h*). Vetustiore proinde auctoritatem sequendam esse extra dubium colloco, eaque ab omni crisi liberabitur, si fagino

cor-

(*g*) *Laure-trans* p. 9. seq. add. *Cap. XXI. p. 96. et 103.*

(*h*) Duabus hisce narrationibus adjungi posset tertia, quam HENRICO SCHORO Belgae, seculo xvi. exeunte, JO. WALCHIUS acceptam tulerat: examinata nempe in convivio a patriciis quibusdam Harlemensibus lamina aenea, typis incisa, natam his ideam characteres illos separandi atque ita in chartam transferendi; quod quum adflans famulus memoria sua excidere passus non esset, effectui dare coepit, et sic forte in notitiam pervenit Laurentii, vid. *Append. N. 88.* At, quum origo artis impressoriae non ex aeneis verum ligneis petenda sit typis, iisque etiam folis, ut videbimus, usus fuerit Laurentius, hanc narrationem, quae haud parum quoque confusa est, eius aetati haud convenire nemo non videt.

cortici, cuius fragilis aliquantulum videtur substantia (*i*), ramentum substituamus, ex quo primum omnium solutiles characteres in nemore obambulans sculpsit Laurentius.

§. I V.

Periculum ergo artis ligneis typis facturus, eosque inverſa ratione chartae impreſſurus, Laurentius „*verſculum unum atque alterum* animi gratia duxit, nepotibus generi ſui liberis exemplum futurum”. Ita ſuo more, id eſt figurate, JUNIUS loquitur, leve quoddam typographiae ſpecimen indigitans. Id vero cuius generis fuerit, poſt trium ſeculorum lapſum non ſine oraculi cuiusdam monitu deſignari poſſe dixeris. Et tamen detexiſſe illud ſibi viſus eſt typographus JOH. ENSCHEDIUS, reperto Harlemi foliolo membranaceo antiquo, eoque opistoſgrapho, quod octo pagellis formae minimae, integrum opusculum, nempe litteras alphabeti, orationem Dominicam, Symbolum Apoſtolorum, tresque inſuper preculas typis deſcriptas abſolvit (*k*). Et ſane tota re bene perpenſa, cumque peritis communicata artiſtibus, examuſſim illud convenire Junii deſcriptioni viſum eſt. Inſtituta quippe comparatio cum prima editione *Speculi ſalvationis* Belgici, et

(*i*) JUNIUS forte, dum haec ſcriberet, ſibi illam impreſſerat ideam, quod cortices fagini antiquiſſimis temporibus ad ſcripturam adhiberentur, prout ex VIRGILIO *Ecol.* V. vers. 13. aliſque locis notiſſimum eſt. Et huc referenda, quae de S. RUDGERO narrantur in eius vita *Lib. I. cap. 4.* ubi male quaedam typographiae praeludia deprehendere ſibi viſus eſt NIC. SERARTUS *Lib. I. Rer. Moguntin. cap. 37.* (*k*) Agglutinatum illud fuerat vetuſto libro precum Pſalmodiarumque Belgico, qui ENSCHEDIO ſeſe obtulit inter complures chartas familiae Beresteinanae, apud Harlemenſes patriciae, cumque Zureniana per cognationem junctae. Quum vero avelli inde non poſſet integrum, in medio illud biſecare neceſſe habuit. Nos totum illud opusculum aeri incuſum *Tab. I.* exhibemus, ubi notandum in prioribus pag. 8. lineolis varias litteras, imo voces, deſiſſe, quod in originali exemplo ob temporum vetuſtatem, uſumque continuum, omnino detritae fuerint.

et utriusque *Donati* Hollandici fragmentis, quae opera Laurentio debentur, ſpecimen hoc iis omnibus praeeſſiſſe evicit. In forma etenim typorum, qui maniſeſtiſſime mobiles (*k**), et ſculpti quidem, utpote inaequales, et nuſquam alias, quod ſciam, obvii, tanta elucet ſimplicitas ruditasque, quae ſculptorem illico prodiit artis tironem. Utque de ipſa impreſſione verba faciam, omnes hic concurrunt vetuſtatis notae. Nulli hic paginarum numeri (*l*), cuſtodes vel ſignaturae (*l**). Nulla diſiſionis ſyllabarum in extremo lineae indicia; quum e contrario ſyllabae in medio ſeparatae exemplum reperiatur (*m*). Nulla diſtinctionis ſigna, et ne puncta quidem, quae in ceteris Laurentii operibus conſpiciuntur, eſti littera *i* hic non accentu, verum puncto notata ſit.

(*k**) Id certe agnoverunt omnes viri in arte periti, quibus archetypum videndi poteſtas fuit, atque ex eſtypo etiam ſatis perſpici poteſt. Nulla enim hic littera in quadratum alterius tranſiit. Pleraque litterae ſingulares, paucaeque combinatae.

(*l*) In *ſpecim.* noſtro paginarum numerum adieciſmus, ut quo ordine illae ſemet inſequantur, lectori inde conſtaret. Primum vero a. 1477. cifras ſuperiori paginarum anteriorum orae affixas, itemque titulum operi praefixum, in *Sermonibus* LEON. DE UTINO, edit. Pariſ. per Mart. Crants, Udalr. Gering, et Mich. Friturger, obſervavit ANDR. CHEVILLERUS *Orig. de l'imprim. de Paris* p. 38. quae tamen cifrae deinceps per totum ſaeculum xv. perraro adhibitae fuere. Uſitatus longe tum erat regiſtrum chartarum, ad calcem librorum appoſitum, quo uſi jam ſunt Udalr. Gallus et Sim. de Luca, in edit. VIRGILII Romana a. 1473. vid. MAITTAIRE *Tom. I. Annal. typogr.* p. 326. edit. ſec.

(*l**) Riſu proſecto excipiendi ſunt, qui in noſtri Laurentii *cuſtodis* (ſive *coſter*) memoriam hoc vocabulum ſyllabae in infima paginae parte poſitae inditum fuiſſe credunt, ut fecit LAUR. AND. RIVINUS in *Declamat. de typogr. Tom. II. Monum. WOLFF* p. 902. quum res ipſa doceat, *cuſtodes* inde appellatos, quod initium ſequentis paginae referant, atque ita *cuſtodiendis* libri foliis inſerviant. Nuſpam quoque his reclamantibus uſi ſunt vel Laurentius vel huius heredes, quae vero in *TACITI operibus*, Vener. per Jo. de Spira 1468. excuſis, primum apparent, obſervantibus CHEVILLERIO d. l. et MAITTAIRIO *ibid.* *Tom. I. p. 19.* De origine ſignaturarum vero dicemus quaedam in *epiſt. ad DUCARELLUM* ad not. o. et ſeq.

(*m*) Nempe pag. 8. lin. 2. et 3. prima ſyllaba vocis *ſpiritu* diviſa cernitur. Similia exempla adducentur *Cap. V. §. 7.* neque memini me ea in ullo vetuſto libro offendiſſe, praeterquam in operibus Laurentianae officinae.

fit. Lineae passim inflexae, curvaeque. Pagellae, quam vocant, impressae figura non semper eadem, neque, ut factum oportuit, rectangularis, sed modo ad rhomboidem, modo trapezium isoscele deflectens. Ubique tandem vacillans impressoris in huius opellae executione manus apparet. Exemplum igitur Laurentius, vergentis jam tum aetatis, hoc quasi testamento, si quid forte humani ante maiorem perfectionem sibi contingeret, relinquere nepotibus voluit, tum pietatis, exhibitis precibus familiaribus communi usu receptis, tum impressoriae artis, cuius beneficio illas membranae apposuerat; addo etiam artis sculptoriae, uti praemissum a typographo alphabetum integrum evincit, in nullo alias reperendum Latino horario, eoque magis hic adjectum, quod literis aliquot ipse opusculi textus careret (n).

§. V.

Quod caput rei est, determinare huius Junianae descriptionis fide licebit, quo fere tempore tentamen hoc Laurentius fecerit. Latino etenim, non vernaculo, sermone illud quum ediderit, nepotes huius ad eam pervenisse tum oportet aetatem, qua commode illius linguae imbui principiis possent. Is ergo si decem undecimve annos tum adscripseris, calculus prodibit sequens. Nepotum maximus natus Petrus Thomae filius, a. 1440. jam altera prole beatus (o), vix est, ut post a. 1438. matrimonio junctus fuerit. At si hoc tempore eum modo vicenarium statueris, (rarum autem in Hollandia marium adeo praecoces nuptiarum natales ejus incident in a. 1418. quem frater hujus, ordine proximus,

An-

(n) Literae enim k et z nonnisi in Alphabeto occurrunt. Nemo igitur existimet, praefixas fuisse alphabeti literas eo consilio, ut illas ex hoc horario infantes discerent, ut fit quandoque in libellis precum Belgicis. Nam Latina lingua, qua haec preces editae, manifestum reddit, illum pueris destinatum fuisse, non infantibus.

(o) Vid. supr. Cap. II. §. ult.

Andreas biennio forte vel triennio post excepit. Huic ergo aerae duodecim anni pro infantia Petri ac novem decemve Andreae additi annum nobis assignant 1430, quo si vetustissimum hocce specimen lucem vidit, jam anno forte vel biennio antecesserat prima Laurentii idea in nemore Harlemensi nata. Quidquid est, omnibus perpenis circumstantiis, inventae typographiae epocha vix a. 1430. statui potest recentior: Laurentius etenim, a. 1440. fato functus praeter utramque *Danavi* editionem, *Speculum Belgicum*, justae molis opus, singula vero diverso caractere, e prelo suo emiserat, ut postea docebimus (p). Ad ea vero exsequenda multum laboris sumtuumque impendendum fuit in ipso artis initio, plures superandae nascentes quotidie difficultates, variorum quoque artificum ad instrumenta necessaria conficienda implorandum auxilium, quae non nisi aliquot annorum spatio absolvi potuisse, lector me tacente intelligit. Ita vero confirmantur, quae olim PETR. SCRIVERIUS tradidit, incunabula artis impressoriae decennio duodecenniove a. 1440. praecessisse (q); mente tamen a nobis diversissima: ille enim impressionem tabellarem, quam male ut typographiae speciem classenque primam consideravit, a. 1428. coepisse statuit, (perquam absone e verbis Rabbi JOSEPHI usus illatione, suo loco a nobis profliganda) nos hunc fere annum, aut si malis 1430. artis impressoriae, et quidem versatilis, conyenire natalibus existimamus.

§. VI.

Succensus itaque primi tentaminis, JUNIO teste, expertus sic satis felices Laurentius „coepit animo altiora, ut erat ingenio „magno et subacto, agitare, primumque omnium atramenti „scrip-

(p) Cap. IV. §. 2. seq.

(q) *Laure-crans* Cap. XXI. p. 96. et seq.

„ scriptorii genus glutinosius tenaciusque, quod vulgare lituras „ trahere experiretur, cum genero suo Thoma Petri excogitavit”. Duplex certe atramenti genus in libris Laurentii compareret, alterum impressorium, quod operibus typographicis inserviret, alterum pallidius et aqua dilutum, quod in impressione tabellari constanter adhibuit, et diu etiam postea retinuerunt illius heredes (r). Impressorium Laurentii coloris fere murini est, quod deinde atrius perfectiusque reddiderunt tum huius successores Harlemi (s), tum praecipue Moguntinenses typographi (t).

Mox de opere impresso Laurentii verba facit Junius, idque sibi visum testatur, *Speculum* videl. *nostrae salutis* Belgicum, quod, uti totius orationis contextus docet, typis mobilibus quidem, at e ligno sculptis, impressum fuit. Novi quidem, aliud visum scriberio, qui mobiles literas in hoc opere agnoscens eas fusiles fuisse statuit, quod aliud genus typi versatilis non admitteret (u). At non est, quod ea opinio hoc loco vel tantillum nos moretur, qui ligneos typos, hosque solutiles, in usum olim fuisse jam probavimus (x); et sculpturam literarum, quae *Speculo* inservierunt, ex professo adstruimus capite proximo (y). Unde proba recta dicenda est Junii de typis *Speculi* sententia, qui reprehendi hoc nomine a Scriberio non debuerat.

Num vero ligneo typi genere semper usus fuerit Laurentius, scire attinet. Profecto, quum praeter *Speculum* Belgicum nulli hucusque innotuerint libri ab ipso editi, nisi binae *Donati* editiones, multum hic juvare nos potest utriusque inspectio. Et de sculptura quidem characterum dubitare nos vetat passim illic obvia eandem

(r) Vid. infr. Cap. IX. §. 9.

(s) Vid. Cap. V. §. 13. 14.

(t) Vid. supr. Cap. I. §. 4. not. ac.

(u) *Laure-crans* Cap. XXI. p. 102.

(x) Vid. supr. Cap. I. §. 10.

(y) Infr. Cap. V. §. 8.

rundem vocum et literarum inaequalitas (z), quae in sculptis characteribus minime evitari, in fuis ex una matrice nunquam habere locum potuit. Ex qua vero materie hi typi sculpti fuerint, ocularis librorum inspectio docere vix potest, quod alio tamen inferre licebit argumento. Scriptores nempe vetusti omnes, nemine obloquente, aeneorum sive stanneorum characterum inventionem Moguntiae adscripserunt (aa). His itaque impressionibus quum, ZELLIO teste, facem praetulerint anteriores Belgicae, et quidem *Donati* mobilibus literis impressi (ab), prototypographum nostrum, ante epocham Moguntinam vivis ereptum (ac), se junctis literis non ex metallo verum ligno usum fuisse consequens erit. Et sane *Donatos*, aequae ac *Speculum salutis*, ligneis fuisse typis excusos facile iis persuadebitur, qui ad rudem imprimendi rationem, in omnibus his operibus conspiciam, attenderint.

§. VII.

Ex praemissis colligere in proclivi erit, cuius habenda sint ponderis, quae mox subjicit Junius, „ Laurentium postea fagi- „ nas formas plumbeis mutavisse, hasque deinceps stanneas fecisse, quo solidior minusque flexilis esset materia, durabilior- „ que; e quorum typorum reliquiis quae superfuerant conflata „ oenophora vetustiora, Junii aetate, adhuc visabantur in Laurentianis aedibus habitatis tum ab eius abnepote” (ita scribi oportuit, non *pronepote*) „ Gerardo Thomae fil.” Nec tam sculptos, quam potius fusos characteres, intellexisse auctorem esse.

(z) Vid. ibid. §. 8.

(aa) Vid. Cap. VII. §. 4.

(ab) *Append. N. 5.*

(ac) Vid. supr. Cap. II. §. 9.

sequentibus liquet, ubi Joannem Iavernionem fusilium typorum peritiam Laurentio debuisse scribit. Id vero omne proficisci ex relatione Cornelli certissime haud potuit, neque ab ullo etiam teste ante Hadr. Junium traditum fuit, si excepero FRANC. DE BELLEFOREST, qui Guicciardini verba interpretatus pessime ea intellexerat, et invito hoc Historiographo literas fundendi artem, ante epocham Moguntinam, Harlemi fuisse repertam scripsit (*ad*). En ergo detecta a me origo erroris Juniani! Assertionem vero illam a vero alienissimam esse omnes profecto evincunt circumstantiae. Nam 1) aut hi typi fusiles gratis confecti fuere, utpote in nullo Laurentii opere conspicui, aut SCRIVERII admissa opinione matrices Laurentii producere potuerunt easdem literas centies sibi inaequales, prout in eius operibus obviae sunt, quorum alterutrum statuere perquam absolum est. 2) Ita hebetissimi fuisse oportet ingenii Moguntinos, qui artem ab Harleminibus mutuati, jam ad eum perfectionis gradum evectam, tamdiu occupati fuere in typographia perficienda, ut demum a. 1450. id est, decennio fere post epochae illic initia primum librum propriis typis excuderint, cuius tertio absoluto quaternione jam quatuor millia florenorum (aureorum scil.) ad superandas omnes difficultates impenderant (*ae*). 3) Ita risu excipiendi quoque iidem fuissent, dum sculptos characteres, quorum fabrica, maxime e metallo, immensum tempus requirebat, in operibus suis per multos annos retinere, atque a. demum 1459. primum opus fufis literis descripserunt (*af*). 4) Ita Faustus turpiter sese a famulo Petro Schoeffero decipi passus esset, qui ostenso e matricibus fuso alphabeto integro filiam huius Christinam inque societatem cooptationem obtinuit (*ag*). 5) Ita falsa erunt omnia,

(*ad*) Vid. Cap. III. §. 8.

(*ae*) Id PETR. SCHOEFFERUS ipse JO. TRITHEMIO testatus est. vid. *Append. N. 4.*

(*af*) DURANDI scil. *Rationale divinarum officiorum*, vid. *supr. Cap. I. §. ult.*

(*ag*) Vid. JO. SCHOEFFERI testimonium, post brevium TRITHEMI, *Append. N. 47.* JO. FRID. FAUST. VON ASCHAFFENBURG *Discours*, ap. KOHLER p. 91.

nia, quae de inventis Gensfleischii, Gutenbergii, Schoefferique tradunt nobis scriptores antiquissimi (*ab*). 6) Ita ZELLIIUS, gloriae Batavorum antistes mirificus, ignorantiae se reum prodidisset, dum Moguntinos aequae ac Batavos inventi habuit participes (*ai*). Atque haec argumenta, quibus forte et alia addi possent, aut fallor, aut nostros tandem convincent, metallicos typos, et fusos praesertim, neutiquam Harlemi adspexisse lucem, verum Moguntinis acceptos referendos esse (*ak*). Sed restant oenophora, a Junio in testimonium vocata. Ea profecto non inficior superfuisset illius aevi in aedibus Laurentii, et quidem ex typis metallicis Harlemi olim usitatis constata; at manca est omnino, quae exinde ducitur, consequentia. Nam hi characteres posthac, quod forte detriti essent, ad cantharos conficiendos adhibiti, aequae sculpti esse poterant, ac fusi. Imo si illi in aedibus Laurentianis, ubi semper typographum habitasse traditio refert, aliquando usurpati fuere, id certe nunquam ab ipso factum est Laurentio, sed ab huius demum successoribus, postquam in arte characteres aeneos sculpendi fundendive Germanos habuissent praecursores.

§. VIII.

Descripta novo artificio volumina undique emtores excitasse cum

(*ab*) Vid. *infr. Cap. VII. §. 6. et 14.*

(*ai*) Vid. *supr. Cap. III. §. 2.*

(*ak*) Vir cl. G. W. AB OOSTEN DE BRUYN, Ictus Harleminis, fusiles typos, qualiter usu invalere, Moguntiae debere agnoscens, auctoritate tamen Junii deceptus fuit, ut crederet, Laurentium modulos adhibuisse fusos, quibus vero literae in superna parte insculpebantur. Verum probationem desiderat, cuiusmodi typos sculpto-fusos libris imprimendis revera inservisse, quod si factum unquam fuerit, Moguntiae profecto contigit, non autem Harlemi; unde qui prodire libri antiquissimi, non in literis modo, sed etiam vocibus, pluribusque lineis sibimet aggregatis inaequalitatem testantur, manifesta sculptorum corporum indicia, add. *supr. Cap. I. §. 12. not. cd.*

cum uberrimo quaestu JUNIUS refert. Qui vero id factum sit, ipsa monumenta indicant. Nam codices mss. quum omni ex parte imitentur, nihilo sincerior hac in parte fuisse Laurentius videtur, quam, qui eodem mox strategemate usi sunt, primi in Germania typographi, ut nempe impressa exempla pro calamo exaratis, atque ita multo carius, quam par erat, divenderet (ak*). Et hinc lucem capiunt, quae idem scriptor subiungit, crescente artis amore, ipsoque Laurentio cum familia sua tanto exsequendo operi porro impare, additos fuisse operarum ministros, hosque (ne artis mechanisus divulgaretur) ad secretum iurejurando constrictos. Id vero sacramentum religiose per aliquod tempus servasse videntur omnes. At extincto, ut ex GUICCIARDINO, discimus (al), inventore, huius heredibus damno esse coepit, quae nuper lucro fuerat, erga emtores commissa fraus, et deceptos sese illi experti sunt talionis lege, qui alios deceperant. Ecce enim „ infidus quidam famulus, praenomine Joannes, (ad scribo iterum Junii verba) postquam omnia ad artem spectantia percalluisse sibi visus est, captato opportuno tempore, quo „ non potuit magis idoneum inveniri, ipsa nocte, quae Christi „ natalitius solennis est, qua cuncti promiscue lustralibus sacris „ operari solent, choragium omne typorum involat, instrumentorum herilium ei artificio comparatorum supellectilem corvasat, deinde cum fure (am) domo se proripit, Amstelodamum „ principio adit, inde Coloniam Agrippinam, donec Moguntia „ cum perventum est, ceu ad asyli aram, ubi quasi extra telorum ictum (quod dicitur) positus tuto degeret, fuorumque „ furtorum aperta officina fructum uberem meteret. Nimirum „ ex

(ak*) Vid. Supr. Cap. I. §. 3. not. g.

(al) Append. N. 84.

(am) Ita figurate scripsit JUNIUS, i. e. *tanquam fur*, quomodo haec verba recte quoque interpretatus est SCRIVERIUS *Laure-crans* Cap. I. p. 22.

„ ex ea, intra vertentis anni spatium, ad annum a nato Christo „ 1442. iis ipsis typis, quibus Harlemi Laurentius fuerat usus, „ prodisse in lucem certum est ALEXANDRI GALLI *Doctrinale*, „ quae Grammatica celeberrimo tunc in usu erat, cum PETRI „ HISPANI *Tractatibus*, prima foetura ”.

§. I X.

Totam hancce relationem quum confictam pronunciaverint, variisque ratiociniis suspectam reddere conati fuerint Moguntinae causae patroni, maxime interest, ut eam vindicemus, corroboremus, atque exponamus clarissimae luci. Hoc vero ut iusto fiat ordine, examinanda nobis erunt, tum furtum in genere consideratum, tum variae illius circumstantiae, tempus, auctor, et sequelae.

Commissi igitur plagii, quod aperte negarunt SERARIUS, NAUDAEUS, MALLINKROTIUS, quique cum his faciunt, exigitur a nobis probatio. At documentis publicis adstrui hoc factum per rerum naturam haud potest. Neque enim probabile est, contra furem, eumque profugum, actionem a Praetore Harlemensi fuisse institutam; et, quod proxime ad rem facit, acta judicialia illius vetustatis inter archiva urbis desiderantur, sive quod tempore captae ab Hispanis post longissimam obsidionem a. 1572. et 1573. urbis, sive subsecuti a. 1576. incendii, sive alio quocunque casu perierint. At praesto nobis sunt testimonia et optima et antiquissima. CORNELIUS quippe, JUNIO in sequentibus auctore, rem prodidit memoriae. Cornelius, inquam, qui in officina Laurentiana pariter subministrum egerat, perfidumque suum commilitonem, cum quo communi in cubili plurimas noctes transegerat, noverat optime. Illius vero auctoritas quanto habenda sit in pretio, superiori ostensum est capite. Sed et alii quoque viri senio venerabiles ac probatae fidei id ipsum retulere, per quos rem intellexerant ZURENUS, COORNHERTIUS, et GUIC-

CIARDINUS (*an*), qui uti ante Hadr. Junium scripsere omnes, ita ex uno eodemque fonte Corneliano sua hausisse non videntur. En igitur testes quatuor, hosque omnino sibi concordēs. At externae quoque nos juvant auctoritates. ZELLIUS etenim principia artis apud Moguntinos a *Donatis* atque ex *Donatis* Hollandiae derivata tradidit (*ao*). Atqui sola inspectio libri, inaequalibus literis (utpote sculptis) excusi, et codici mf. simillimi, artis occultae mysterium nunquam detexisset ei, qui proprio illam ingenio excogitare vel perficere haud poterat (*ap*). Fallor itaque, aut major inest huic dictioni vis, eaque ipsam typorum, qui inservierant *Donato*, moxque Moguntinis profuere, contrectationem innuit; praecipue, si junxeris, quae de impressis apud Germanos charactere Harlemensi opusculis testatus est Junius.

Adjicere hisce tandem testimoniis licebit rumores, qui in ipsa Germania seculo xvi. adhuc vergente supererant, de translata Moguntiam e loco natali furtivum in modum typographia, quosque, etsi male Argentorato appliciti fuerint, neutiquam peccare in re ipsa, at unice in loci indicio, probabimus, ubi de furti auctore agemus.

§. X.

In circumstantiis furti, quas JUNIUS retulit, multa deprehendere sibi visi sunt adversarii ab omni verosimilitudine aliena. Absur-

(*an*) Vid. *Append. N.* 81. 82. et 84. GUICCIARDINUS etiam l. c. praeter rumores publicos ad monumenta provocat, id ipsam confirmantia.

(*ao*) *Dict. Append. N.* 5.

(*ap*) Cl. FOURNIERUS *Diff. I.* p. 17. existimavit, nudam inspectionem libri, apud Sineses tabellis impressi, nunquam Europaeis eam artem prodituram fuisse. At quanto fortius hoc argumentum stringat circa impressionem versatilem, nemo non videt. Adde difficultatem atramentum impressorum praeparandi, preluque conficiendi, quae omnia Moguntinos, post similia Batavorum inventa, proprio Marte reperire potuisse vix credibile est.

fursum scil. judicant, furem committere hoc plagium potuisse ipsa Christi natalium nocte, qua universa civitas infomnis erat, sacrasque agebat vigilias, eademque omnia typographiae instrumenta, plusquam plaustrum vesturam, ex aedibus Laurentianis, nemine ei molestiam faciente, abstulisse; inde cum magna hac utensilium sarcina, dum reclusae nocte essent portae, ex urbe aufugisse, sicque per maximas civitates absque ullis diverticulis facto itinere Moguntiam advenisse, typographiamque exercuisse, nemine coram ullo iudice querimoniam movente. At sic multa Junio gratis tribuuntur, ex parte ridicula, a mente profecto illius aliena. Is certe auctor figurate rursus, scribendi more sibi familiari, locutus est, dum atrocitatem criminis expressurus omne choragium typorum et instrumentorum herilium supellestem a Joanne contrectata ait. Tanto quippe apparatu famulo huic non opus erat, ut scopo suo inserviret. Impressoriae enim rei pergnarus preli ceterorumque majoris molis utensilium fabricam perito in patria artificii indicare poterat, et praeter quendam ligneorum typorum numerum, ad quorum normam plures deinde sculpendi essent, forte nihil quidquam indigebat (*aq*). Eos ergo levi inclusos cistulae ex aedibus defuncti, quas habitabat, Laurentii, five nocte five summo mane, commode exportare potuit, inque latibulo quodam tantisper commorari, donec portae urbis reseratae liberum ipsi exitum praeberent. Ad id vero facinus nullum, ut et mihi videtur, captare potuit tempus accommodatius, quam Christi natalium noctem, quum hoc ipso et insequenti die sacro cessantibus operis timendum non esset, ne quis surreptum aliquid ex officina statim deprehenderet. Probabiliter vero Joannes, dum Cornelius ceterique domus ministri sacras agerent vigilias, solus per aliquot horas illic commoratus fuit, opportunamque adeo ad colligendas sarcinulas nactus est occasionem. Forte ipsa annuente de-

(*aq*) Bene hoc iam observavit SEIZRUS *Cap. IV.* p. 94.

defuncti familia Amstelodamum vel Moguntiam iter fecit, animum mox revertendi falso simulans, aut alias circumstantias sibi reddidit favorabiles, quales fingi possunt bene multae. Quidquid est, occultum tandiu manere crimen facili negotio potuit, donec laverna territorium Hollandiae praetergressus foret. Neque enim e re huius erat, diu in ea commorari, iterque in patriam, quae ipsi fuisse videtur Moguntia, protelare, ne alicubi fraude detecta molestias experiretur. Itaque prudentissime per Amstelodamum et Coloniam, quae recta via est, sese transtulit Moguntiam, ubi novum proficiens arcanum, quod in extrema necessitate detegere poterat, indeque de patrocinio securus, tranquille lares figere potuit. Neque erat, cur tribunal Harlemense amplius metueret. Illud etenim (si querimoniam contra ipsum motam fuisse fingas) vix aliam poenam aufugo infligere potuit, quam relegationis, parum hercle illi nocituram, qui huic urbi hilari animo inque perpetuum valedixerat.

§. X I.

Historia itaque furti asserta, inque circumstantiis ab objectionibus liberata, perpetrati criminis definiendum est tempus. Diem quidem, aut si malis noctem, JUNIUS indicavit, a qua nempe festum nativitatis Christi Salvatoris coepit, quod in d. 25. Decemb. incidit; annum vero ipsum directe non expressit, nisi quod postea lavernionem Moguntiam delatum aperuisse ibi officinam, atque ex ea intra vertentis anni spatium scil. a. 1442. duos libellos typis furtivis emisisse tradat. Unde calculum hac ratione in eo, Joannes iter suum octiduo ante anni exitum aggressus media hyeme, viis proinde per totum hunc Germaniae tractum difficillimis, vix est, ut Moguntiam ante ipsas Kalendas Januarias anni proximi advenire potuerit, ubi aliquot profecto menses instruendae officinae impendendi fuere. Si ergo libris, ex ea intra vertentis anni spatium editis, aera a. 1442. conveniat, sequitur, officinam in-

instrui jam coepisse anno praecedenti: unde furtum extremo, non anni 1441. ut MALLINKROTIVS voluit (*ar*), sed 1440. contigisse oportet, qua ratione SEIZIUM aliosque ex nostratibus accepisse etiam verba Junii comperio.

Illud vero animadversione cumprimis dignum est, tempus hoc translatae ad Moguntinos artis mirifice convenire cum iis, quae exteri scriptores, iique antiquissimi, de initiis typographiae Moguntinensis tradiderunt; ea etenim plerique rotundo numero utentes a. 1440. ZELLIUS vero ac NAUCLERUS distinctius circa hunc annum coepisse scribunt (*as*).

§. X I I.

Majoris operae erit circa verum furti auctorem disquisitio. De praenomine Joannis (*ar*) ex testimoniis, quorum fide JUNIUS nifus est, constat. Exterum porro fuisse ZURENUS prodidit memoriae. Neque mea opinione errasset, si dixisset Moguntinum. Cur etenim, si alii loco debuisset originem, Moguntiam sibi elegisset fortunarum sedem, a parentibus, amicis, ac fautoribus, quibus ad novam opus aggrediendum maxime indigebat, remotus? At cuius gentis fuerit, scire porro interest. Et Junius quidem, etsi dubius aliquantulum haeserit, ad Joannem Faustum tamen hanc applicanda suspicatus est; ast injuria. Faustum etenim, locupletissimum virum, quique primos impressores Moguntinos opibus adjuvit, nec unquam, etsi officinae postea praefectus, ma-

(*ar*) *Diss. de art. typogr. invent. Cap. VI. p. 55.*

(*as*) *Vid. infr. Cap. VII. §. 12.*

(*at*) Mirum profecto est, omnes fere principes impressores Joannis nomine fuisse insignitos, quemadmodum duo Gensfleischii, Faustus, Meidenbachius, Petersheimius. Eam certe ob causam Lipsenses typographi jubilaum in illorum memoriam celebrare solent in festo S. Joannis Baptistae, notante JO. STORIO in *Dissert. inserta JO. CHRIST. WOLFFII Monum. typogr. Tom. II. p. 475. in not.*

manibus, quantum novimus, typographiam tractavit, in Laurentii officina operarum egisse ab omni verosimilitudine alienum est. Neque melior SCRIVERII conjectura est (au), dum Jo. Gutenbergium auctorem furti habuit, utpote quem ab a. 1436. Argentorati, ubi ad a. 1444. habitavit, impressioni jam dedisse operam ex documentis ab ill. SCHÖPFLINO productis constat (ax). Fuit ergo, quum crederem, perpetrari hoc facinus potuisse vel a Joanne Meidenbachio, quem Gutenbergii Moguntiam reducis in arte typographica adiutorem fuisse legimus (ay), vel a Joanne Petersheimio, qui famulus per aliquod tempus Fausti Schoefferique Francofurti a. 1459. officinam erexit (az), vel denique ab alio nonnemine, qui ipse operi promovendo ob inopiam impar, et pecunia allectus artem Jo. Gensfleischio Moguntiae revelavit. At certiora tandem edoctus sum, ex quo Joannem Gensfleischium seniore a juniore, dicto Gutenbergio, distinguendum videns, fontes, per quos uterque ad typographicae artis cognitionem pervenit, detexi (ba).

§. XIII.

Consideratis itaque omnibus circumstantiis extra dubium mihi visum est, infidum hunc famulum fuisse ipsum Joannem Gensfleisch seniore, ortu Moguntinum, quem etiam in chartis a. cl. KÖHLERO editis inde ab a. 1441. sed non antea (utpote absentem) Moguntiae offendimus (bb). Hic enim, nobilis licet

(au) Laure-crans Cap. X. in fin.

(ax) Vid. infr. Cap. VIII. §. 6.

(ay) Vid. testimonia SED. MÜNSTERI ET CHRONOGRAPHI Moguntinensis, Append. N. 76. et 93.

(az) Vid. relatio FAUSTI ASCHAFFENBURGHII, ap. KÖHLER p. 91. seq.

(ba) Vid. infr. Cap. VII. §. 8. seq.

(bb) Ibid. §. 8.

genere (bc), attamen pauper, fratris ad exemplum victum extra patriam quaesivisse videtur, et forte eo solum animo Laurentii ministerio sese subiecit, ut artem ab hoc edoctus profiteri deinde natali in urbe posset. At ne folis conjecturis litare videamur, praesto nobis argumenta sunt sequentia.

1. JUNIUS expresse scripsit, ipsaque etiam ratio suadet, illum, qui typographiae spolia Moguntiam attulit, non eo hoc fecisse consilio, ut artem, quae Laurentio jam fuerat lucrosissima, vel omnino oblivioni mandaret, vel alterum doceret, huiusque, ut antea apud Harlemenses, ministerio sese traderet; verum ut ipse suorum furtorum aperta officina fructum uberem meteret. Id vero in neminem quadrat, praeter Joannem Gensfleischium seniore, qui statim sub initium epochae Moguntinae hanc artem exercuit, ut suo loco ostendemus (bd).

2. ANONYMUS scriptor Britannus, ab ATKINSIO excerptus, constare scribit, Moguntiam primordia debere operarii cuiusdam Harlemensis fratri, qui artem ab hoc edoctus illic erexit officinam (be). Per hosce fratres vero, perscrutatis omnibus veterum auctoritatibus, patuit mihi non nisi utrumque Gensfleischium intelligi posse. At famuli partes in officina Laurentiana quum non egerit Gensfleischius junior, dictus Gutenbergius, ut jam vidimus, fors illa obtigit proinde seniori, a quo junior arcana quaedam edoctus primum Argentinae in artem incubuit, indeque Moguntiae, quo interea frater natu major sese contulerat, officinam erexit.

3. Quod fortius est, Chronographi duo Argentinenses seculi XVI. vergentis, alter DAN. SPECKLINUS, alter ANONYMUS, Jo. Gens-

(bc) Nobiles primo typographiae seculo artem hanc exercuisse observavimus Cap. II. §. 5.

(bd) Infr. Cap. VII. §. 11.

(be) Vid. Append. N. 92.

Gensfleischium, (seniorem scil. utpote quem a Gutenbergio distinguunt) in officina primi typographiae inventoris famuli partibus functum, artem in patriam suam Moguntiam furtivum in modum attulisse scribunt diserte (*bf*). Peccant vero unice in applicatione (*bg*). Argentina enim locum typographiae natalem, Mentelium inventorem statuentes, in huius officina commissum plagium exponunt, quod repugnat veritati. Gensfleischius senior Argentinae nunquam habitavit, verum, docentibus chartis, Moguntiae ab ipso a. 1441. ineunte commoratus est, biennioque post aedes typographiae exercendae destinatas illic conduxit (*bb*). Itaque famulus esse haud potuit in officina Mentelii, cui a. 1440. primam inventionem laudati auctores tribuunt; vetustiores autem ante a. 1444. vel 1447. adscribunt nihil (*bi*). Neque melius haec narratio quadrasset in officinam Gutenbergii, qui ante Mentelium typographiae in Alsatia operam dedit; quum inter testes ab ipso a. 1439. in lite productos non Gensfleischius senior, at solus Laurentius Beildeck ut famulus Gutenbergii occurrat (*bi**). Narratio igitur de furto Gensfleischii variis per orbem sparsa rumoribus, horumque Chronographorum aetate adhuc subsistens, ab iis ut causae inservirent suae, male Argentinae fuit adaptata, at veritati aperit ultro viam. Nullus quippe scriptorum typographices spolia Moguntiam allata aliunde quam ex Alsatia aut Hollandia derivavit. Commissum itaque a primi inventoris famulo Gensfleischio furtum quum Argentinae, ut ostendimus, locum non habuerit, contingere nusquam nisi Harlemi potuit. Et sic Ar-

gen-

(*bf*) Vid. *Append. N. 85. et 86.*

(*bg*) Ita etiam Fausti divitias male applicuerunt ad Gutenbergium, quem pauperem fuisse omnes evincunt circumstantiae, ipseque ill. SCHÖPPLINUS agnovit in *Vindict. Cap. IX. §. 4.* Ita Petr. Schoefferum generum Mentelii vocavit SPECKLINUS, quem Fausti fuisse generum constat.

(*bb*) Vid. *infr. Cap. VII. §. 8.*

(*bi*) Vid. *Cap. VIII. §. 13. seq.*

(*bi**) Vid. *Append. N. 1.*

gentinenfia scrinia, ad legitimum examen revocata, Batavae causae favent, non favent Alsaticae.

§. XI V.

Considerandae ultimo loco restant perpetrati furti sequelae. Eo circa verbis JUNII jam retulimus, plagiarium, postquam Moguntiacum advenisset, officinam illico erexisse typographicam, atque a. 1442. typis ipsissimis, quibus Laurentius fuerat usus, duo excudisse opuscula. Gensfleischius senior certe statim ab adventu suo omnes alias curas seponendas existimavit, ut totis scil. viribus incumbere in artem impressoriam posset: e charta quippe Moguntinensi, data feria quarta post festum epiphaniae Domini (i. e. die 10. Januarii) 1441. patet, eum cognato suo Rudigero a Landeck, cuius bona ex utriusque parentis hereditate ad eum devoluta administranda susceperat, absens vero alii procul dubio demandaverat, horum extraditione plene jam tum satisfecisse (*bk*). In primis porro typographiae exercitiis nihil magis Gensfleischii intererat, quam instrumenta Harlemi advecta in usus suos convertere, typos maxime Laurentianos. Pulchre hoc confirmat ZELLIUS, qui ex *Donatis* (i. e. typis Donati, ut supra interpretatus sum) principium artis apud Moguntinos depromptum tradidit (*bl*), quod profecto quum non conveniat *Bibliis*, anno demum 1450. et novo quidem typi genere metallico primum omnium excusis, Batavos characteres alii cuidam operi initio epochae Moguntinae, quam ab anno fere 1440. repetit Zellius, inservivisse consequens est, unde et annus Junii 1442. pondus accipit. Huic vero proposito Gensfleischius, quum locuples non esset,

(*bk*) Hanc chartam producemus *Cap. VII. §. 8.* in not. et quo gradu Gensfleischius huic Rudigero a Landeck junctus fuerit, disquiremus *ibid. §. 9. not. bn.*

(*bl*) Vid. *Append. N. 5.*

esset, optime convenire iudicavit libros exiguae molis, atque ob frequentem in scholis usum avide expetitos, qui uti sumtus exigebant modicos, ita haud parum lucri promittere ipsi videbantur. Eos ergo, ut vidimus, Junius nominavit distincte, ALEXANDRI GALLI *Doctrinale* et PETRI HISPANI *tractatus* (bm), et tanta quidem cum fiducia, ut ad rei certitudinem provocaverit; unde auctorem totius rei pergnarum fuisse (traduce ut puto Cornelio) apparet. Novi ab exteris et hocce in dubium vocari, sed perquam debili argumento, quod produci hucusque editiones illae non potuerint. Nam certissime lucem eae viderunt absque die et consule, uti praecedentia officinae Harlemensis, et subsequenter Moguntinae usque ad a. 1457. opera; eaque de causa, si forte in supellestili literati cuiusdam hominis adserventur, aetatem locumque natalem prodere per rerum naturam haud poterunt, nisi cui typus Laurentii bene cognitus esset, ut fuit a longo retro tempore paucissimis, olim nemini melius, quam Cornelio. Imo fieri potest, ut detrita atque dilacerata sint exempla omnia, a scholarum alumni unice manibus tractata, sicut evenit utrique *Donato* Harlemensi, vel ut residua a Moguntinis forte ipsis successu temporis suppressa sint, (quod emendata arte hos pueri abortivi fetus, ligneis iisque furtivis literis excusi) aut si quae etiamnum supersunt, lateant in obscuro, prout complures libri nascentis typographiae aetate impressi, quales ut ipse detexi varios, neminique adhuc memoratos (bn), ita alios (cognito jam

(bm) Ea opuscula se juvene in scholis usu adhuc recepta fuisse scribit DESID. ERASMUS in *epist. ad Henr. Bouillum* data 31. Aug. 1513. *Opp. Tom. III. p. 130.* De hac ALEXANDRI DE VILLA DEI Grammatica, metrice conscripta, conf. JO. LEICHIUS in *supplem. Maittairei*, post *Orig. typogr. Lips.* p. 119. *seq.* De PETRO HISPANO, qui saeculo xiii. vigente floruit, vid. NICOL. ANTONII *Biblioth. Hispan. vet. Lib. VIII. cap. 5. p. 52. seq.* de qua ejus *parvis Logicalibus, sive Thesauris Sophismatum*, quae JUNIUS hic designare voluit, legi meretur THOM. MORI *Apologia pro Moria Erasmi, Tom. III. Opp. Erasmi p. 1897. in fin. et seq.*

(bn) Ne extra oculos vagemur, indicasse hic suffecerit duas editiones hujus ALEX. DE

jam e speciminibus nostris figuratis Laurentiano typi genere) in eruendis hisce typographiae Moguntinensis primitiis me fore opto feliciores. Neque tandem video, quid opponi relationi Junianae possit, nisi forsitan PETRI SCHOEFFERI de iis opusculis silentium in narratione Trithemio facta (bo). Verum is totam historiam artis impressoriae ligneis typis mobilibus praetermisit, ideoque nec reperta Harlemensia nec impressiones Moguntinas huiusmodi character-

DE VILLA DEI Grammaticae, MAITTAIRIO ceterisque incognitas. Una, eaque bibliothecae nostrae, temporis, loci, ac typographi indicis carens, statimque exordiens ab ipso opere: *Scribere clericulis parvo doctrinale novellis etc.*, prodit forma quarta, character Romano eoque sculpto, ut ex inaequalitate manifestum est, ac 28. lineas in quavis pagina continet. Accensenda vero est, ut omnes notae indicant, antiquissimis editionibus in Italia impressis, circa vel ante a. 1470.

Altera, quam Londini ostendit mihi v. cl. JACOBUS BRYANTIUS, impressa est forma folii, character pariter Romano, eoque sculpto, at satis eleganti; 30. lineas in unaquaque pagina exhibet, et instructa ad calcem est sequenti inscriptione perquam memorabili:

Alexandri de villa Dei Doctrinale (Deo laudes) feliciter explicit. Impressum sat incommode. Cum aliquarum rerum, quae ad hanc artem pertinent, impressori copia fieri non potuerit in huius artis initio: peste Genuae, Asti, alibi militante. Emendavit autem hoc ipsum opus Venturinus Prior, Grammaticus eximius, ita diligenter, ut cum antea Doctrinale parum emendatum in plerisque locis librorum vitio esse videretur, nunc illius cura et diligentia adhibita in manus hominum quam emendatissimum veniat. Imprimuntur autem posthac libri alterius generis litteris, et eleganter arbitror. Nam et fabri et aliarum rerum, quarum hactenus promptor indigus fuit, illi nunc Dei munere copia est, qui cuncta disponit pro suae voluntatis arbitrio. AMEN.

Quum autem VENTURINUS Florentiae commoratus fuerit, ibidemque a. 1482. ceciderit Grammaticae Latinae rudimenta, probabile est, hoc Doctrinale ibi quoque loci excusum, et quidem per eosdem artifices, qui mox VIRGILII opera cum SERVII Commentario illic impresserunt a. 1472. nempe Bern. et Domin. Cenninos. Si enim subscriptio Virgilio subiecta, et apud MAITTAIRIUM *Tom. I. p. 320.* reperiunda, comparetur cum ea, quam modo apposui, patebit, ad principis Poëtarum editionem praesto iam fuisse aurificem, scil. fabrum, qui characteres funderet, imo et adhibitas literas fusas, quarum spes in epigrapha Doctrinalis facta erat. Ita vero Grammatica haec, a Cenninis impressa, primus statuendus est liber Florentiae editus; quod ignorasse videtur DOM. MANNI in Dissertatione de primis impressionibus Florentinis, Italico sermone nuper edita.

(bo) *Append. N. 4.*

rafteribus factas memorare voluit, five ut gloriae Moguntinensium velificaretur, five quod prima illa inventa tantopere cedere posterioribus existimaret, ut de iis loqui videretur inutile. Ita partem veritatis reticens ab impressione tabellari apud Moguntinos origines typographiae repetiit Schoefferus; postacta quidem caractere metallico, tum sculpto tum fuso, debito recensens ordine, omnia vero antea facta ipsosque ligneos typos mobiles involvens silentio.

Opera Laurentianae officinae typographica.

§. I.

Si Laurentio eiusve heredibus placuisset libris a se editis nominis vel anni apponere indicium, Batavis aut disputata nunquam, aut agnita tandem fuisset typographiae inventio. At lucro magis inhiantes quam gloriae primi impressores, ut exempla sua pro manuscriptis caro divendere possent, non artis modo rationem, sed artem quoque ipsam celaverunt (a). Hinc potissimum evenit, ut seculo xv. permulta opera absque ullis impressionis notis prodierint (b), quae idcirco, cuinam artificio accepta ferenda sint, posteritati reliquere conjectu difficillimum (c).

Insigni vero nobis ad tuendam Harlemensem causam adminiculo est a nemine observata haecenus duplicis in Belgio epochae typographicae distinctio. Prior impressionis originariae est, Harlemi circa a. 1430. caractere ligneo a Laurentio repertae, eoque mortuo ab ipsius familia continuatae (d). Altera impressionis exoticae, elegantioris nempe, typo metallico, et fuso cumprimis, exercitae, quam Theodoricus Martini fil., Aloftanus, primus omnium circa a. 1472. ex Germania Galliaque in Belgium (teste ipsius epitaphio) intulit, et rarissimo deinde exemplo per annos plusquam sexaginta absque interruptione continuavit (e). In libris igitur

(a) Vid. supr. Cap. I. §. 3. not. q.

(b) Tales libri bene multi occurrunt apud MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p. 749. seq. edit. secundae*, et longe plures ex variis bonae notae catalogis adjici possent.

(c) MAITTAIRE *dict. Tom. I. p. 20.*

(d) Vid. supr. Cap. IV. junct. infr. Cap. VI.

(e) Huic Theodorico Martens, id est Martini filio, impressori primum Alofti, indeque Lovanii, (cuius frequens in epistolis DESID. ERASMI mentio) postquam octogenario major a. 1534. ad plures abiisset, memorabile hoc positum fuit in Ecclesia Mo-

igitur temporis, loci, et artificis nota destitutis quando bina haec requisita concurrunt, primum, ut vel lingua qua exiere vernacula, vel alia manifesta indicia probent, illos Belgii regionem agnoscere genitricem, alterum, ut eos libris epochae Martinianae praecessisse instituta comparatio testetur, tum pronunciare oportebit, eos ex typographico, quod in Belgio originarium fuit, lucem adspexisse. Quinam vero ex iis ipsi Laurentio, quinam huius heredibus debeantur, difficilioris aliquantulum indaginis, verum ex ruditate vel progressu artis, aliisque argumentis inferendum est.

§. I I.

In hanc classē itaque referre licet (f), quod primo me occupatum loco habebit, *Speculum humanae salvationis*. A mul-

Monasterii Guillelmitarum Alofti epitaphium: *Hier liet begraven Dierk Martens, die de letterkunst uit Duitschland en Vrankrick in deze Nederlanden heeft (supplegebracht) Hy sterft An. xv°xxxiii. den xxviii. daech van Maie. id est: Hic situs est Theodoricus Martini, qui artem characterizandi e superiori Germania, Galliaque, in inferiorem hanc Germaniam transtulit. Decessit a. 1534. d. 28. Maji. Ubi certum est, per artem characterizandi sive impressoriam intelligendam esse metallicis typis imprimendi rationem sive chalcographiam, quippe quae Theodorico juvene in Germania Galliaque passim recepta erat, et per excellentiam sic nuncupabatur, ut Cap. VII §. 3. seqq. docebo ex professo; ut adeo miserrime hallucinatus fuerit PROSP. MARCHANTIUS, dum in Lexico suo Critico Tom. II. p. 29. art. Martens hanc inscriptionem producit Laurentii causam illius ope enervari posse credidit. Ceterum primi libri hactenus cogniti, a Theodorico excusi, prodire Alofti a. 1473. vid. idem MARCHAND *Hist. de l'imprim.* p. 63. Socios autem videtur habuisse plures, qui cum eo in Belgium advenerunt, ut certe de Jo. de Westphalia constat, vid. MAITTAKE *Annal. typogr. Tom. I. p. 334. edit. 2.* Quum ergo jam a. 1472. Antverpiae impressor occurrat Mattheus van der Goes, qui hoc ipso anno Belgice excudit *het boeck van Tondalus visioen* in 4. quem beneficio literatissimi viri, JO. NAPT. VERDUSSEN, Scabini Antverpiensis, inspexi, consequens est, jam tum temporis Theodorici e Germania Galliaque in patriam fuisse reducem.*

(f) De Horario Laurentiano praeterea jam locuti sumus Cap. IV. §. 4. De aliis operibus, quae Laurentii heredibus debentur, agemus Cap. VI. §. 7.

multis illud memoratum, et paucis tamen satis cognitum, bene observavit FOURNIERUS (g). Primus id, tanquam Belgica lingua typis vulgatum, indicavit, ac testimonio, ut videtur, Corneli bibliopegi nifus Laurentio prototypographo adscripsit HADR. JUNIUS (h). At duas illius editiones diversas nostra demum aetate JO. CHR. SEIZIUS distincte recensuit (i). Latino vero sermone id vidisse sese, PETR. SCRIVERII beneficio, et quidem tabellis impressum, iactaverat PETR. BERTIUS (k); quem tamen errasse hac in parte, et *Figuras veteris novique testamenti*, opus plane diversum, apud se inspexisse ipse deinde testatus SCRIVERIUS est (l): imo nec aliud librum adhuc innotuisse arbitror vel BOXHORNIO vel SAUBERTO (m), qui (non dixerim qua de causa) *Speculi* etiam nomen illi indidere. Postquam autem genuinum Speculum Latinum primus notum reddidisset JOH. DE LA CAILLE, non leviter porro inter eos, qui aut variantes editiones, aut eiusdem editionis paginas diversas inspexerant, andabatarum more disputatum fuit, utrum mobilibus illud an vero fixis literis excusum esset (n), donec exempla duplicis generis sese Lu-

(g) *Diff. II. p. 162.*

(h) *Append. nostr. N. 2.*

(i) *Derde Jubeljaer der druckkonst p. 55.*

(k) *Lib. III. Commentar. rer. German. p. 613.*

(l) *Laure-crans p. 102.*

(m) Vid. ille in *Diff. de typogr. art. invent. p. 42.* hic in *Catal. biblioth. Norimb. p. 116.*

(n) CAILLIUS enim ipse in *Hist. de l'imprimer. p. 8.* postquam duo exemplaria memorasset, unum bibliothecae Coelestinorum, alterum Sorbonicae, ea solutibus typis impressa dixit. ANDR. CHEVILLIERUS exemplum nactus e museo D. Ballesdens, quod nunc est bibliothecae regiae Parisiensis, ipse sibi non confidit; nam p. 20. et 23. *de sa Dissert. sur l'orig. de l'imprimer.* credit, impressum id ligneis tabulis, at postquam illud cum libro Coelestinorum contulisset, peritisque monstrasset artificibus, p. 281. mobilibus typis (nollem addidisset, fufis) excusum agnovit. Imo, quod mirandum, rev. Abbas PLUCHE dans le *Spectacle de la nature Tom. VII. p. 203. seq.* exemplum Coelestinorum, ex quo specimen figuratum produxit, tabellis ligneis

Lutetiae Parisiorum FOURNIERIO (*o*) obtulerunt, quorum unum versatili tantum, alterum partim mobili partim fixo typi genere descriptum erat. Ex hisce omnibus igitur in confesso jam est, duas exstare Speculi Belgici, totidemque Latini editiones, temporis, loci, et typographi indicio destitutas; quibus accenseri tandem potest ultima, eaque Belgica, characteribus Jo. Veldenaarii a. 1483. Culenburgii impressa.

§. III.

Ut igitur exactior, quam ab aliis factum, huius repetiti totiens Speculi descriptio a nobis detur, post praemissa quaedam de ipso libro eiusque auctore, primum, quid memoratis quatuor editionibus commune, indeque, quid singulis proprium sit, notatu utile erit.

Liber ipse sacri argumenti est, praeter praefationem xxix. capitibus constans, et praecipuas veteris novique foederis historias, mutuo inter sese et cum ethnicis comparatas, non oratione modo sed iconibus quoque exprimens; quod eo factum consilio, ut laicis clericisque prodesset, ex ipso proöemio versionis Belgicae discimus (*p*), unde nonnunquam *Speculum figuratum* dictum est (*q*). Scriptum fuit Latino sermone, et rhythmico quidem, se-

impressum scripsit. MAITTAIRIUS in *Annal. typogr. Tom. I. p. 18. edit. 1. exemplar Pembrokie Comitis describens, versatili typo hoc prodidiisse statuit, in quo tamen, alteroque Meadiano, rectissime SAM. PALMER Hist. of print. p. 52. et 55. in fin. in nonnullis foliis literas fixas, in pluribus mobiles observavit.*

(*o*) Vid. *Diff. II. p. 160. seq.* Et huic tamen ex inspectione exemplarium mixtae impressionis nata errandi occasio, uti §. 11. ostendam.

(*p*) Verba hac facientia ita sonant: *Dezo verstandenisse mogen die geleerde weten, ende nemen wten scriften ende die leken sellen werden geleert wt die boeken der leken, dat is, in der malinge ende picturen. Waerom ic ter glorien Gods ende tot leringhe der ongeteeder aengedaect heb mitter hulp Gods dit boec den leken te vergaderen, op datter den Clercken en de leken leringe geven mach.*

(*q*) Vid. BERN. DE MONTFAUCON in *Bibliotheca bibliothecarum Mss. p. 1365.*

seculo forte xiii. vel xiv. a quodam, ut videtur, JOANNE, ordinis S. Benedicti monacho (*r*), et barbara illa aetate magno fuisse oportet in pretio; uti non varii modò, qui etiamnum supersunt, manuscripti codices (*s*), sed et translationes in Germanicam (*t*), Belgicam (*u*), Anglicam (*x*), et forte Gallicam (*y*) linguam testantur.

Sed ad quatuor illas editiones revertimur, quae in eo conveniunt omnes (*z*), quod forma minoris folii prodierint, unde scissis aliquantulum a suprema vel ima parte marginibus (ut in meo contigit exemplo) quartae formae satis accedunt. Quinque absolvuntur scapis; quorum prior, introductionem complectens, in

(*r*) Colligere hoc licet ex verbis, qui in fine editionis cuiusdam vetustae Latino-Germanicae, in bibliotheca Rev. Episcopi Gurcensis reperiundae, exstant:

*Explicit humanae salutis summula plane
A me fratre Jobanne, cui pater ordinis, alme
Vir Benedicte, puto, quasi minimo monacho.*

Nescio igitur, qui acciderit, ut in exemplo, quod bibliotheca Paulina asservat, adscriptum fuerit nomen auctoris HENRICI DE LICHTENSTEIN, si fides JO. HENR. LERCHIO in *Supplem. ad lib. sing. de orig. typogr. Lips. p. 116.* nisi tamen hic forsan incaute possessoris nomen pro auctore habuerit.

(*s*) Vid. MONTFAUCON d. l. et p. 744. *Catal. Cod. Mss. Angliae et Hiberniae p. 135, 251. n. 31. Catal. bibliothecae Hulsianae, Mss. in Fol. n. 4842.*

(*t*) Eius duae, quantum novi, exstant editiones, altera Latino-Germanica modo indicata, absque anni et loci indicio, altera mere Germanica, excusa Reutlingae per Michaelen Greiffen, memorata ampl. UFFENBACHIO apud SCHELHORNIUM Tom. IX. *Annoenit. literar. p. 984.*

(*u*) Belgica haec interpretatio, quae soluta oratione facta est, paraphrasis potius est Latini textus, quam nuda translatio, prout utriusque collatio me docuit.

(*x*) Codex ms. Speculi rhythmis more Anglico occurrit in *Catalogo Mss. Angliae et Hiberniae p. 132.*

(*y*) In Indice bibliothecae Dom. DE SELLE, impresso Parisi a. 1761. n. 227. occurrit *Procès du miroir de l'humaine salvation, ou concordance de l'ancien testament ou nouvel, fait et traduit de Latin en Francois, a Bruges l'an 1455. Ms. sur velin in fol. avec figures.*

(*z*) In hac Speculorum descriptione nihil profero, nisi quod propriis confirmaverim oculis; si excepero principem editionem Latinam, cuius exemplum quum videre nunquam mihi licuerit, magno mihi auxilio fuit FOURNIERII descriptio, unde intellexi, quid illi cum reliquis commune, quid proprium esset.

in Belgicis editionibus constat foliis duobus integris, at in Latinis dimidio folii superatur; secundus, a quo ipsum opus incipit, duoque proximi (singuli scil.) septena; quintus demum ultimusque octona folia continet. Belgica ergo exempla 31. foliis integris, id est 124. paginis, Latina 31; foliis, sive 126. paginis (aa) absolvuntur. Chartae genus nonnihil fuscum, inelegans, nec debita firmitudinis, quod in omnibus editionibus quum sibi admodum simile sit, in eadem quoque regione, Belgio scilicet, confectum credi par est, licet ab ipsissimo semper chartario profectum temere affirmare non ausim (ab).

§. I V.

At vero interior libri contemplatio propius ad institutum nostram facit. Is ab una parte excusus cernitur, et ita quidem, ut modo duae paginae impressae, modo duae vacuae simul sese visui

(aa) SEIZIUS, qui exempla Curiae Harlemonsis vidit, nimis festinanter ea sese examinasse ostendit, dum p. 54. Speculum Belgicum 54. foliis plicatis, id est 108. paginis modo constare, et p. 59. Latinum octo figuris auctius esse scripsit, quorum utrumque a vero alienum testari possum. Latina certe et Belgica exempla, ubi integra sunt, 58. figuras continent, idque de Latino bene observavit ALB. HENR. DE SALLENGRE *Memoires de literature Tom. I. p. 394.* unde mutilum esse exemplar Pembrokeiae Comitum, ubi 56. duntaxat reperiuntur, bene vidit SAM. PALMER p. 55.

(ab) In principe editione Belgica chartarii signum plerumque bubulum caput, uno loco rosam exprimit. In altera (meo certe exemplo) plerumque unicornu, semel bovinum caput, aliaque etiam duo signa, quae vix describi possunt, in folio autem singulari, ac diversi typi, figura anchorae conspicitur. In priori editione Latina, FOURNIERIO p. 153. teste, idem apparet caput; at in altera observavi plerumque anchoram, quandoque unicornu. Experientia vero edoctus sum, veterum librorum pluribus inter se collatis exemplis diversa nonnunquam in eodem libri folio prodire insignia; sive quod a diversis chartariis papyrum emerit typographus, sive quod pluribus signis idem quandoque usus fuerit chartarius. Manca igitur sunt omnia, quae ex signis chartaceis peruntur, argumenta, ut bene quoque CL. GROS DE NOZE *Tom. XIV. des Memoires de l'Acad. royale des inscriptions p. 266.* DAV. CLEMENS *Bibl. curieuse Tom. IV. p. 72. seq.* et FOURNIERIUS *Diff. II. p. 81.* ostenderunt.

visui exponant. Impressio autem, quum partim figura, partim subjecta illi mobilibus typis descriptione constet, utrius gratia id factum fuerit, scire interest? Et recepta quidem apud nostrates opinio est, incognitum fuisse primis temporibus imprimendi typis per reiterationem modum, quod etiam CAILLIO, ac MAITTAIRIO (ac) placuisse video. Verum hoc non gratis modo dici, sed plane a veritate alienum esse evincunt utriusque *Donati* fragmenta, eaque opistographa, quum maior Donatus omnibus, minor trinis Speculi editionibus antecesserit, ut suo loco ostendam. Imo quod proxime ad rem facit, exemplum primae editionis Belgicae existit SCRIVERIO visum (ad), in quo folium aliquod per errorem utrimque impressum erat, nec tamen addita in averfa parte figura. Ex quo autem attentis oculis librum perlustravi, vera rei causa non diu me latuit; figuras quippe in tribus editionibus mihi visis observavi plerisque in locis chartam tanta vi penetrasse, ut haec in opposita parte aut impressioni illarum sustinendae omnino fuisset impar, aut saltem imagines reddidisset utrobique confusas; quae de causa etiam descriptio, ad icones semper respiciens, imprimi non nisi sub illis, adeoque ab una folii parte debuit; imo praefatio, etsi ex foliis characteribus constans, eadem ratione excusa fuit, ut ubique liber sibi esset similis. At hiatui huic in eorum, quibus ille displicebat, gratiam succurrere noverant maiores nostri, nempe conglutinando vacuas duorum foliorum paginas (ae), quo pacto et charta reddita est firmitior, longoque usui accommodatior, et provisum, ne vestigia impressionis tabularum ab altera parte visum offenderent; simili fere ratione, atque Sinenfes et Ja-

(ac) Vid. ille *Hist. de l'imprim. p. 8.* hic *Tom. I. Annal. typogr. p. 17. edit. 1.*

(ad) Exemplum illud fuit Joh. a Campen pictoris Harlemonsis, vid. SCRIVER. p. 102. et 105.

(ae) Eiusmodi fuit non solum memoratum Campii exemplum, vid. SCRIVER. p. 105. et 105. sed etiam, quod HADR. JUNIUS olim inspexit, vid. *Append. IV. 2.* Quae autem FOURNIERIO mihiq. videre contigit exempla, conglutinata non sunt.

ponentes in charta serica tenuissima ab una parte imprimentes, curam gerunt, ut duae paginae impressae semper in extremitate cohaereant, ne interior paginae pars vestigia preli sistens delicatis obstaret oculis.

§. V.

Atramenti genus huic libro duplex inservit; pallidum, utque videtur aqua dilutum, ad figuras, nigrum vero oleoque tinctum ad orationem; et quemadmodum in posterioribus Speculi editionibus atramentum figurarum magis ad fuscum accedit, ita et descriptionis nigrius quoque, eadem fere proportionem, deprehenditur. Qui ex hac re inferre voluerunt, figuras illas pallido atramento jam ante repertum typographicum impressas fuisse, et inferiorem paginae partem vacuum relictam, ut adderetur calamo descriptio, quae post introductam typographiam in exemplis superstitibus typo fuerit subiecta (*af*), hi a vero multum aberrarunt. Nec enim produci ullum hucusque exemplum potuit, ubi descriptio vel omnino abesset, vel calamo, non typis, addita foret. Imo in quatuor, quae exstant, editionibus, quadru-

(*af*) Ita SAM. PALMER *Cap. VI. p. 56.* et FOURNIERUS *Diff. II. p. 176. seq.* Hic quidem Gutenbergium orationis suspicatur impressorem, quem tamen in Hollandia unquam exercuisse artem alibi recte negat. Quum vero ipse *p. 253. seq.* fateatur, ad editiones Latinas et Belgicas eundem adhibitum fuisse characterem, etsi diversae aliquantulum magnitudinis, omnes illas Gutenbergio, adeoque Germaniae superiori, tribuendas ex eius mente consequens erit; cui conjecturae num vel umbra verosimilitudinis instet, ex toto hoc *Cap.* lector facile iudicabit. Nihil melior LEICHTLIN opinio est in *Supplem. sup. cit. p. 116. seq.* qui Latinam editionem (unam enim talem modo noverat) paulo ante a. 1450. Moguntiae ex officina Faustii prodisse existimat, indeque figuras Harlemum advectas ab ipso forte Gutenbergio, qui illic interpretationem Belgicam excuderit. Certe primam editionem vernaculam Latinis anteriorem, et utrasque tum figuras tum mobiles literas Belgio originem debere, et Gutenbergium Harlemi nunquam impressisse ex hoc et sequenti capite constabit.

druplex etiam non textus modo, sed et iconum deprehenditur impressio, quae et ex diverso atramenti genere et ex aliis observationibus cuivis paulo attentiori incurrat in oculos necesse est; manifestissimo indicio, impressionem figurarum et textus eodem tempore factam (*ag*), at quatuor diversis vicibus repetitam fuisse. Ratio igitur, quare pallidum atramentum ab impressorio diversum ad icones adhibitum fuerit, statuenda mihi videtur duplex; prior, ut hoc pacto ornatiores redderentur, quod collatio primae cum maxime editionis cum Culenburgensi a. 1483. me docuit, ubi eadem figurae dissectae, atramento impressorio per Veldenarium excusae, longe minus apparent elegantes; altera, ut delineationes manu factas imitarentur, quarum plures simili atramenti genere seculo xiv. et xv. in Belgio confectas in libris mss. ostendit mihi, cui hanc observationem acceptam refero, Enschedius noster. Hac itaque de causa primos libros, qui ex mera impressione tabellari in Belgio prodierunt, unico atramento cinereo; Specula, partim tabellis partim mobilibus typis excusa, utroque et scriptorio et typographico; Donatos vero, ubi mera impressio mobilis, solo etiam impressorio excusos cernimus.

§. VI.

Verum ad iconum descriptionem progrediendum est. Eae in omnibus editionibus apparent ipsissimae, et manifeste earundem semper tabellarum ope impressae (*ab*), suntque octo et quinquaginta numero, duabus scilicet cuivis capiti destinatis. Sed ut totam hanc

(*ag*) Adde, quae supra ex ipsius libri praefatione adduximus nota *p.*

(*ab*) Ne circa hanc observationem, quae maximi profecto momenti est, meis oculis fidere teneatur lector, sciendum et SALENGREUM lib. *sup. cit. Tom. I. p. 394.* et MATTIAIRUM *Tom. I. Annal. p. 19.* et SAM. PALMERIUM *p. 55.* et FOURNIERIUM *Diff. II. p. 153. et 252.* collatis inter se diversis editionibus easdem semper agnovisse icones.

hanc rem plenius cognoscat lector curiosus, observari oportet, post praefationem in paginae cuiusque (vacuas semper excipio) parte superiore figuram apparere quatuor pollices longitudine, septem vero cum quatuor lineis latitudine adaequans. Combinata illa est ex duabus areis quadratis per columellam junctis, quarum quaelibet historiam continet subnexo argumento Latine scripto, et literis fixis ipsi areae incluso (ai); unde Veldenarius hoc opus postmodum minori forma recudens easdem has tabellas, quarum evaserat possessor, in media columna secuit, atque ita harum ope quatuor sub singulis capitibus exhibuit figuras, quae tamen ex frequenti usu tabularum illic aliquantulum apparent detritae (ak).

ko-

(ai) Sic e. g. primae figurae combinatae subiunguntur haec verba:

Casus Luciferi. Item: Deus creavit hominem ad ymaginem et similitudinem suam.

Secundae: De omni ligno paradisi comeditis. Item: Nequaquam moriemini, sed eritis sicut Dei scientes bonum et malum.

Tertiae: Mulier decepit virum, ut secum comederet. Item: Angelus expulit eos de paradiso gladio ignito.

Quartae: Hic Adam operatur terram in sudore vultus sui. Item: Archa Noe.

Penultimae: Extremum iudicium. Item: Nobilis reversus ex longinquis fecit rationem.

Ultimae: Regnum coelorum simile decem virginibus. Item: Manus Domini scriptae in pariete.

Notandum praeterea, fig. 13. a. et 40. b. in media icone sententias occurrere, scutulis et aplustribus dependentibus insertas.

(ak) Ipsissimas hic tabellas recte observavit MAITTAIRIUS Tom. I. Annal. p. 445. edit. 2. et sepius p. 49. quod etiam propriis confirmavi oculis. Ceterum diversa huius editionis vidi exempla. In uno enim, quod adservatur in Curia Harlemensi, tantum 29. capita, uti in anterioribus editionibus, inveniuntur, et priorum ordo est perturbatus, sequens autem subscriptio occurrit: *De Spiegel onser beboudenisse: van Culenburch by my Johan Veldener, int jaer m. cccc. ende LXXXIII. des Saterdaghes post Mathei Apostoli*; unde nescio, qua ratione SALENGREUS Tom. I. p. 394. scribere potuerit, eam anni et loci indicio destitui, ipsique forsitan tribuendam Laurentio esse. In altero exemplo, quod est Jo. Enschedii, adduntur tria capita, ordine 25. 28. et 29. ut adeo numerus ad 32. excreverit; duodecim novae figurae rudiori minerva sculptae sunt quam praecedentes: illius vero haec epigrapha. *Dit boeck is volmaect in die goede siede van Culenburch by my Johan Veldener int jaer ons. Heren m. cccc. ende LXXXIII. des Saterdaghes post Mathei Apostoli.*

Icones ipsae, ut bene FOURNIERIUS (al) vidit, a perita manu profectae sunt; in quibus tamen maiorem adhuc delineatoris quam sculptoris peritiam agnoscere mihi videor, quod eo minus mirandum, quoniam pictores seculo xv. in Belgio, et praecipue Harlemi, reperiebantur artificiosissimi (am), sculptura vero, etsi dudum nota esset, forte nunquam eo scopo, ut impressioni adaptaretur, exercita. Hae tabellae num ex ligno an vero stanno fabricatae fuerint, dubius haesit SCRIVERIUS (an), in hanc tamen sententiam deinde proclivior; sed peritissimus FOURNIERIUS (ao), alique, quos consului, artifices, ligno duriori, v. c. buxoe, forbeo, vel piri eas insculptas ex tenuibus figurarum ductibus intulerunt. Impressio, quae sola Laurentio eiusque heredibus debetur (ap), a multis prelo facta fuisse creditur; at Fournierius (aq) illam ex alio quodam instrumento expolito repetit, cuius ope charta, tabellae atramento illatae superimposita, fuerit attrita; unde in Speculo ab averfa parte, quousque figurae vestigium cernitur, eatenus charta fusca et levigata apparet. Haec tamen conjectura laudatis artificibus displicuit; at, si vera foret, adstrui erroneo argumento, quod prelum impressorium nondum repertum esset, haud debuit, quum aliud characterum impressio, eodem tempore preli certissime ope facta, evincat.

(al) Diff. II. p. 152. et 176.

(am) Vid. CAR. VAN MANDER *Schilderboek* fol. 201. seq. SAM. AMPSING *beschryving der Stadt Harlem* p. 345. seq.

(an) *Laure-crans* p. 102. et 106. seq.

(ao) Diff. II. p. 154.

(ap) Nescio enim, quo fundamento nonnulli existimaverint, ipsum Laurentium figuras delineasse et sculpsisse, quod merito displicuit FOURNIERIO Diff. II. p. 128, imo destrui satis videtur ex pluribus operibus xylographicis Harlemi impressis, et tamen a diversa saepe manu profectis. vid. infr. Cap. LX. §. 4. seq.

(aq) Diff. II. p. 154.

§. VII

Ab iconibus ad typos transire licebit, qui tum ad praefationem, tum ad opus ipsum adhibiti. Prologus in Latino Speculo argumenta libri sistit (*ar*); in Belgico vero introductionem, sed alterius generis (*as*), cui hac de causa subiectus capitum index: lineae hic continuae, neque per columnam divisae sunt. At in ipso opere textus figuris subijcitur duabus columnis, quarum unaquaeque, lineis plerumque 26. constans (*at*), in Belgicis exemplis incipit a versione sententiae Latinae typis fixis iconi inclusae, (cui una lineola proxime supponitur) in utrisque vero tum Belgicis tum Latinis clauditur indicio loci ex scriptore sacro vel profano, unde desumpta historia. Hanc descriptionem diversa operatione a figuris impressam et aliud genus atramenti et inaequalis passim ab his distantia evincit (*au*). Typus forma dissimilis, at elegantior illo est, qui figurae partem constituit. Hicce Gothicae speciei est, in Belgio, ut mox patebit, usitatae, ductus habens quadratos et angulares. In omnibus vero quatuor editionibus

(*ar*) Illius hoc initium est:

*Prohemium cuiusdam incipit novae compilationis,
Cujus nomen et titulus est speculum humanae salvationis &c.*

Vid. *Specim. nostr. figur. N. v.*

(*ar*) Ea hoc modo incipit.

Dit is die prologhe van der Spieghel onser behoudensse.

So wie ter rechtvaardichet vele menschen leren, sellen bliken als sterren in die ewighe ewicheden. Hierom ist, dat ic totter leringe vele menschen dit boeck heb aengedacht te vergusden. In de welke die gene, diet lesen, leringhe gheven en ontfangen sellen. Ic vermoedt, dat gheen dinc de menschen nutter is, in desen tegenwoerdigen leven, dan te bekennen syn scepper, syn conditie, en eigen wesen. Deinde sequuntur verba, quae not. p. jam adscripsimus.

(*at*) Quandoque enim pauciores numero sunt, raro autem ad 27. lineas ascendunt in Belgicis exemplis, inque Latinis ad 28.

(*au*) Id scrivero bene jam observatum p. 102. et nuper quoque FOURNIERIO *Diff. II. p. 155.*

bus (si quaedam folia principis Latinae, fixo caractere excusa, excepero) unius eiusdemque semper figurae est, neque nisi magnitudine et nitore aliquantulum dispar, imo in postrema tum Belgica tum Latina editione mihi videtur ipsissimus (*ax*). Multae literae, inprimis tenuiores, cum aliis connexae, ad evitandam earum, quod lignearum essent, fracturam. Compendia bene multa, maxime in prima, tam Belgica quam Latina, editione, quae in altera quandoque sublatis nova alibi substituta sunt: ad illa vero exprimenda superimpositae literis lineolae, quae saepe his adhaerere deprehenduntur. Notae distinctionis nullae, excepto puncto, quod tamen saepissime locis necessariis neglectum est (*ay*). Litera *i* plerumque accentu, sed et puncto interdum, nonnunquam semicirculo notata. Lineae passim inflexae curvaeque, neque in Belgicis editionibus (nam de Latinis, quae rhythmicae, res ipsa loquitur) semper sibi aequales longitudine. Imo satuisse typographum dixeris eas longiores vel breviores, prout res postulabat, reddendi artem; quod saepius voces, quarum partem ad proximam lineam rejici oportebat, in ipso syllabae medio separaverit (*as*): nullae vero adsunt initiales literae maiores; unde tum in praefatione tum initio operis vacuum relictum est spatium (ut eae minio apponi possent) quod plerumque alibi neglectum. Pagina-

rum

(*ax*) Ita et SEIZIO visum p. 48.

(*ay*) FOURNIERUS *Diff. II. p. 259.* scripsit, in Latinis editionibus nulla reperiri puncta, quod uti circa primam editionem, quam non vidi, verum esse potest, ita circa alteram lapsus fuit vir cl. vid. infr. §. 14. not. cz. At in Belgicis editionibus puncta multo frequentius occurrunt, quae, utpote sculpta, dissimilis admodum figurae sunt, eorumque loco in principe editione Belgica quandoque cruciculas adhibitas perpexi.

(*az*) Sic in prima editione Belgica sub fig. 1. column. 1. lin. 3. col. 2. lin. 3. 10. 12. 13. 14. (vid. *Specimen figuratum III.*) et alibi per totum opus. Item in altera editione sub fig. 1. col. 1. lin. 3. 13. col. 2. lin. 9. 17. 22. vid. *Specimen VI.* et passim in ipso libro. Ita etiam sub fig. 6. col. 1. linea 17. secundae editionis incipit a puncto, quod ad finem praecedentis lineae pertinebat.

rum numeri, signaturae, et custodes aequae hic absunt, atque anni, loci, vel typographi indicium.

§. VIII.

Propius vero jam inquirendum est in ipsam horum characterum naturam. Eos etsi quidam imperite fixos arbitrati fuerint, attamen mobiles esse bene animadverterunt, qui accuratiore oculo hos libros lustrarunt (*ba*), exceptis tantummodo quibusdam primae editionis Latinae foliis (*bb*). Et mobilitas quidem ex oppositione typi, qui tabellis fixis inclusus tum in Speculo tum in diversis operibus xylographicis cernitur, elucet. Illic litera saepe in quadratum proximae tum eadem tum sequenti linea transit, quod uti in mobilibus characteribus locum per rerum naturam habere non potest, ita nusquam quoque hic offenditur (*bc*). In extremitate linearum non modo, sed et parte ima paginarum, ubi replendae haud essent, loco spatiorum sive quadratorum adhibiti typi, at ne atramento illi exprimerentur in ipso libro, lamella chartacea recti, per quam tamen manifesta, praesertim in prima editione Belgica, pressurae vestigia in paginas impressionis transierunt (*bd*). Imo quum impositione preli locum ea quandoque mutaverit, duplici defectui ansam subinde praebuit, ut vel typi supervacui atramentum receperint (*be*), vel ut e contrario literae

(*ba*) Vid. J. VLAMING in Annot. ad H. SPIEGELS *Hartspiegel* p. 362. SAM. PALMER p. 55. SEITZ p. 57. *seq.* FOURNIER *Diff.* II. p. 158. *seq.*

(*bb*) Vid. infr. §. 13.

(*bc*) Conferantur *Tabellae nostrae figuratae* num. III. V. part. 1. et VI. cum *Tab. V. part. 2.* et IX. part. 1.

(*bd*) Exempla videre est tum passim, tum in descriptione sub *Fig. 1.* quam *Tab. III.* aeri accurate incisam exhibui; ubi ductus literarum, tum in spatio literae capitalis, tum sub col. 2. repraesentati, pressurae vestigia expriment.

(*be*) Exempla reperiuntur in priore Belgica editione sub *fig. 32.* (quae incipit *Judei manducaverunt*) ad calcem prioris columnae; sub *fig. 36.* (*Rex Saul &c.*) in fine col. 1. item sub *fig. 39.* (*Jesús ad columpnam*) col. 2. in fin.

rae imprimendae, sive totae sive ex parte, coecae remanserint (*bf*). Mitto alia indicia foli principi editioni Belgicae propria, suoque mox enarranda loco.

Circa hos praeterea characteres observandum, eos sculptos fuisse, non fufos. Hoc certe triplici argumento, quidquid obloquantur nonnulli Harlemenfes, extra omnem controversiam collocari posse existimo. Primum, quod plurium linearum aggregatarum mensura non semper exacte sibi respondeat (*bg*). Deinde, quod ipsissima vox, (sive integre exhibita, sive eadem ratione abbreviata) longitudine hic illic variet (*bg**). Denique quod eadem litera vel punctura in unaquaque pagina occurrens modo magnitudine, modo figura, modo utraque nonnihil discrepet (*bb*). Ea vero omnia hic adesse indicia scrupulosissimum pluribus in locis examen, plus simplici vice a me institutum (praesentibus quandoque viris literatis, quandoque peritis artificibus,

(*bf*) Ita in prima editione sub dict. *fig. 36. col. 2.* ima pars verborum finalium *Genesis IIII. capitell* atramento non fuit expressa, quod sub chartula sursum tendente latuerit. Idem observare licet in secunda editione sub *fig. 42.* (*Semey maledixit David*) col. 2. circa verba postrema, *Die traweste coninghē boec.*

(*bg*) Exempla hujus rei e singulis editionibus multa proferre possem. At suffecerit adduxisse ex altera Belgica, utpote omnium postrema, in qua mensuravi viginti priores lineas sub *fig. 1. col. 2.* ac totidem sub *fig. 2. col. 2.* et inveni differentiam sensibilem; atque ita passim alibi.

(*bg**) Sic e. g. in secunda editione Belgica sub *fig. 27. col. 1.* vox *ontfermū ticheit* bis occurrens non aequae longae, et sub *fig. 32. col. 2.* nomen *Melchisedech* inaequali longitudine est.

(*bb*) Ejus rei fidem specimina nostra *Tab. III. V. VI.* passim faciunt; quod si quis forte sculptori nostro imputaverit, (qui etsi peritia nemini hac in parte cedens, labi tamen in minutis quibusdam potuit) ei regessisse suffecerit, peritissimum FOURNIERIUM, qui bina Specula Latina et posterius Belgicum cum cura examinavit, exempla dissimilitudinis observasse innumera, et talia attulisse *Diff. II. p. 167. seq.* et p. 254. *seq.* quae etiam neminem oculatiorem fugere poterunt. Examine e. g. quis, ut alia taceam, in utraque Belgica editione *fol. 4.* (ubi elenchus capitum exhibetur) toties recurrentem vocem *Dat*, et reperiet in quavis litera continuam differentiam. Idem de punctis frequenter illic obviis dicendum velim.

bus, quæ rei veritatem statim persuasi) docuit, et FOURNIERII observata circa inaequalitatem characterum confirmant; quæ quum locum habere in compositione ex literis suis per rerum naturam haud potuerint, sculpturam earum probant manifestissime.

§. I X.

Interest vero cum maxime, ut libris hisce veram jam assignemus patriam, quam Belgium nostrum fuisse sequentes nos movent rationes.

1. Editiones ambas, vernaculo sermone emissas, nostris in oris lucem adspexisse nemo inficiabitur, qui Belgicae linguae usum arctis circumscribi Germaniae inferioris limitibus noverit. Dialectus autem, quæ ad hunc librum adhibita, pura puta Belgica est, qualis seculo xv. recepta erat, atque in mss. primisque libris in Hollandia impressis occurrit (*bb**), quæ quantum ab inferiori Saxonica, in ipsa Belgii vicinia Electoratu Colonienfi recepta, distiterit, docere potest collatio speculi Belgici cum *Teutonista* sive Glossario Germanico GERHARDI DE SCHUEREN, a. 1477. Coloniae edito, itemque *Bibliis* antiquissimis sermone vulgari ibidem loci impressis (*bi*): unde frustra omnino esset, qui Speculi Belgici natales e vicina quadam regione repeteret (*bk*). Quum vero ty-

pi

(*bb**) Bene hoc jam observavit peritissimus VLAMINGIUS loc. *supr.* laud.

(*bi*) Eorum *Bibliorum* specimina quaedam legi possunt in DAV. CLEMENTIS *Bibliob. curieuse* Tom. III. p. 314. *seq.*

(*bk*) Exemplum quidem perquam singulare, et ni fallor, unicum seculo xv. mihi notum est libri, extra patriam nostram Belgice excusi, videl. BERNARDI DE MEYDENBACH *beylige bevaerden tot dat beylige graet in Jerusalem*, Moguntiae per Gerardum Rewich de Traiecto a. 1488. At hoc opus plurimis ornatum iconibus, postquam Latina aliisque linguis ab hoc typographo, natu Batavo, excusum esset, Belgice quæ etiam desideraretur, expensis sine dubio cuiusdam ex nostratibus librarii impressum Moguntiae fuit; optimo sane consilio, ad evitandos scilicet novarum tabularum sumtus, qui commisso typis in Belgio opere impendendi necessario fuissent. Eius-

mo-

pi Latinarum editionum eiusdem sint formæ atque Belgicarum, neque nisi magnitudine aliquantulum diverfi ipso agnoscente peritissimo FOURNIERIO (*bl*), utrasque etiam in Belgio prodixisse consequens est (*bm*).

2. Ipse porro typus perito lustratus oculo Belgicum sese probat, formatus quippe ad characteres nitidiores, seculo xv. in Hollandia finitimisque provinciis usitatos, qui etiam in nullo libro alibi locorum excuso offenditur (*bm*). Comparavi certe hosce typos cum aliis antiquissimis Gothici generis, nempe Germanicis Jo. Fausti et Petr. Schoefferi, Jo. Mentelii, Henr. Eggesteinii, Ulr. Zellii, Jo. Bamleri, et Guntheri Zainer de Reutlingen, qui omnes anno 1470. jam praeceperunt; porro Italicis tum Monasterii Sublacensis, tum Nic. Jensonis, aliorumque; Anglicis tam preli Oxoniensis, quam Guil. Caxtoni, sed a quibus omnibus noster diversæ plane speciei est.

3. Figurae tandem ipsæ, quas simul cum descriptione impressas jam probavimus, Belgio nostro certissime debent originem. Id autem constat partim, quod Jo. Veldenarius, impressor Belga, harum tabellarum postea evaserit possessor, iisque dissectis a. 1483. usus sit, partim, quod characteres illi, ligno etsi ineleganter incisi, respondeant vulgari scripturae apud Batavos tum usitatae, qualem in exemplis mss. *Chronici Hollandiae* AEMILII STOKII, et *Bibliorum* rhythmo Belgico a JAC. MAERLANTIO conscriptorum diligentissimus VLAMINGIUS observavit (*bo*).

modi vero suppositionem circa Specula Belgica fieri haud posse, ex iis, quæ toto hoc §. trado, palam est.

(*bl*) *Diff.* II. p. 253. et 259.

(*bm*) Hinc SAM. PALMERIUS, etsi Batavorum causæ infensissimus, primam Latinam et secundam Belgicam editionem, quas in Pembrokiæ Comitibus bibliotheca inter se contulerat, ab eadem manu provenire ipse agnovit p. 55.

(*bn*) Add. idem VLAMINGIUS loc. *cit.*

(*bo*) Confer *infra*. Cap. IX. §. 7. not. *bf*.

P

§. X.

§. X.

Parum vero Laurentianam causam juvabit, Belgium his editionibus vindicasse natale solum, nisi simul probetur, eas praecessisse epochae Martinianae, quae advecto ex peregrinis oris in nostras typographiae genere elegantiori a. 1472. coepit (*bp*); adeoque foetus esse impressionis anterioris in Belgio, ibique originariae. Sane, si duntaxat ad numerum harum editionum respiciamus, eas omnes tempore demum secundae epochae natas statui vix potest, quum parum verosimile sit, ab. a. 1472. ad 1483. quando Veldenarii impressio lucem jam vidit, id est, intra breve undecennii spatium, quinque huius operis prodisse editiones, et quidem immutato aliquantulum inque melius formato tum charactere tum atramento. Accedit, quod orthographia in singulis editionibus Belgicis immutata deprehendatur, imo in Veldenariana saepissime alia constructio substituta sit, juxta usum, ut credi par est, ea aetate receptum (*bq*): quum vero huiusmodi variationem non nisi paulatim lingua nostra subierit, inter unamquamque editionem aliquot lustrorum spatium intercessisse consequens erit.

Ma-

(*bp*) Vid. supr. §. 1. not. e.

(*bq*) Scilicet plurimis vocabulis, quae in prima editione per simplex *g* scripta sunt, in secunda *gb* substitutum videmus, ut in praefat. *leringbe* pro *leringe*, *gbene* pro *gene*, *ontfangben* pro *ontfangen*, *mogben* pro *mogen*, et passim singulis fere lineis. Subfig. 1. col. 1. in princ. pro verbis *die spiegel*, in prima editione occurrentibus, substitutum in altera *dat spiegel*, et mox *menscheblicher* pro *menscheblikker*, *ewigen* pro *ewigen*, *van der boecbeite* loco *van den boecbeite*, multaque alia, quae recensere longum est. Veldenarius postea orthographiam non tantum variavit, sed etiam integras voces modo adiecit, modo sustulit, modo permutavit. Ita statim initio praefationis pro verbis *leringbe gbeven en ontfangen sellen* simpliciter substituit *selt leringe gbeven*, pro *wilen eer posuit wel eer*, pro *werde gbeboert* scripsit *soe boert*, pro *dat was exaravit bet was*, et innumera huius generis per totum opus. In fine autem praefationis pro verbis *O goede Jhesu ghif mi welken di bebage. enten kersten sichtege en mi die bebage make*, substituit: *O goede Jhesu ghif ons di te bebaghen, en mi even kerstighen sichter di bebage*.

Magis vero stringent, quae interior Speculorum contemplatio, et cum recentioribus libris collatio, nobis obtulit argumenta; ex praecedentibus ut magnam partem petita, ita in unum hic contrahenda.

1. Impressio huius libri ab una tantum folii parte facta est, quod figuris utrobique recipiendis aut methodus in earum impressione tum usitata, aut charta debilior non esset accommodata. Huic autem malo succurrere jam noverant proximae epochae impressores, qui chartam substituerunt firmiorem, modumque invenerunt tabellis ligneis ab utroque folii latere utendi, prout testantur non modo icones, quae in *Fasciculo temporum* Lovaniensi a. 1476. *Dialogo creaturarum* Goudae 1480. alibi visuntur, sed et ipsissimae hae figurae in Culenburgensi editione a. 1483. adhibitae, ubi tabellae, licet aliquantulum jam detritae, impressione chartam plane non penetrarunt, iisque characterum impressio ab altera parte fuit opposita.

2. Aliud atramenti genus ad figuras quam ad textum in quatuor Speculis adhibitum: at ea distinctio exfulat ab omnibus epochae Martinianae libris, etiam Speculo Veldenarii.

3. Lineae multo magis hic inflexae, quam in libris secundae epochae (*br*); cuius rei causa in ruditate artis, characterumque inaequalitate quaerenda est; etsi magna hac in parte inter priores posterioresque officinae Laurentianae productiones cernatur differentia.

4. Syllabae in medio separatae haud rarum in Speculis Belgicis exemplum, ob rationem superius redditam; quod in nullo post hac libro invenire licuit.

5. Li-

(*br*) Inspiciantur e. g. et cum Speculis conferantur Jo. MULLI *Repertorium Juris Canonici*, Lovanii apud Jo. de Westphalia 1475. *Biblia Belgica*, Delphis apud Jacob. Jacobszoen et Maur. Yemantszoen, 1477. *Fasciculus temporum* Belgicus, Ultrajecti apud Jo. Veldenarium 1480. *Dialogus creaturarum*, Goudae apud Gerardum Leeu 1480. quorum operum breve specimen figuratum sistimus Tab. VIII. ut differentia imprimendi generis Laurentiani et Martiniani cuius in oculos incurrat.

5. Literae coecae in Speculo, ad replendam vacuum paginarum partem, adhibitae et lamella chartacea testae; at harum loco in recentioribus libris spatia seu quadrata substituta.

6. Praeter punctum, quod in omnibus editionibus, excepta priore Latina, conspicuum est, nulla occurrunt distinctionis signa; qualia sunt virgula, semicolon, duo puncta, interrogationis, ac divisionis in extremo cuiusque lineae. Ea vero omnia in plerisque epochae Martinianae libris observare licet (*bs*).

7. Typi in omnibus editionibus hic sculpti: at vero fufos jam invexerunt Theod. Martini, et focii, iisque, si non semper, plerumque saltem usi sunt.

8. Plures hic characteres, imprimis exiles, combinati, quam in sequentibus, ad evitandam eorum, quod ex ligno formati essent, fracturam; id vero rarius offenditur, ex quo metallici usu invaluerunt. In impressionibus certe Jo. de Westphalia (*bs**), ac Bibliis Delphensibus a. 1477. ne unam quidem literam combinatam reperire est.

Sic itaque Specula, in Belgio ante introductionem typographiae elegantioris atque exoticae fabricata (*bt*), mirifice confirmant, quod

(*bt*). In libro Jo. MILIS occurrunt punctum et duo puncta. In Bibliis Delphensibus ac Dialogo creaturarum punctum, duo puncta, signum interrogationis et divisionis. In Fasciculo Belgico punctum et signum divisionis. Quod autem memoratum dignum est, esse Laurentius nunquam, eiusque heredes sero admodum (vid. Cap. VI. §. 7.) mobilia distinctionis signa praeter punctum adhibuerint, nihilominus artifices, qui tabellas fixas in usum officinae Laurentianae sculpsere, duo puncta quoque et signum divisionis non neglexerunt, prout ex *Figuris veteris ac novi Testamenti*; *Historia B. Virginis ex Cantico Canticum*, *Arte moriendi*, et *S. Johannis visionibus Apocalypticis* mihi constat.

(*bs**). Dixeris, in subscriptione Repertorii Jo. MILIS, per hunc typographum excussis, quam exhibui Tab. VIII. N. 1. lin. 2. et 3. literas combinatas plus semel occurrere: verum coaluisse has oportet per atramentum rubrum, quo illa epigrapha impressa fuit; nam in toto, coque sat spisso, opere omnes literae separatae sunt.

(*bt*). Ex hisce omnibus patet, quantopere a vero aberraverit ill. SCHÖFFLINUS in *Vindiciis* Cap. VIII. §. 9. dum Speculum Latinum (de antiquiore Belgico autem si-

let).

quod ex testibus fide dignis superiori capite probavimus, primam illam et rudem imprimendi rationem a Batavis non aliunde mutuatam, sed proprio repertam ingenio esse.

§. XI.

Praemissis, quae Speculi editiones quatuor in genere consideratas spectant, ut singulae separatim nunc lustrentur, ordo postulat. Et hic quidem examinanda statim venit princeps editio Belgica, cuius tanta est raritas (*bu*), ut illius duo tantum exempla jam cognita sint (*bx*), unum a posteris Laurentii redemptum in Curia Harlemani (*by*), alterum, SCRIVERIO olim memoratum,

in

let) a Veldenario excusum coniecit. Certe omnes libros ab hoc impressore editos, et PROSP. MARCHANTIO dans son *Dictionnaire Historique*, Artic. *Veldener*, etsi nonnihil confuse, memoratos videre mihi contigit. Sed hujus characteres cum literis Speculi nihil quidquam commune habent. vid. specimen typorum Veldenarii, e *Fasciculo temporum* petiit, Tab. VIII. N. 3.

(*bu*) Saepius mente agitavi, qui factum sit, ut Speculum hoc ex officina Laurentiana quater emissum, ipsaque etiam Veldenarii editio, tam raro occurrat, dum nonnulli libri vetusti in Belgio excussi, v. g. *Fasciculus temporum* Ultraj. 1480. BARTHOLO. DEN ENGELSCHMAN *van den eygenschap der geschapene dingen*, Harl. 1485. BOËTHIUS *van de vertroosting der Philosophie*, Ghent 1485. pluresque alii, apud nos passim sint obvia. Suspicio autem, hujus rei causam esse, quod in figuris Speculi, iconoclastarum tempore, seculo xvi. varia invenerit, quae damnaret, idololatriaeque adscriberet rabida plebs nostra, atque ita quotquot offenderet dilaceraverit exempla; neque enim bibliothecis eam pepercisse eximius historiographus PETRUS HOODRUS *Lib. III. p. 99.* docuit. Eidemque porro origini tribuo eximiam raritatem ceterorum operum xylographicorum officinae Laurentianae.

(*bx*) Ea ambo mutila sunt, ita tamen ut ex utroque perfectum exemplum primae editionis formari posset, quum illud Curiae Harlemaniensis duobus foliis secundae editionis suppletum fuerit. Integrum quoque exemplum initio praecedentis seculi habuit J. van Campen, SCRIVERIO olim memoratum p. 105. seq. quod, quo pervenerit, ignoro; nisi tamen illud forte sit, quod annotationibus Scrivervianis instructum in Hollandia emissit dicitur PETRUS I. Russorum Imperator, prout ex Diario Belgico quodam, inscripto de *Boekael*, sed non addito anni indicio, refert scribitur p. 54.

(*by*) Sciendum nempe est, medio fere seculo praeterito Hagae Comitum-ven-

in bibliotheca eiusdem urbis superstes (*bs*). Figurae hic pallidiores atramenti genere, quam in sequentibus editionibus, impressae; quod aqua modo dilutum fuisse (*cs*) probat exemplum bibliothecae publicae, ubi in figuris quibusdam, quod materia liquida affusa fuisset, omne atramentum evanuit, vestigiis tamen pressurae distinctissime relictis. In quarundam vero iconum exteriori margine hiatus deprehendi, etiam iis in locis, ubi illi absunt ab altera editione; quod proinde adscribi non potest tritum tabularum, nunquam profecto antea adhibitarum, verum, quod atramentum illic non bene fuerit applicitum. Quod autem textui intersit atramentum, nigrum quidem apparet respectu iconum, re ipsa tamen murini est coloris, ac inaequaliter admodum sordideque adhibitum fuit. Oleosum hoc plus justo fuisse probat, quod chartam ab altera parte saepius flavam reddiderit. Typus paulo minor est, quam qui ad reliquas editiones usurpatus, sed minori cura et fabricatus et ad impressionem adhibitus. Apertis-

num expositam fuisse cistam, variis repletam libris, qui per longissimum tempus in familia Laurentiana custoditi fuerant. In ea scilicet continebantur *Ars moriendi*, *Historia B. Virginis ex Cantico Canticorum*, ac *Speculum Latinum* secundae editionis, uno volumine compacta, item *Speculum Belgicum* ex principe editione, et *Figurae Apocalypses* s. JOHANNIS; omnes impressionis Belgicae originariae foetus. Praeterea *Chronicon Coloniense* a. 1499. primam artis inventionem Hollandiae tribuens. Denique tres alii libri seculo xv. excusi; nempe CICERONIS *Officia* ex editione Faustii 1466. *Speculum Belgicum*, Veldenaerii 1483. ac NARTH. ANGLICI opus modo laudatum ex Belgica versione, Harl. 1485. eo certissime additi consilio, ut ex mutua comparatione recentius impressionis genus, quod tum Moguntia tum ipsa tandem Hollandia substituit, inde cluceret, atque ita Laurentianae primogenitura in oculos incurreret. Hunc thesaurum Senatus Harlemaensis a. 1654. proxeneta quodam Matham, (sculptore, ni fallor, Harlemaensi) trecentorum florenorum pretio emi, atque in Curia urbis, aeternae memoriae, asseruari iussit. Quae omnia discimus ex J. VLAMINGII annotationibus ad HENR. SPIEGELII *Hartspiegel* p. 30. junct. p. 362. seq.

(*bs*) Illud exemplum, quod adjunctam habet *Historiam Alexandri Magni*, sua aetate penes Wilhelmum Verwer Harlemi scriverius insepexit. vid. *Laurecrans* p. 105. Add. infr. Cap. VI §. 7.

(*cs*) Ita eidem quoque SCRIVERIO visum p. 103.

suma vero, praeter ea, quae §. 8. indicavi, sese hic produnt mobilium characterum indicia, a seizio (*cb*) bene observata: neque enim literae modo singulares hic illic per incuriam inversae conspiciuntur, sed et integrae lineae perverso ordine impressae memorabile hic extat exemplum (*cc*). Spatia voces separantia, quandoque nimis in compositione elevata, vestigia sui in charta atramento reliquerunt, dum e contrario literae nonnullae, quae exprimi debuerant, quod depressae nimium fuissent, aut plane non aut vix apparent. Literae coecae, quadratorum loco adhibitae, maiori longe vi hic chartam penetrarunt, quam in posterioribus editionibus, et tum in indice capitum, tum in primo folio figurato, quod aeri incisum exhibemus, tum alibi passim conspicuae sunt. Denique tot tantaque in hoc opere e-lucent antiquitatis vestigia, ut bona fide pronunciare possim, nullum sese mihi (qui principes Faustii aliorumque editiones, partim in propria mea bibliotheca partim apud alios, cum cura examinavi bene multas) obtulisse unquam librum alibi terrarum excusum, qui cum eo de primatu certare possit (*cd*). Ipsam

(*cb*) *Derde jubeljaer* p. 56. seq. ubi tamen male exinde infert, literas hasce suas esse.

(*cc*) Nempe sub figura 38. (quae inscribitur *Cain derisft pater suum*) column. 1. lin. ult. in utroque huius editionis exemplari verba *Genes. IX. capittel* inverso ordine leguntur. Ex hoc vero, aliisque, quae partim §. 8. partim hic annotavi, indicis elucet imperitia ZACH. CONR. AB UFFENBACH, qui hanc ipsam editionem, in Curia Harlemaensi a se visam, lignae tabulae incisam pronuntiavit, quod mox etiam de Speculo Latino ibidem asservato statuit, argumento usus ficulneo e vestigiis atramentariis marginum paginae artificialis, qualia tamen specimina librorum typographica quotidie produnt. vid. haec Uffenbachii relatio Tom. IX. *Amenit. literar.* SCHELHORNII p. 973. in fin.

(*cd*) Ita etiam VLAMINGIO visum I. c. cuius verba apponam: *Dus is van gelyke de Duytsche Spiegel onzer zaligheid in fol. met oogstienelyk lasse letteren gedrukt, gelyk men beden doet, en na deselve letter gevormt, treckende veel meer op synen eersten oorspronk ende ruwheit en onbeschaeftheit, die alle uitvindingen verzellen, dan de Bybel van Mentz (1462.) behalven dat deselve en verdere boeken, die allereerst in Duitslant gedrukt zyn, eenigins eenen anderen soewen hebben van letter, die eygener aen Hoog-*

sam igitur, licet leve illud *Horarii* specimen, et prima *Donati* editio adhuc praecefferint, contemplari hic licet artis infantiam, ipsam suspicari inventoris Laurentii manum; qua de re eo minus dubitandum est, quoniam HADR. JUNIUS, qui primi huius artificis reperta per eius famulum Cornelium (traducibus Galio Talsioque) cognoverat, id opus absque ulla haecitatione ei adscripsit (*ce*).

§. XII.

A principe hac editione distingui omnino debet altera Belgica, cuius exempla aliquot in curioforum bibliothecis supersunt (*cf*). Ea, licet ad priorem facta, varias tamen subiit immutationes, ex quibus viginti ad minimum vel viginti quinque annorum inter utriusque impressionem inferri debere existimo lapsum. Figurarum color hic longe minus pallidus, magisque ad fuscum accedens; textus vero tantae nigredinis, quantam in ullo libro sive antiquo sive recentiori me observasse memini (*cg*). Typi hic et melius formati, et impressi nitidius, paululum vero grandiores, quam in prima editione, ita ut 19. lineae huiusce idem plerumque

Duitsland is. Ook is de Spiegel onser zaligheid, Hollantsch Duitsch, en wel zoodanig, als men ontrent den jaere 1400. sprak en schreef, en zal by my vaststaen, het eerste boek te zyn dat gedrukt werd, ten zy men het tegendeel koopt met klaeder bevoezen, dan tot noch geschiedt is, te ontzenuwen.

(*ce*) Vid. *Append. N. 2.* Ceterum huius principis editionis primum ex ipso opere folium aeri incisum sistimus inter *specimina figurata N. III.*

(*cf*) Nempe Hagae Comitum penes Medicum eximium THOMAM SCHWENKE, Anatomiae Professore, Harlemi penes typographum JO. ENSCHEDIUM, quod antea Consulis DE BRUYN, Amstelodami penes vir. consult. JOACH. RENDORP, Hornae in bibliotheca publica, Wiltoniae apud Anglos in Pembrokiana, denique in nostro etiam museo, jam breviter descriptum in *de vernischte Hamburgische Bibliothek, a. 1744. Part. I.* Mutuum quoque huius editionis exemplum Amstelodami habuit v. cl. JACOBUS MARCUS.

(*cg*) Ita PALMERIO quoque visum p. 55.

que chartae spatium occupent, atque 20. prioris (*cg**). Plura hic errata operarum, repetitis editionibus satis propria (*cb*). Abbreviationes saepius quidem sublatae (*ci*), sed et novae alibi quandoque surrogatae (*ck*). Orthographia quoque ad usum illo tempore receptum immutata. Memorabile cumprimis in hac editione est, quod folium, figuras 45. et 56. repraesentans, descriptionem, caractere a totò opere omnino dissimili impressam, sistat, cuius et diversa figura et inelegantior fabrica statim in oculos incurrit (*cl*). Quum vero altero minutior sit, ita ut 27. lineae huius folii adaequantur 25. lineis reliquorum, eum data opera adhibitum colligo, quod paulo amplior hic descriptio in duabus illis paginis solito caractere contineri haud potuisset, atque ita pro parte ad vacuam folii partem rejicienda fuisset, quod aut obstitisset visui, aut conglutinatis paginis defectum in ipso textu reliquisset. Imo multum torfisse sese videtur typotheta circa

(*cg**) Specimen huius editionis petium ex primo folio figurato videre est *Tab. VI. n. 2.* quod cum *Tab. III.* conferri mereatur.

(*cb*) Sic in ipsa statim Praefatione *lin. 8.* bis leguntur verba *dat gheen*, *lin. 11.* exstat *wesen loco weten*, *lin. 17.* *te vlichte* pro *dit verlichte*, *lin. 24.* *niet wogbeset* pro *wogbeset*, pluraque alia, quae manifeste typographorum incuriae adscribenda esse, non modo collatio primae editionis, sed et ipse sensus docet. Huius observationis, ut et quam circa orthographiam per *gh* feci, indicium jam quadriennio abhinc, quando primam Speculi editionem nondum videram, mihi fecit cl. WAGENARIUS in literis ad me datis d. 11. Octob. 1757.

(*ci*) Sic in eiusdem Praefationis limine verba *leren, totter, leringhe, en, ontfanghe sellen, nutter, moghen, dat is*, quae a *lin. 1.* ad *12.* continentur, in secunda editione integre descripta sunt, quae in principe abbreviata existant, *lerē, tott', leringe, ē, ontfangē sellē, nutt', d; is*; ut alia multa praeteream.

(*ck*) Sic in eadem praefatione *lin. 1.* in prima editione exstat *prologhe vāder*, in altera *ploghe vādz*, paulo post *eigen* in prima, in secunda *eyghe*, ibidemque *verstādenisse* in principe, at in altera *vistādenisse*, et sic per totum porro opus.

(*cl*) Vid. *Tab. nostr. VI.* ubi *part. 3.* exhibetur typus, qui sub *Fig. 56. col. 2.* Speculi Belgici occurrit in exemplo Enschedii. Ubi observo *lin. 1.* legi *Dit*, quum in meo exstet *dit*; *lin. 2.* *dat* in meo *dit*; *lin. 3.* *dick*, in meo *dich*; *lin. 4.* *vā die metfelaers*, in meo *van die mafaers*; *lin. 6.* *eten hem mit namē*, in meo *etē hem mit namen*; *lin. 7.* *wolmaet*, in meo *wolmaet*.

ultimam huius folii columnam, praesertim circa finem, quam plus simplici vice variavit; unde in exemplo Enschediano alia illic compositio, quam in Schwenckeniano meoque, licet de cetero impressio huius folii sit ipsissima. Cuinam vero causae adscribendum sit, atramentum typi minus hic nigrum, quam alibi, et puncta distinctionis hic occurrere nulla, dicere non auiam. Cl. FOURNIERIUS, cui exemplum meum transmissi, coniecerat, folium hoc antiquioris continere fragmentum editionis, hoc characteris genere excusae (cm); qualis tamen quum nuspiam detecta sit, imo hoc folium in omnibus exemplis secundae editionis sit ipsissimum, lapsus hac in parte v. cl. manifestum est.

§. XIII.

Succedant editiones Latinae, quarum prima omnino singularis est, et duplici ratione, si descriptionem respicias, formata. Nam tertia fere operis pars fixo, reliqua mobili characterē impressa est (cn); quocirca in ipsissimis foliis non modo conveniunt tria, quae Lutetiae vidit FOURNIERIUS, exempla, scil. bibliothecae regiae, Collegii Sorbonici, et ill. Praefidis de Côte, sed et quarum bibliothecae Pembrokianae, quintumque nuper celeb. RICHARDI MEAD, a SAM. PALMERIO descripta (co). Illa vero omnia quum iisdem in locis casu aliquo suppleta esse haud potuerint, manifestum est, reliqua etiam huius editionis, quotquot forte

(cm) Diff. II. p. 256.

(cn) Videlicet ex 314 foliis, quibus Speculum Latinum constat, (vid. supr. §. 3.) dantur decem fixo characterē impressa, quorum sex occurrunt in secundo scapo, tria in tertio, unumque in quinto. Itaque praefatio, quae primum scapum absoluit, versatili descripta est typo; deinde fixi characteres occurrunt sub figuris, si numeres, 1. 2. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 13. 14. 16. 17. 21. 22. 26. 27. 46. et 55. intermediis autem et subsequenter paginis impressio mobilis conspicitur. vid. FOURNIER Diff. II. p. 158.

(co) Pag. 55. sub N. 5.

forte praeterea exstant vel exstiterē olim, exempla hoc habitu lucem adspexisse, adeoque lapsus fuisse cl. Fournierium, qui in iis duas detexisse sibi visus est editiones, alteram scil. fixo characterē, alteram mobili, et tamen ab ea, quam proxime memorabimus, diversam; quales profecto, in sola v. cl. imaginatione delitescētes, produci a nemine hucusque potuerunt (cp). Impressio igitur textus pro parte tabellaris, quae separatis a figuris facta est pinacibus, sed atramento quoque pallidiorē, multis sese prodit indiciis; quorum praecipua sunt, literas praecedentis et insequētis lineae quandoque cohaerere, unamque literam saepe in aream intrasse alterius (cq), imo non deesse vestigia filorum ligni, quae hic illic per integra vocabula transierunt (cr); unde Fournierius collegit, hanc descriptionem incisam fuisse ligno querceo vel fagino, quod adpersa ad lavandum aqua fiderit. Sculptura horum characterum, uti recentior, ita ab alia quoque et dexteriore manu profecta, quam quae figuris hisque inclusis sententiolis operam navavit; qui enim textui inservierunt, magis accedunt ad figuram mobilium in reliquis foliis occurrentium, quae tamen modo maiores, modo minores sunt, unde nec eadem semper in hisce foliis linearum a se invicem distantia est (cs). Mobiles typos quod attinet, hi satis nitide sculpti et atramento impressi nigro, unde artis jam inferas adultam aetatem. Ceterum hic character

(cp) Provocat quidem FOURNIERIUS ibid. p. 159. ad exemplum tabulis fixis, quod BERTIUS SCRIVERII beneficio viderit; at quum Scrivierius ei non Speculum Latinum, sed *Figuras veteris ac novi Testamenti* ostenderit, (vid. supr. §. 2.) omne corruit, quod inde elicitur, argumentum.

(cq) Ita in *specimine*, quod a cl. FOURNIERIO ad originale delineatum in aere incidit curavi *Tab. V. part. 2.* initialis tum primae tum secundae lineae litera invicem cohaerēt; quartae vero initialis in aream quintae transit.

(cr) Exemplum videre est circa postrema duo vocabula ultimae lineae in eodem *specimine*. Alia occurrunt sub fig. 4. *column. 1. lin. 20.* item sub fig. 10. *col. 1. lin. 18.* et saepe alibi. vid. FOURNIER p. 157.

(cs) Majores, ut sub fig. 1., minores, ut sub fig. 16. add. FOURNIER p. 156.

rafter paululum videtur maior illo, qui ceteris Speculi editionibus infervit; nulla vero hic conspiciuntur distinctionis puncta (cf).

§. X I V.

A priore hac Latina toto differt coelo altera, quae in Curia Harlemeri, et bibliotheca Coelestinorum Lutetiae (cu) custoditur. In hac etenim textus totus quantus mobili excusus est caractere; sed compositione diversa a foliis typographicis editionis praecedentis, (et aliquantulum meliore) unde compendia literarum quandoque hic sublata, quandoque nova alibi substitutaprehenduntur (cx). De cetero autem textus in utraque editione eius-

(cf) Vid. *dist. Tab. V. part. 1.*

(cu) Haec duo exempla eiusdem esse editionis patuit mihi ex indiciis, quae FOURNIERUS p. 161. *seq.* e libro Coelestinorum collegit. Volumini autem Harlemeri integra praefatio deest; verum ex illius laciniiis nonnemo verba sequentia pristinae impressionis collegit, et instar tituli in fronte operis vacuo folio agglutinavit: *lib. cujus nomen et titulus est speculi humane salvationis*. Praeterea affixus illi est praecedente seculo titulus sequens impressus: *Liber, cujus nomen et titulus humane salutis, Harlemeri ex officina Laurentii Joannis Costeri, Anno 1440.* cujus vero inscriptionis a SCRIBERO, ut videtur, fabricatae auctoritas hac in parte nauci est.

(cx) Non inutile erit, ex FOURNIERII opere d. l. hic apponere quasdam varias lectiones utriusque editionis, ut statim dignoscere possit, prior sit, an posterior, qui alterutram offenderit.

PRIMA EDITIO.

ALTERA.

Sub fig. 28. quae subscribitur: *Paterfamilias filium prodigum suscepit.* column. 1.

lin. 2. <i>sectidit lucam</i>	<i>sedm lucā</i>
16. <i>replere</i>	<i>replē</i>
17. <i>agere</i>	<i>agē</i>

Sub fig. 30. *David susceptus est cum laudibus*, col. 2.

lin. 2. <i>usuere</i>	<i>usuē</i>
-----------------------	-------------

Sub

eiusdem formae figuraeque est, eademque impressus nigredine, ita ut una editio alteri fuisse videatur exemplo (cy): puncta distinctionis hic subinde addita, quanquam paucissimis locis, unde cl. FOURNIERII oculos plane fugerunt (cz). Maximam vero, quod ad characterem, qui mihi videtur ipsissimus, totamque imprimendi rationem inter hancce et alteram Belgicam editionem observavi similitudinem (da); etsi Latina ob typorum paulo minorem nigredinem praecessisse huic Belgicae videatur (db).

§. X V.

Ex hisce ergo editionibus, uti primam Belgicam, quae ipsa exhibet artis rudimenta, ipsi tribuendam Laurentio certum arbitror, ita reliquas tres, quae typographiam jam ad quendam perfectionis gradum elevatam produunt, eidem abjudicaverim, utpote quem rudi artis ratione inventa labori immortuum fuisse constat; unde hasce, utpote Laurentianae officinae tamen proprias, eius fuc-

Sub fig. 32. *Judei manducaverunt &c.* col. 2.

lin. 1. <i>ppria</i>	<i>ppa</i>
4. <i>saēdoe</i>	<i>saēdos</i>
5. <i>gerebat</i>	<i>gēbat</i>
7. <i>saēdos</i>	<i>sacerdos</i>
13. <i>sacerdotalo</i>	<i>sacerdotalis</i>

Sub. fig. penult. *Extremum iudicium* col. 1.

lin. 2. <i>iudicas</i>	<i>iudicare</i>
5. <i>noē</i>	<i>noē</i>
8. <i>redderētur</i>	<i>redderēt</i>

(cy) FOURNIER p. 163.

(cz) Exempla offendi in libro Harlemeri sub prima figura col. 2. lin. ult. *ad fū-*
item sub fig. 34. col. 2. lin. 22.

(da) Vid. *Specimen nostrum Num. VI. part. 1. junct. part. 2.*

(db) Ita etiam FOURNIERIO visum p. 253. *seq.*

successoribus debere consequens est. MAITTAIRIUS quidem (*dc*) praevisse Latinam editionem Belgicae eo fundamento coniecit, quod figurarum argumenta tabellis inclusa Latine sint expressa. At generaliter hoc non statuisse v. cl. si exemplar Latinum Pembrokeanae bibliothecae cum principe editione Belgica (nam unica modo sermonis vernaculi, eaque secunda, in eodem museo reperiunda, ipsi innouerat) conferendi, et de huius primatu ex vetustatis notis iudicandi fuisset ipsi occasio. Dicendum potius est, bene omnino rebus suis consuluisse prototypographum, dum a Belgica editione, quae magis per vulgus spargi poterat, artis suae facturus periculum (*dd*), Romano tamen sermone argumenta includi tabellis voluit, (subiecta, ne quid deesset, Belgica interpretatione mobili caractere) ut hae ipsae inservire postmodum Latinae editioni possent. Id vero quum morte praeventus ipse haud praestitisset Laurentius, exsecuti deinceps huius heredes sunt, edito Speculo Latino operis mixti, quod ordine proinde secundum est. Atque hoc succedente tempore infecutae sunt repetitae Speculi tum Latini tum Belgici editiones, quarum illi tertium, huic quartum assignamus locum (*de*).

§. X V I.

Et ita quidem celeberrimum hocce Speculum cum cura contemplati ostendimus in officina originaria Harlemensi fuisse formatum. Superest, de quo idem pronunciemus, *Donatus*. Et ULR. ZELLIUS quidem apud auctorem Colonienfis Chronici, itemque

MA-

(*dc*) *Annal. typogr.* Tom. I. p. 22. *edit. prioris*, quem secutus est PALMER p. 55.

(*dd*) Ita etiam *Biblia*, pluresque alii libri sacri argumenti ex Belgica versione diu apud nos ante textum Latinum prodierunt, prout index librorum in Belgio sec. xv. excusorum, quem (tumultuaria licet opera) confeci, docere possit.

(*de*) *Add. Cap. VI. §. 3.*

MARIANG. ACCURSIUS (*df*) testes sunt, Donatos in Hollandia excusos ante epocham Moguntinensem, imo ad horum normam libros Moguntiae coepisse imprimi; quae profecto testimonia uti sine controversia ad Harlemum restringi possunt, quum nulla alia Hollandiae urbs sibi quidquam ex artis incunabulis adscripserit unquam, ita multum abest, ut mutuae cum Moguntinis liti de loco typographiae natali finem hucusque imposuerint. Illa enim ut eluderent recentiores scriptores Germanici (*dg*), Donatum Hollandicum tabulae fixae incisum statuerunt; quod tuto ab iis fieri potuit, opere in obscuro delitescente, cuius videndi desiderio mirum in modum flagrabat Laurentianae causae vindex SCRIVERIUS (*dh*). At nostro, ut e latebris prodiret, reservari oportuit seculo; detectis tandem, rara hercle felicitate, duarum diversarum editionum, et utriusque quidem Harlemensis, fragmentis, ex quibus mobilitas typorum in aprico est.

Ceterum de ipso hoc opusculo quaestio fuit haecenus, librerie an auctoris titulum gereret. Haec sententia PROSP. MARCHANTIO placuit, qui agi hic existimavit de AELII DONATI, veteris Grammatici, *primae*, *secundae*, ut appellatur, *editione*, Corpori Putschiano inserta (*di*). Sed multum id a veritate recedere docuerunt me superstites illae laciniae, harumque porro consensus cum recentiori editione, quae circa a. 1500. lucem in Belgio vidit (*dk*). Grammatica haec, media vel infima aetate per interrogationes ac responsiones in usum scholarum concinnata, ex antiquo DONATI opere magnam partem excerpta fuit, unde et huic *Donati* nomen adhaesit (*dl*). Ceterum frequentissimo usu re-

(*df*) *Append. N. §. et 95.*

(*dg*) Ita WILH. ERN. TENTZELIUS in *Diss. de invent. typogr.* Tom. II. *Monum. typogr.* WOLFFII p. 660. et 695. ill. SCHÖPFLINUS *Cap. VIII. §. 5.* alique.

(*dh*) *Laure-crans* p. 104.

(*di*) *Hist. de l'imprimerie* p. 110.

(*dk*) De ea vid. *infr. Cap. IX. §. 13.*

(*dl*) Ita ad me scripsit, qui utrumque opus exacto contulit, atque editionis huius

recepta erat seculo xv. unde Conradus Sweynheym Arnoldusque Pannartz, principes typographi Romani, has laborum suorum voluerunt esse primitias (*dm*). Idemque ipse liber est, prout specimen tabellae lignae Basilea e bibliotheca Huberiana ad me transmissum docuit, qui sub initium epochae Germanicae (a Gurenbergio sine dubio Faustoque) fixo caractere excusus est, ac postea quoque prela Jo. Schoefferi, Petri fil. Moguntiae exercuit (*dn*).

§. X V I I.

Fragmenta itaque duo *Donati*, in membrana (*do*) ab utroque latere et maiori aliquantulum caractere (*dp*) impressi, inventa sunt a. 1740. a typographo Harlemensi, Jo. Enschedio, eaque agglutinata erant ligaturae originariae *Pfalsterii Belgici*, Delphis excusi

has recentioris usum e bibliotheca publica Daventriensi mihi impertit, v. cl. PETRUS BONDAM, antecessor juris Zutphaniae. Ceterum nostri opusculi hoc initium est: *Partes orationis quot sunt? Oïto* etc. quae deinde singulae pertractantur. Tum sequuntur conjugationes verborum, *amo, doceo, lego, audio, fero, sum*, et cetera. Verba autem finalia opusculi sunt: *Unum participium habet, quod est volens. Explicit Donatus.*

(*dm*) Vid. praefatio *Bibliorum* edit. Romanae 1472. Tom. I. Monum. typogr. WOLFII p. 861. et apud MATTIAE Tom. I. *Annal.* p. 14. edit. secundae.

(*dn*) Vid. Jo. HENR. LEICHIUS in *Supplem. ad lib. sing. de orig. typogr.* Lips. p. 120. FRID. GOTL. FREYTAG in *Analect. libr. rar.*

(*do*) Etsi Laurentius reliqua sua opera chartae impresserit, ad hoc tamen opusculum binis vicibus pergamento uti voluisse videtur; non ornatus gratia, verum ne tam facile dilacerari vel conteri posset, qui cyronum manibus quotidie versabatur, libellus. Certe memorata jam editio recentior, de qua Cap. IX. §. 13. loquimur, in membrana quoque excusa fuit, eodemque etiam habitu prodiit altera Norimbergae typis Hieronymi Holtzel de Traunstein. vid. *Catalog. Biblioth. Hulsianae* Tom. II. inter lib. in quarto N. 8956.

(*dp*) Haec *Donati* editio, quantum ex dispositione linearum in his fragmentis, collatis cum recentiore editione bibliothecae Daventriensis, inferre potui, paginis octo et viginti constitisse videtur.

cusi apud Henricum Eckert van Homberch a. 1498. in 8. (*dq*). Ea circumstantia suspicionem statim movet, hunc Donatum lucem quoque vidisse in Hollandia. At multo certius circa locum auctoremque illius editionis Laurentium argumentum praebet exacta horum fragmentorum collatio, a me aliisque instituta cum principe Speculi Belgici editione. Literarum enim, cum primis capitalium, similitudo, abbreviationum notae literis connexae, aliaeque indicia communia, totidem pro eodem utriusque operis artifices sunt testes, quanquam grandior multum *Donati* typus est. Quin iudicio peritorum Grammatica haec ante ipsum Speculum prela exercuit, idque maior characterum ruditas atque imperfectius atramenti genus, quod ob pinguedinem ductus plurimum literarum conturbavit (*dr*), probat (*ds*).

§. X V I I I.

Maius adhuc Enschedio donum fortuna largita est, reperto superioribus annis folio membranaceo formae quartae, eoque optographo (atque ita quatuor paginas impressas continente) alterius

(*dq*) Ita jam retulit seizius p. 117. Fragmenta haec, quae in Curia Harlemensi e dono Enschedii jam asservantur, aeri incisa exhibemus Tab. II. ubi notandum, ambas priores lacinias, (sive fragmentum primum) ob oculos ponere inferiorem folii ab utraque parte impressi partem, duas posteriores (id est fragm. 2.) alterius folii principium, sed cui cum interiori margine literae aliquot abscissae fuere. Lacunae porro, quales in utroque fragmento offenduntur, exprimunt foramina in archetypo a tincis exesa. Denique per vetustatem usumque frequentem accidit, ut literae quaedam in originali detritae fuerint, prouti fragm. 2. part. 1. lin. 4. 5. 6. videre est.

(*dr*) Exempla occurrunt tum alibi, tum imprimis fragm. 1. part. 2. lin. 3. in verbis significationem eius explanat.

(*ds*) Veritatem horum omnium, quae diximus, probat collatio Tab. II. et III. at ea multo adhuc apertior illis erit, quibus Harlemum excurrendi ibique archetypa inspicendi copia est.

rius eiusdem *Donati* editionis, sed minori charactere (*dt*). Interviebat hoc involucro *Privilegiis tractus Kennemerlandiae* (huius vero caput Harlemum) a. 1477. scriptis, qui liber olim pertinerat ad Petrum Joh. fil. ab Ipendam, Praetorem Montibus Kennemerlandiae, huius manu indice; sed avulsit hoc inde Enschedius, et tanquam pretiosissimum cimelium religiose custodit. Contuli totum illud folium diligentissime cum prima Speculi Belgici editione, statimque mihi, ad literas cum maxime capitales omnes attendenti, patuit typi similitudo. Si tamen, dicendum, quod res est, melius nonnihil ille in Donato et formatus, et dispositus cernitur, quam in Speculo: imo paululum quoque, ut oculatissimi homines uno ore pronunciarunt, minuitur est; quod vero compenfurat maiore aliquantulum linearum distantia; unde mensuram plurium linearum sibimet aggregatarum eandem plerumque esse in ambobus operibus, mirandum non est (*du*).

§. XI. X.

Utrique *Donato* illud commune est, quod typo prodierit mobili, quemadmodum tota dispositio ostendit, et oppositio characteri fixo officinae Laurentianae confirmat (*dx*). Eum vero sculp-

(*dt*) Quaelibet pagina triginta hic lineis constat. Ipsaque haec editio, ut ex collatione cum libro Darentienfi intuli, paginis quatuor et viginti absoluta fuisse videtur: qua in parte si calculum recte iniivi, folium Enschedii complecti oportet paginas 19. 20. 21. et 22. Huius vero primam paginam, adeoque ordine nonam decimam, acri incisam *Tab. IV.* exhibemus; ubi notandum, literas aliquot, praesertim *lin. penult. et ult.* in originali derivas veritate fuisse.

(*du*) Confer *Tab. III. et IV.*

(*dx*) Agnoverunt hoc statim, me tacente, typographi duo, quibus reliquias originales illustrandi occasionem dedi; neque etiam, vel inspectis eotypis *Tab. II. et IV.* in dubium vocabit paulo peritior quisquam. Certè quaelibet in utroque *Donato* litera suum occupat quadratum, quum in libris fixo charactere una saepius in quadratum alterius transferret, ut videre est *Tab. V. part. 2. et Tab. IX. part. 1.* Manifestum praeterea in *Donato* maiore mobilitatis indicium praebet literae *w* inversio, quam

sculptum fuisse; earundem literarum inaequalitas extra controversiam ponit. Nec raro typi conjuncti, etiam trini, qui saepius nempe occurrebant (*dy*). Compendii notae, ut et puncta, cum literis ipsis passim cohaerentia. Praetèr punctum nulla distinctionis signa. Lineae passim inflexae curvaeque. Tanta denique utriusque operis similitudo apparet, ut profectum certissime ab eadem manui fuerit (*dz*), quae tamen ad alteram editionem exercitata magis accessit, atque ita minutoribus typis ac meliore atramento uti potuit. Utrique igitur quum affinitas intercedat cum principe *Speculo Belgico*, conclusio ex antedictis legitima erit, ambos etiam *Donatos* in Hollandia excusos, atque ex eadem Laurentiana prodisse officina.

Ipsi autem Laurentio, non huius successoribus, *Donati* editionem maiori charactere debere perspicuum est, quum ea primo antecesserit Speculo, hoc vero inventor artis emisit. Sed idem quoque de *Donato* minore, etiam si Speculo nonnihil hic recentior sit, statuendum arbitror. Utramque enim editionem praevisse epochae Moguntinae innuere ZELLIVS videtur, dum *Donatos* antea in Hollandia impressos, atque ex illis primordia typographiae Moguntinae desumpta tradit. Plurali vero dictione usus non est ad certam exemplarium quantitatem designandam, maxime quum unum sufficere debuerit Gensfleischio, tanquam novarum im-

in ipso archetypo perspicue observavi; nam *fragm. 1. part. 2. lin. 1.* illic legimus *minus* pro *minus*. Et in *Donato* minore *pag. 21.* (id est, *pag. 3.* in fol. Enschedii) *lin. 19.* litera *n* inversa est, ibique *sive* legitur pro *sine*.

(*dy*) Tres literas connexas in *Donato* maiore offendi saepius, c. g. in voce *plr*, per compendium adhibita pro *pluraliter*, in voce *tps*, id est, *tempore*, et alibi. In minore autem *Donato* nonnunquam in verbo vel syllaba *fui*.

(*dz*) Conferantur c. g. voces utriusque *Donato Tab. II. et IV.* communes, imprimis vero periodus integra *Donati* maioris, *fragm. 2. part. 1. lin. 1. ad 5.* incipiens a verbis, et *pluraliter, cum auditi erimus* etc. cum *Donato* minore *lin. 10. in fin. ac quatuor sequentibus*; maximaque invenietur affinitas in literis, plerisque compendiis, ceterisque notis.

impressionum norma, ipseque etiam de *Bibliis* singulari mox numero loquatur, sed potius ad binas indicandas, quae actis Moguntinorum praecefferant, editiones. Adde, quod characteres minores Donati minus adhuc perfecti sint, quam qui primae Speculi Latini editioni inservierunt, et ab heredibus Laurentii profecti fuere. Ut adeo altera haec Donati editio ultimus fuisse videatur liber, quem ipse Laurentius foras emisit, cuiusque typi ad Moguntinos eo mortuo fuere translati.

Typographia a progenie Laurentii continuata Harlemi, usque ad adventum Theod. Martini ac sociorum in Belgium, et translata interim per operarium ad Britannos.

§. I.

Mortuo Laurentio, furtoque mox ablatis variis officinae impressoriae utensilibus, saltem typis, illius heredes protinus despondisse animum, atque exercitio artis, quae inventori suo lucrosa fuerat, omnino renunciasse probabile non est. In vivis quippe adhuc erat, ut opinor, Laurentii gener, Thomas Petri fil., quem focii sui in opere adiutorem fuisse constat (a): aut eo forte defuncto, superstites erant certissime tres huius filii, Petrus, Andreas, Thomasque, quin ad eam a. 1441. jam aetatem pervenerant, ut opus ab avo coeptum non modo continuare, sed et viribus conjunctis promovere possent (b). Certe hospites in hac arte fuisse non videntur, quibus exemplum typographiae dudum reliquerat Laurentius; neque ulla apparet ratio, quae eosdem ab hoc instituto avocasset. Gravibus quippe impensis haud opus erat, ut in pristinum statum officina reduceretur, si respiciamus ad levem, qui surreptus fuerat, apparatus (c). Imo nec deerant post aufugum Gensfleischium idonei famuli, Cornelius, inquam, fidelissimus ille suo quondam hero minister, pluresque etiam alii, quorum auxilio consiliove usus fuerat, dum rebus humanis interesset, Laurentius.

Prac-

(a) Vid. supr. Cap. IV. §. 6.

(b) Petrum Thomae circa a. 1418. lucem vidisse observavimus Cap. IV. §. 5.

(c) Vid. dist. Cap. IV. §. 10.

Praeter hasce vero rationes a verosimili petitis argumenta superfunt, quae id confirmant, fortiora. Primum elicitur ex iis, quae superiori capite evicimus, libros scilicet in Belgio editos reperiri, qui ea veritatis indicia non habent, ut ipsi possint tribui Laurentio, et tamen cum libris epochae Martinianae, circa a. 1472. exorsae, comparati his cernuntur esse antiquiores; intermedio proinde tempore impressi, quando nulla alia officina typographica per totam inferiorem Germaniam sedem fixerat. Alterum suppeditat mox enarranda historia translati ad Britannos preli typographici per operarium officinae Harleimensis, intra annos 1454. et 1459. quam substituisse tum temporis exinde manifestissimum est.

Nollem itaque scriverio nostro (d), nollem aliis excidisset, furtum officinae suae illatum tantum iniecisse moerorem Laurentio, (quem ad plures tum jam abiisse ostendimus) ut officinam suam mox haberit pro derelicto. Nata enim hinc Moguntinae causae patronis (e) occasio, Batavos non injuria sciscitandi, num damnum hoc irreparabile fuerit, ipsaque ars una cum utensilibus surripi potuerit? Unde misere sese extricarunt hucusque nostrates, dum BOXHORNIIUS (f) in incerto reliquit, quid prelo Harlemeri postea acciderit; SEIZIUS (g) vero, inspectis Speculi repetitis editionibus, aliisque libris, qui adolescentiam magis, quam infantiam artis redolent, Laurentii vicam et impressiones ad annum fere 1467. protraxit. Id omne autem ex antedictis sua sponte corrui.

(d) In introductione poetica, Laureae praemissa pag. 12.

(e) Vid. NAUDAUS addit. a l'Hist. de Louis XI. Cap. VII. p. 116. MALLINKROT Diff. de art. typogr. p. 55. seq. alique.

(f) De typogr. invent. p. 45.

(g) Derde jubeljaer p. 171.

§. II.

§. I I.

Quid ergo praestiterint Laurentii heredes, quaeve opera successively emiserint, utinam vetusta monumenta vel testimonia nos docerent! At illi quum gloriae parum consulentes libros suos, ad exemplum primi inventoris, absque ulla artificis, loci, temporisque nota ediderint, de ea nequaquam sollicitos fuisse scriptores coevos mirandum non est. Hunc tamen hiatus, partim ex iis, quae praecedenti capite adstruximus, partim ex aliis observationibus supplere licebit. Officinam itaque typis orbatam novis fuisse instruendam res ipsa loquitur. Illi vero quum variis laborassent naevis, (indice *Speculo*, *Donatoque*) perfectiores substituendos esse, variaque insuper, tum in atramenti compositione, tum in toto passim apparatu, emendanda constare novis typographis debuit. Id omne, dum multum laboris exigebat, satis diu etiam habuisse eos videtur occupatos. Retardante interea mobilium literarum sculptura consilium capiunt tabulis fixis ad impressionem utendi, eaque ratione excudendi celebratissimum tunc temporis *Speculum humanae salvationis*, quod quum Laurentio fructuosum lingua vernacula fuisset, superstitesque essent figurati pinaces omnes, felicem eventum spondere videbatur Latina. Hoc opus itaque postquam perito artifice commissum, eiusque tertia fere pars non incisa modo tabulis, sed et prelo subiecta fuisset, moram porro iniecit five mors five nimia cunctatio sculptoris, five alia denique causa. Mutato propterea consilio ad mobiles typos, qui interea absoluti erant, revertuntur typographi, horumque adminiculo residuam Speculi partem describunt. Hac certe, nec alia, ut opinor, ratione originem explicare licebit singularis illius editionis Latini Speculi, cuius fere priora folia (deimma praefatione, quam postremo loco imprimi amoris est) fixis (b), reliqua

(b) Fateor, in tertio imo et quinto scapo pauca adhuc conspici folia typis fixis, postquam varia mobili charactere praecessissent. vid. Cap. V. §. 13. At quum

qua solutibus literis excusa sunt. Illam etenim ab heredibus Laurentii vulgatam suo loco observatum est (i), neque huic operi, ex impressione textus mixta, ullum crediderim dari simile.

§. III.

Absoluta hac editione non subsistit illic impressorum Harlemsium industria. Qui lucrosus iis fuerat, avideque expetitus liber, postulare videbatur, ut plus simplici vice prela exerceret, maxime quum pinaces lignei figurati pluribus adhuc impressionibus sustinendis idonei essent. Itaque, post aliquot forte annorum intervallum, quod deficientibus veteribus monumentis determinari haud potest (k), novas editiones Speculi protrudunt, tum Latini, tum Belgici, easque caractere, qui semper hic mobilis, ceterisque imprimendi notis tantopere sibi similes, ut definire vix liceret, ultra tempore praecesserit, nisi maior in Belgico opere atramenti nigredo hoc Latino postponendum suadere videretur. In Belgica vero hac editione conspicuum est folium singulare, quod litera minuitore et a toto opere diversa excusum est (l); unde liquet, plura typorum genera ad manus habuisse hos impressores, imo quum probabile non sit, minorem hunc typum unice ad illud folium sculptum fuisse, conjicere licet, eundem alteri porro operi, quod hucusque in obscuro latet, interviisse.

singula a nova semper descriptione incipiant, in iis sculpendis ordini naturali adstrictus haud erat artifex.

(i) *Diſt. Cap. V. §. 15.*

(k) Si conjecturae tamen locus, crediderim, primam editionem Latinam intra annos 1442. et 1450., aut repetitas, tum Latinam tum Belgicam, intra proximum decennium adspexisse lucem.

(l) *Vid. ſupr. Cap. V. §. 12.*

§. IV.

§. I V.

Dum haec peragebantur Harlemi, maius longe incrementum typographica ars Moguntiae acceperat, praecipue ob substitutionem literarum e metallo. In ea re pristinus officinae Laurentinae famulus, Jo. Gensfleischius senior, primum ipse occupatus, postea Gutenbergio, a. 1444. vel sequente Argentina reduci, dux fuit, tandemque lampada tradidit. Gutenbergius, quo melius promovere artem posset, a pluribus interea adjutus, mox a. 1450. cum solo Fausto societatem inivit, qua a. 1455. ob mutuas contentiones dissoluta, instrumentum Gutenbergii typographicum Fausto ob non restitutos, quos hic largitus illi erat, nummos cessit (m). Ubinam vero deinceps fortunarum sedem fixerit Gutenbergius, hodie disputatur. Anonymus enim auctor mss. Lambethani, cuius excerptum ATKINSIUS edidit (n), tradit, Gutenbergium artem Harlemi exercuisse, quo tempore officinae typographicae illic operarius pretio ab Anglis corruptus fuit; id est intra annos 1454. et 1459. At humani sese aliquid passum hoc ipso loco auctor ostendit, dum exercitium non modo sed et inventum artis Harlemi tribuit Gutenbergio, quem scribere debuerat, principis artis in ea urbe inventrice olim imbutum, nova posthac reperta Moguntiae superaddidisse. Eodem vero respectu lapsus fuit NATALIS COMES (o), dum typographiae primum excogitatum in memorata Hollandiae urbe a. 1453. Gutenbergio tribuit, qui tamen hoc anno certissime adhuc degebat Moguntiae. Sed utrique scriptori errandi originem praebuit partim confusio duplicis imprimendi rationis ligneo metallicoque caractere, quarum

(m) *Vid. SCHWARZII primar. docum. Part. I. p. 18. et 28. KÖHLER ebrenr. Gutenb.*

p. 34.

(n) *Append. N. 92.*

(o) *Ibid. N. 87.*

rum illa Harlemensibus, haec Moguntinis ipsique Gutenbergio debetur (p), partim ignorantia verae epochae, quando Harlemi commoratus est, ut artem addiceret, Gutenbergius, scil. a. 1435. (q) Alterum vero ipse iter in eam urbem post a. 1455. ad erigendam nempe illic officinam, suspectum redditur epitaphio Theod. Martini, quod huic demum translationem impressoriae artis metallico charactere e Germania Galliae ad Belgas (circa a. 1472.) tribuit (r): unde anteriora Gutenbergii apud Harlemenses exercitia corruiere manifestum est; idque non aeneis modo, sed et ligneis literis, quum fingi vix possit, eum, qui metallicam artem Moguntiae jam compleverat, in Hollandia ligneos deinceps typos adhibuisse, atque ita fruge reperta sustinuisse sese glandibus. Neque magis vero est simile, Gutenbergium post dissidia cum Fausto Argentinae denuo in artem incubuisse, quum huius urbis tabularia post a. 1445. de illo fileant (s), et qui hoc tradidere, ACH. PIRM. GASSARI et JO. FRID. FAUSTUS AB ASCHAFFENBURG, in errorem videantur inducti ex pristinis Gutenbergii illic tentaminibus (t). Verius omnino est, eum in urbe sua natali Moguntia domicilium constanter porro tenuisse, atque aliorum, praesertim Conradi Humery, Syndici Moguntinensis, sum-

(p) Vid. Cap. IV. §. 3. seqq. Cap. VII. §. 2. seqq.

(q) Vid. infr. Cap. VIII. §. 8.

(r) Vid. supr. Cap. V. §. 1. not. e.

(s) Id. testatur SCHÖFFLINUS; Cap. LX. §. 3. cui nata inde occasio, Gutenbergium per integrum plane decennium ab a. 1455. ad 1465. Harlemo assignandi, ubi quid rerum gesserit ipse nescius, frustra quoque ex illius Hollandiae urbis tabulariis aliquid praesidii expectavit.

(t) GASSARIUS scil. male id intulit e verbis AVENTINI. vid. Append. N. 68. in not. FAUSTUS vero ASCHAFFENBURGIUS, in *Discursu* apud KÖHLER p. 91., licet Gutenbergium recta Argentinam profectum tradat, (quo certe fieri potest, ut ob domestica quaedam negotia breve iter fecerit) dubitanter tamen addit, eum forsan illic officinam instruxisse. Sic igitur retracto, quae scripseram in *Conspectu* meo p. 29. in not. et 73.

sumtibus adjutum nova illic erexisse prela (u); quandoquidem auctor fere coaevus JO. PHIL. DE LIGNAMINE ad a. 1458. Gutenbergii impressiones Moguntiae assignavit (x), alterque in opere msi. seculi xv. ineuntis, eoque optima fidei, *apologiam* Dieterici Hensburgici, Archiep. Moguntini a. 1462. exinde prodiisse scribit (y); tandemque certum est, Gutenbergium a proximo Archiepiscopo Adolpho literis d. 17. Januarii 1465. inter huius aulicos annuo cum stipendio receptum fuisse, eoque defuncto apparatus ipsius typographicum ad laudatum Humerium, cui forte oppignoratus fuerat, proprietatis jure pervenisse, testibus huius literis, mense Febuario 1468. datis (z).

§. V.

Ita vero sensim pervenimus ad eam epocham, quando typogra-

(u) Ita etiam cl. SCHWARZIO visum est in *primar. docum. Part. I. p. 27. seq.*

(x) Vid. *Append. N. 16.*

(y) In libro scil. inedito *de dissidio Moguntino*, unde excerptum sequens ad me misit illius possessor, vir humanissimus STEPH. ALEX. WÜRDWEINIUS, Canonicus Moguntinus: *Er lies auch Dieterich von Hensburg (Archiepiscopus cedere nolens Adolpho) einen offenen brief abgeben, darinnen er sich seiner absetzung halben, als unrechtmässig, verbüßigt, und wurden vielen exemplaria gedruckt von dem ersten buchdrucker zu Mayntz, Johann Gutenberg, und hin und wieder in Städten angeslogen, und ist das briefs inbalt, wie folgt: etc. Geben zu Höchst Dinnstag nach dem Sonntag laetare anno 1462. Cui similia, non memorato tamen primi impressoris nomine, tradidit CHRIST. LEHMANNUS in *Chronico Spirensi Lib. VII. c. 105.* huiusque deductionis, duabus modo plagulis five quatuor foliis impressae absque anni, loci, vel typographi mentione, vidisse se exemplar testatur SCHWARZTUS *Part. II. p. 13. seq.* Ex hac ipsa Gutenbergii officina *Catholicon* a. 1460. prodiisse ostendam in *Append. N. 3**. Et forte eidem quoque prelo debentur *Statuta provincialia Moguntina antiqua et nova*, editionis antiquissimae, forma quarta maiore, sine anno, loco, aut artificis nomine vulgatae, cuius exemplar asseratur in Coenobio Benedictinorum extra muros Moguntiae, prout idem cl. Würdwein mihi scripsit.*

(z) Utamque chartam primus in lucem protulit GEORG. CHRIST. JOANNIS Tom. III. *Script. rer. Mogunt.* p. 424. qui etiam Tom. II. p. 156. in not. ad §. 5. quaedam de hoc Humero notavit. add. KÖHLER *ebrenr. Gutenb.* p. 102.

graphia Harlema ad Anglos devoluta est. Historiam ejus rei servavit nobis laudatus scriptor Britannus (2*); cuius haec summa. Thomas Bourcherius, Archiepiscopus Cantuariensis, postquam Henrico VI. Regi persuasisset introductionem preli in Angliam, bene vidit, eo perveniri non posse, nisi seducto opifice Harlemonensis officinae, quam artis olim genitricem fuisse, nunc alumnam, literatis constabat Britannis. Huic itaque negotio destinata fuit mille marcarum summa, ad quas ipse Archiepiscopus obtulit trecentas. Ad executionem rei electus Robertus Turnour, Regi perquam carus et a re vestiaria, qui focium sibi adscivit Caxtonum. Ut occulte hoc omne perageretur, Turnourus, itineri sese accingens, barbam crinesque misit; Caxtonus vero sub praetextu commercii, quod cum Batavis antea exercuerat, palam sese coram iis producere non verebatur. Hollandiae igitur appulsi oris per ambages Amstelodamum primo, moxque Leidam tendunt; Harlemum intrare non ausi, quod huius urbis magistratus plures alios, qui simili animo e regionibus exteris illuc advenerant, carceri inclusisset. Post varia obstacula contractu cum duobus Belgis inito stipulantur, ut operarius quidam, totius artis probe gnarus, sibi ministraretur; cuius rei Turnourus Regem literis certior fecit, alias insimul quingentas marcas expetens, quod praecedens summa maxima ex parte muneribus jam absunta esset. Iis autem nummis receptis negotium ex voto successit, corrupto officinae Harlemonensis opifice, cui nomen Frederici Corfellis erat. Hic itaque clanculum sese fociis subduxit, ac mutatis vestibus navim, quae praesto erat, conscendit, eaque Londinum recta translatus est. Quum vero consultum haud videretur, ut in ipsa Angliae metropoli artem exerceret, hortatu Archiepiscopi, Academiae Oxoniensis quondam Cancellarii, magna custodia, ne forte aufugeret, deductus Oxoniam est, ut illic promissa adimpleret, artemque impressoriam alios doceret.

His-

(2*) *Append. N. 92.*

Historia haec, quam peculiari dissertatione adversus impugnationes aliorum vindicabimus, contingere debuit intra annos 1454. et 1459. nam d. 22. Aprilis a. 1454. Thom. Bourcherius electus fuit Archiepiscopus Cantuariensis (aa), et a. 1460. d. 4. Martii Henrico VI. jam successit Rex Eduardus IV. (aa*).

§. V. I.

Examinare vero hac occasione non inutile erit, anne etiam typi, quibus Harlemonensis officina tum utebatur, ab hoc opifice, Frid. Corfellis, surrepti, inque Angliam advehi fuerint; quemadmodum a. 1440. per Gensfleischium seniore pervenerant ad Moguntinos. Disquisitioni huic ansam praebet annotatio mss. praemissa, ut SAM. PALMERIUS (ab) refert, libro *Miscellaneorum* Anglico (ab*), absque temporis quidem nota, attamen circa a. 1490. edito, qui in bibliotheca THOMAE HERBERT, Pembrociae et Montis Gomerici Comitis, reperiebatur, jam vero penes huius nepotem delitescit (ac). Tradidit scil. illius auctor, hunc librum

(aa) Vid. *Canonici Lichfeldensis indiculus de success. Archiepiscoporum Cantuar.* Tom. I. *Angliae sacrae* HENR. WHARTON p. 123. et FRANC. GODWINI *Commentar. de Praeful.* Angliae p. 129. seq.

(aa*) Hanc epocham ipsa statuta regia illius temporis constituunt; licet CAXTONUS in *Chronico* initium regni Eduardi IV. ad a. 1459. spectoribus aliisque, imo ipsi etiam Monachi Benedictini dans *l'art de verifier les dates* p. 653., ad a. 1461. referant, vid. JO. LEWIS *life of Wyl. Caxton* p. 31. seq.

(ab) *History of printing Lib. III. Cap. 3. pag. 135.* quae numerari debuit 327. (ab*) Opus hoc, quod orditur a nominibus Ballivorum et Praetorum urbis Londinensis, (*the Baylyfs, Custose, Mayers and Sheriffs of the city of London*) vulgo nuncupatur *the Customs of London and Arnolds Chronicle*, ab auctore RICHARDO ARNOLD: quia autem varia insuper miscellanea continet, cum Palmerius *Miscellaneorum* librum vocavit. Conf. de hoc libro *Catal. Biblioth. Harleianae Tom. III. p. 31.*

(ac) Hanc bibliothecam in praedio Pembrokiano, Wiltoniae prope Sarisburiam sito, a. 1756. quum lauto illic a Comite Henrico exciperet hospitio, videre licuit. Sed quum nullo ordine dispositi essent libri, neque hoc opus, neque alia, quae examinandi miro flagrabam desiderio, exhiberi mihi potuerunt.

brum excusum esse S. Albani, et quidem ipsissimo *Speculi Belgici* caractere; utque nemini mirum hoc videretur de libro illic loci (non vero Oxoniae) impresso, addidit, legisse se, Corfellium imprimendi artem docuisse veterem illum, qui S. Albani tum libris compilandis, tum exercitio typographiae, inclaruit, ludimagistrum. In ea narratione videri prima fronte posset nihil veritati absolum. *Speculum* certe *Belgicum* secundae editionis, quum intra annos 1450. et 1460. prodire videatur, huiusque characteres in nullo alio opere apud Belgas posthac edito reperiuntur, an in dubium vocabimus, quod anonymus Anglus indicavit, typos *Speculi* per Corfellium in Britanniam translatos, indeque ad impressorem S. Albani devolutos, atque ab hoc circa a. 1490. ad librum *Miscellaneorum* adhibitos; qua ratione etiam typos e metallo sculptos, qui a. 1457. et 1459. *Psalterio* in urbe Moguntia inservierant, adhuc a. 1490. ad tertiam editionem usurpatis fuisse novimus (*ac*).? At re penitus examinata varia sunt, quae eandem narrationem plusquam suspectam, imo falsam reddant. Primum est, quod ipsa annotatio evincat, eam non deberi peritissimo Pembrokiae Comiti, ut persuadere lectoribus Palmerius voluit (*ad*), sed alii cuidam anonymo (*ad**), quem ego ipsum Palmerium, insignem, dum viveret, impostorem, inque aedibus Pembrokianis familiarem, fuisse suspicor. Alterum, quod circumstantia, de edocto per Corfellium in arte impressoria ludimagistro Albanensi, absque ullo testimonio illic legatur, quale profecto neque CON. MIDDLETONUS (*ae*), neque JO. LEWIS (*af*), neque

(*ac**) Vid. supr. Cap. I. §. ult.

(*ad**) *Disq. loc. pag. 137.*

(*ad**) Auctor quippe semper in tertia persona de Pembrokiae Comite loquitur, v. g. *as may be seen in my Lord's books*, itemque *the which my Lord also has*.

(*ae**) Dissertation, concerning the origin of printing in England. Cambridge 1735. in 4.

(*af**) *Life of Mr. Wyllyam Caxton.*

que JOS. AMES (*ag*), qui de originibus typographicis in Anglia data opera egere, ex ullo veteri libro produxerunt. Tertium, quod opera olim apud S. Albanum impressa, et hucusque cognita, qualia in variis Londini, Oxoniae, et Cantabrigiae bibliothecis diligenter lustravi, diversissimas a *Speculo* literas referant (*ab*). Quartum, quod nullum indicium anonymus proferat, unde ipsi constiterit, hanc editionem S. Albani prodire, (qualis profecto et laudatos bibliographos, et literatos, quos consului, Anglos, omnino latuit) tres autem vetustae, cognitaeque hactenus, *Miscellaneorum* editiones pariter characterem a *Speculo* dissimilem testentur (*ai*). Denique totam historiam, de translatione typorum *Speculi Belgici* in Angliam, falsi convincit primus statim liber illic editus, nempe S. HIERONYMI *expositio in Symbolum Apostolorum*, Oxoniae 1468. qui quum jam aliis plane literis, ipso farente anonymo (*ak*), descriptus fuerit, subvertendis omnibus huius fimentis par est.

(*ag*) *Typographical antiquities.*

(*ab*) Quales sunt CUL. DE SAONA *Rhetorica*. 1480. *Chronicle of St. Albans*, or *fructus temporum*, circa a. 1483. *The booke of haukyng and huntynge*. 1486. Add. specimen figuratum apud AMES *disq. lib. ad p. 463.*

(*ai*) Ita ad me scripsit v. cl. inque antiquitatibus Angliae typographicis versatissimus, M. C. TROTTER, qui trium harum editionum possessor est, et *Speculi* praeterea specimen figuratum asseruat. Duae vero priores Consuetudinis Londinensis editiones in fol. absque anno et loco prodire, typis, ut creditur, Rich. Pynson, earumque una pertingit ad ann. 18. regni Henrici VII. id est ann. a N. C. 1503. altera, (quam penes cl. JACOBUM WEST, literarum amantissimum, Londini etiam vidi) ad a. 12. Henr. VIII. five a. 1521. Tertia, figuris instructa, prodit forma quarta. Eas omnes, neque ullam S. Albani, memoravit quoque diligentissimus AMES *disq. opere p. 122. seq.*

(*ak*) Ait enim: *the types at Oxford were like those of Faust; the types of this at St. Albans are like the Dutch Spiegel etc.* Add. Specimen figuratum huius editionis Hieronymianae, apud AMES *disq. lib. ad p. 437.*

§. VII.

Officina Laurentiana, reſeſto typi genere; quod *Speculo* infer-
vierat, alio deinde ad varia opera uti coepit. Huic quippe ad-
ſcribenda editio eſt *Historiae Alexandri magni, Regis Macedoniae,*
de proeliis, quae folio minori ſculptoque charactere (al) prodiit,
absque ullis adhuc vel ſignaturis, vel cuſtodibus, vel numero pa-
ginarum, qui ad 92. aſcendit. Hic liber *Belgico Speculo* primae
editionis adhaeret in bibliotheca publica Harlemenſi, inque eius
limine manus, quam medii ſeculi xvi. eſſe ſcripturam docet, haec
verba appoſuit: *Die my diet boeck geſchoncken heeft, heeft my ghe-*
ſeyt, dat het binnen Haerlem gedrukt es; want dus plach men van
outs te drucken (am). Paulum vero recentior: *Hendrik Dirrickx*
Mes heeft dit boeck Willem Jansz. Verwer ghegeve tot een memorie.
1586. in dextera virtus (an). Ex priorē hoc teſtimonio de
loco impreſſionis Harlemo conſtat. De tempore vero non mul-
tum laborandum videtur. Ipsi enim Laurentio tribui hunc librum
non poſſe inde manifeſtum eſt, quod typi nitore atque elegantia
longe praestent illis, qui in primo *Speculo* ac *Donatis* occurrunt,
ut bene obſervavit, qui hoc ipſum exemplum penes Wilhelmi
Verwer filium agnatumve, Nicolaum, manibus tractaverat, ſcri-
verius (ao). Imo omnibus quatuor *Speculi* editionibus illud ae-
tate

(al) Patet hoc ex earundem literarum inaequalitate, quam tum in hoc, tum in
tribus operibus mox recensendis obſervavi, poſt inſtitutum diligentiffimum examen.

(am) Id eſt: Qui hunc librum dono mihi dedit, affirmavit, eum Harlemi excuſum
eſſe; hac enim ratione olim impreſſiones fiebant.

(an) Latine: Henricus Theodori fil. Meſ hunc librum Wilhelmo Job. fil. Verwer
in perpetuum memoriam donavit. 1586. In dextera virtus.

(ao) Laurecrans p. 105. Longe igitur a vero aberravit CAR. ELLIUS in *Trans-*
act. Philoſ. N. 286. p. 1416. et in *WOLFII Monum. typogr. Tom. II.* p. 978. qui huic
libro, Harlemi a ſe viſo, eandem antiquitatem atque primo *Speculo* Belgico tribuit,
cumque jam ad a. 1430. accenſet.

tate poſtponendum ſuadent novi hic obvii artis progreſſus, videl.
maior linearum reſtitudo, porro adjeſtum, ubi oportebat, ſi-
gnum interrogandi, itemque debita vocum in extremo linearum
per ſyllabas ſeparatio, quandoque etiam, non ſemper, diviſionis
ſigno expreſſa; denique quadrata, loco coecarum literarum adhi-
bita. Quum vero proficiſci hoc opus non potuerit a typogra-
phis, qui poſtea Harlemum advenere, jamque fuſilibus literis
impreſſerunt, prout collatio cum libris ex eorum prelo vulgatis
confeſtim me docuit, illius epocha intra annos 1460. et 1470.
collocanda videtur.

Ipiſſimo hoc charactere, ut ex utriusque operis compara-
tione certo certius eſt, prodire tum FLAVII VEDATI (pro VEGE-
THII) RENATI *epitoma de re militari*, tum B. HIERONYMI, *presby-*
teri, liber de viris illuſtribus, quae opera in unum volumen fol-
li minoris colligata aliquot abhinc annis naſtus ſum. In his
quum eadem porro indicia, et praeterea duo puncta, reperian-
tur, ex eadem officina, quanquam paulo ſerius, prodiſſe illa o-
portet. In *Catalogo bibliothecae Uylenbroekianae (ap)*, ubi haec
ipſa VEGETII editio occurrebat (aq), obſervatum fuerat, eam ju-
dicio peritorum prodiſſe circa a. 1468. quod ſatis mihi videtur
probabile, idemque adeo de libro HIERONYMI dictum velim.

Iſdem denique typis prodierunt *Opera varia* THOMAE A KEMPIS,
quae ſpiſſum volumen fol. min. conficientia ex principe hac edi-
tione in muſeo ſuo aſſervat JOH. ENSCHEDIUS (ar). Eius ope-
ris

(ap) *Part. I.* p. 167. edit. Amſtelod. 1729.

(aq) Eam in bibliotheca Regis Chriſtianiffimi quoque reperiri, cl. FOURNIERUS,
cui meum exemplum tranſmiferam, ad me ſcripſit.

(ar) Praemiſſa huic libro eſt tabula, quae elenchem ſingulorum tractatum con-
tinet. At praeter eos, qui illic recensentur, additum in hoc exemplo reperitur
iſdem ſemper typis *Soliloquium animae*, quod operum THOMAE agmen claudit.
Abſt vero ab hac ſylloge tractatus *de imitatione Chriſti*, qui num ſcriptori noſtro de-
beatur, ſeculo praecedente acriter diſputatum eſt. Caeterum huius editionis, ut
et trium praecedentium librorum, ſpecimina figurata videre eſt *Tab. VII.*

ris fronti, literis miniatis, adscriptum est: *Alberto Alberti pbrō i Harlem*, et quidem manu, quae seculi xv. scripturam exhibet, primumque, nisi me omnia fallant, libri possessorem indicat; quod belle quadrat cum testimonio *Historiae Alexandri M.* appposito de impressione apud Harlemenenses, quum typus utriusque sit ipsissimus. In hoc libro novos iterum progressus observavi in re typographica, quum praeter criteria memorata hic etiam semicolon occurrat, imo cuilibet maiori spatio, quod pingendis literis capitalibus (*as*) destinatum fuit, inserta sit parva literula impressa, ut pictori dux esset; quae vero in *VEGETII* ac *HIERONYMI* editionibus manu apposita, atque a pictore, postquam usui intervenisset, erasa cernitur. In fronte operis auctor *THOMAS A KEMPIS* jam dicitur defunctus, quumque constet, eum supremum diem obiisse d. 25. Julii a. 1471. (*at*), haec scripta mox a. 1472. vel insequente lucem vidisse probabile est.

§. VIII.

Post haec vero tempora haud diu substituisse arbitror officinam primigeniam. Non continuasse saltem Laurentii nepotes, Petrum Andreamque Thomae, operas usque ad mortem, quae a. 1492. (*au*) accidit, inde colligo, quod tabulae lignae Speculi jam a. 1483.

(*at*) Hae literae initiales non quidem auro, attamen aliis coloribus, in exemplo *Enschediano* insignitae sunt, et nitore atque elegantia multum praestant illis, quas in variis exemplis *Bibliorum Faulsi* 1462. *Officiorum CICERONIS* 1465. aliisque libris in Germania superiore editis observavi. Omnibus vero antecellunt illuminationes Italicae, quales exstant perpulchrae in meo exemplo *LACTANTI*, monasterii *Sublacensis* 1465. variisque editionibus primaevis penes *cl. ASKEW* M. D. Londini, et *JOS. SMITH* Venetis, quaeque magnam partem *Andr. Mantegnae*, pictori celeberrimo, tribuuntur.

(*at*) Vid. *HERIN. ROSWEYDI notae ad vitam TH. A KEMPIS*, subjectam libris huius. *de imitatione Christi*, ex edit. Antverp. 1617. p. 515.

(*au*) Vid. *supr. Cap. II. §. ult.*

1483. alium possessorem nactae fuerint, scil. Jo. Veldenarium, qui eas dissectas novae tum editioni in quarto minore accommodavit (*ax*). Probabile igitur est, principis officinae dominos, qui sculpis typis uti hucusque debuerant, post Martinianae scholae (in fundendis literis jam exercitatae) ad Belgas adventum, labores suos animadvertisse difficiles nimis et sumtuosos; atque ita jam inutiles; constituere vero penes se haud potuisse, five ob vergentem aetatem, five quod in re lauta constituti essent, novae ut arti fusoriae operam impenderent. Inde ergo evenit, ut officina, quae per quadraginta fere annorum curriculum subsisterat, tandem collapsa, praecipuus illius apparatus aliis typographis divenditus, caetera vero, quae detrita vel exoleta evaserant, in alium usum conversa fuerint; quemadmodum typi, quos e metallo sculptos adhibuisse postremis temporibus (adeoque diu post Moguntinos) videntur, oenophoris conficiendis interservierunt (*ay*). Pristini itaque famuli, postquam fusoria arte inutriti essent, domicilium suum alio transtulerunt, partim ipsos Alpes transgressi. Certe Nicolaus Petri *de Harlem* impressor occurrat Vicentiae a. 1477. Henricus *de Harlem*, Bononiae a. 1482. seq. posteaque Senis a. 1490. Gerardus *de Harlem* Florentiae a. 1498. (*az*) Novi autem impressores, quales a. 1472. in variis Belgii urbibus sedem fixere, serius descenderunt Harlemum, unde impressiones anni nota insignitas provenisse haud novimus ante a. 1484. a quo tempore nonnulli libri absque typographi indicio

(*ax*) Vid. *Cap. V. §. 6.*

(*ay*) Vid. *supr. Cap. IV. §. 7.*

(*az*) Vid. *MAITTAIRE Annal. typogr. Tom. I. p. 224. et 255. edit. secundae*. Ridiculus vero est *SEIZIUS*, dum *Cap. VIII. p. 173. seq.* Nicolaum Jenson, celeberrimum impressorem Venetum, Hollandum quoque statuit, qui se ipsum vocavit Gallicum. Imo constat jam, eum directorem antea monetae Turonis fuisse, artemque imprimendi Moguntiae didicisse. vid. *cl. DE BOZE Mémoires de l'Académie des inscriptions Tom. XIV. p. 236. seq.*

dicio (*ba*), unicum vero BARTH. ANGLICI opus *de proprietatibus rerum* Belgice redditum a. 1485. adjecto impressoris, Jacobi Bel-
laert Zirizeani, nomine illic prodire. At has quoque operas
brevi cessasse oportet; neque enim post a. 1486. quantum con-
stat, ullus liber ea in urbe posthac excusus fuit usque ad a. 1561.
quando viri egregii JO. ZURENUS et THEOD. COORNHERTIUS con-
iunctis viribus novum prelum Harlemi erexere (*bb*), eoque no-
mine non minus quam scriptis suis bene de literis meriti sunt.
Nobis vero, in domo Laurentiana per longum tempus, nec ta-
men incassum, commoratis, Harlema, quin et Belgio tantisper
valedicere animus est, et Germanorum acta in re typographica
attentiori perlustrare oculo.

(*ba*) v. c. *der Sondaren troest door JAC. DE THERAMO*, item *summe le Roy, of des Conines summe*; porro OTT. VAN PASSAU *gulden ibroon of der 24. ouden*, omnes a. 1484. *Die epistelen ende ewangelien*, nec non *Het boeck van den Pelgrim* a. 1486.

(*bb*) Primus quippe liber hoc anno ex eorum prelo exiit, (videl. *Ciceronis officia* ex Belgica COORNHERTII interpretatione) cui praemisum est in dedicatione testimo-
nium de inventione artis apud Harlemaenses, ubi inter alia additur, typographiam
ab ipso et confortibus Harlemi tum instauratam, ac velut surculum e radicibus anti-
quae arboris subolescentem; quod profecto recte dici a Coornhertio potuit ob mag-
num 75. annorum, quando nulla illic officina exstiterat, intervallum, neque repre-
hendi idcirco a scribentio debuerat in *Laurea* Cap. XX.

Nova Moguntinensium inventa typographica.

§. I.

Impressoriam artem in Germania repertam tot scriptores, non
illius modo nationis, sed et exteri, iique aut tempore inven-
tionis jam nati, aut proxime ad hoc accedentes tradiderunt, ut
huius rei veritatem in dubium vocare omnino temerarium sit. Di-
xeris sub Germaniae appellatione generali Belgium quoque com-
prehendi, adeoque ad inventa, quae Laurentio asseruimus, op-
time haec accommodari posse. At vero multi ex his scriptoribus
loci etiam mentionem faciunt, eumque Moguntiam statuunt una-
nimi fere suffragio (*a*). Neque sic tamen verendum est, ut op-
tima Batavorum causa aliquid inde patiatur detrimenti: qua de re
ne ullum porro lectori superfit dubium, in naturam artis apud
Moguntinos repertae, illius auctores, veramque epocham in-
quirere utile erit; maxime quum totum hoc argumentum ab om-
nibus, qui origines typographicas perscrutati sunt, tum exte-
ris, tum nostratibus, mire perturbatum, erroribusque admixtum
fuerit.

§. II.

Primus impressor Moguntinus, (Jo. Gensfleischius senior) post-
quam defectum observasset ligneorum typorum, quibus ALEX. DE
VILLA-DEI et PETRI HISPANI opuscula excuderat (*b*), necessita-
tem

(*a*) De Argentorato, ut inventrice artis, nemo verba fecit ante JAC. WIMPHE-
LINGIUM in *Germania cis Rhenum*, impressa a. 1501. vid. *Append. N. 44.* ibique no-
tata.

(*b*) Vid. *supr. Cap. IV. §. ult.*

occultata (e*) vendi pro manuscriptis, adeoque magno aere, in proclivi fuit. Quum deinde contracta hoc ipso anno inter Jo. Fust et Jo. Gutenbergium societas typographica proximo lustro ob mutuas contentiones dissoluta esset, atque ita officina impressoria

quidquam a Gutenbergio imprimi coeptum, at elapsum a principio societatis biennium in consiciendis instrumentis ad opera, quae meditabantur, destinatis fuisse transactum. Ex his omnibus itaque in confesso arbitror, *Codicis sacri* a Zellio Schoefferoque memorati impressionem cum societate Faustii Gutenbergique nihil omnino habuisse commune, jamque antea fuisse peractam, et summis quidem praecedentis societatis, quae licet viros doctos hucusque fugerit, aliquamdiu tamen inter Gensfleischium seniore, Gutenbergium, Meidenbachium, Faustum, et forte alios, substituit, ut postea §. 11. docebo. Jam vero, si Zellii testimonium, qui coeptam a. 1450. *Bibliorum* editionem tradidit, stricto sensu accipiendum foret, consequens erit, hoc opus post omnes factas praeparationes initio memorati anni prelo (et quidni pluribus simul?) commissum, intra septem fere menses (nam d. 22. Aug. jam nova successit societas) absolutum fuisse. Sed malim ita interpretari Zellii verba, quasi a. 1450. coeptam primi libri impressi publicationem dixisset; quae positis jam a. 1449. vel praecedenti typis committi potuit *Bibliorum* opus, quod etiam statuisse Jo. CHRIST. SEIZIUM video, *derde jubeljaer der Drukconst* p. 141. Haec si in mentem venissent praecipuis in hac materia scriptoribus, nequitiam in graves, quos committere, prolapsi fuissent errores, neque vel FOURNIERUS *Diff. II. p. 21. seq.* Trithemium erroris circa 4000. florenos ad *Biblia* impenso accusasset, vel KÖHLERUS in *ebrenr. Gutenb.* p. 37. haec *Biblia* cum proximis a. 1462. confudisset, vel Dav. CLEMENS *loc. cit.* perfectionem illius editionis, a binis optimae notae testibus discrete memoratae, vocasset in dubium.

(e*) Postquam sua inventa Harlemenses, atque Argentineses tentamina in secreto retinuerant, (vid. Cap. IV. §. 8. et Cap. VIII. §. 3.) imitati illud sunt primi impressores Moguntini, omnesque etiam ministros atque eorum familiares, ne artem quoquo modo manifestarent, iurejurando adstrinxerunt, sicut PETR. SCHOEFFERUS apud TRITHEM. in *Annal. Hirsaug.* et huius filius JOHANNES in *subscriptione Compendii Trithemiani* 1515. *Append. N. 4. et 47.* nos docent. Addit HENR. PANTALEON, *App. N. 83.* eos literas in sacculis clausis secum in officinas tulisse, atque abeuntes abstulisse: quod displicet MARCHANTIO *Hist. de l'imprim.* p. 26. et FOURNIERIO *Diff. II. p. 39.* Verum, uti vix probabile est, hoc eo factum tempore, quo in aedibus zum *Jungen* et exercebatur ars, et ipsi commorabantur impressores, teste Schoefferus d. l. ita fieri potest, ut translata deinceps aliorum officina seorsum habitandum fuerit typographis, hique non aui typos in ea relinquere domo, quam nemo ipsorum tota nocte occupabat, quotidie hos ad proprium domicilium transfulerint. Temerarium profecto est in dubium vocare; quaecunque veteres scripserunt, nisi error eorum aut mala fides demonstrari aliunde possit.

soria transisset ad Faustum (f), hic artem, quam, ob rumores de ea sparsos, arcanam in Germania retinere amplius haud poterat (g), primus in subscriptione, *Psalterio* a. 1457. adjecta, prodidit aperte (g*), vocavitque *ad inventionem artificiosam imprimendi ac caracterizandi*, tali simul tum in hac, tum in ceteris formulis (b), usus verborum circumscriptione, ex qua appareat, Faustum non de arte generatim, at in specie de ea loqui, quae Moguntinae characteris aeneo inventa sese commendabat ab elegantia (i), quamque tantopere extulit, ut exempla, quae pro

miss.

(f) Vid. SCHWARZII *primar. docum. Part. I. p. 18. et 28.* KÖHLER *ebrenr. Gutenb.* p. 34.

(g) Vid. FAUSTUS ASCHAFFENBURGIUS in *discursu*, apud KÖHLER p. 91.

(g*) In instrumento quippe litis a. 1455. simpliciter vocatur *opus librorum* (*das werck der bucher*) ut bene observavit cl. SCHWARZIUS in *primar. docum. Part. I. p. 10. in not.*

(b) Vid. *Append. N. 9.*

(i) Omnes hucusque *Psalterium* ob literarum inaequalitatem typis ligneis impressum crediderunt, quod ignorarent ex metallo sculptos, sub initium fere epochae Moguntinae, ut postea constabit, repertos, primumque ad *Biblia* a. 1450. adhibitos, quae ZELLIO inde dicuntur primus liber (nova scil. arte) Moguntinae excusos. Sed omnem hac in parte dubitationem eximit SCHOEFFERI relatio apud TRITHEMIVM, qui sculptas ex aere stannove literas fuisse praecessisse scribit. vid. *supr. Cap. I. not. lx.* DURANDI ergo *Rationale* quum a. 1459. primum fuisse characteribus prodierit, consequens est, *Psalterio*, quod proxime antecessit, ex metallo sculptos intervuisse. Hoc vero *Psalterium* (praeter alia forte quaedam opuscula absque anno et loco edita) praecipuus fuisse videtur liber, cui magnifico habitu excudendo durante societate cum Fausto operam dedit Gutenbergius, etsi octodecim demum post rupturam mensibus prodierit; quod suspicatus jam fuit ill. SCHÖPPLINUS in *Diff. Gallica* p. 772., ego autem ut credam, sequentibus inducor rationibus. 1.) Quoniam FAUSTUS ASCHAFFENBURGIUS in *Discursu* ap. KÖHLER p. 91. indicat, splendidi in membrana operis imprimendi ideam habuisse Faustum, quando cum Gutenbergio contractum inivit (quod inversa ratione intelligendum est). Hoc vero in *Psalterium* optime quadrat, quo nullum in hoc genere opus unquam prodit magnificentius, cuiusque omnia exemplaria hucusque cognita, videl. Bibliothecae Caesareae, Fribergense, Bozeanum, (nunc Praefidis de Côte) et Duvcanum (antea monasterii Ursclinarum Hildesheimiae) sunt membranacea. 2.) Quia a mense Augusto 1450. ad 6. Decembr. 1452. et forte postea adhuc, occupatus fuit Gutenbergius apparandis instrumentis et praeparando operi; quod inutile fuisset circa alios quosvis libros, quum characteres

msl. obtrudere popularibus suis (k) jam non poterat, caro tamen ob

adescent ad *Bibliorum* editionem jam adhibiti: verum ad *Psalterium*, quod choris ecclesiarum inservire debebat, non modo typi majoris formae, sique nitidissimi, sed et literae capitales plurimae, subinde trium quatuorve pollicum mensuram tum longitudine tum latitudine adaequantes, ac variis ornamentis insignitae, quales illic occurrunt numero 188. sculpendae erant; praeter ordinarium atramentum triplex aliud, videl. coeruleum, rubrum, et purpureum, et quidem impressorium, conficiendum, et forte alia, quae nos latent, praeparanda. 3.) Quoniam ex sententia judiciaria 1455. patet, illud opus, de quo cum maxime agebatur, mense Novembri illius anni nondum fuisse perfectum, prout etiam SCHELHORSTUS observavit *Diff. de antiquo Cod. Bibl. p. 34.* *Psalterium* vero ex officina typographica, quae rupta societate ad Faustum transiit, demum in vigilia assumptionis 1457. lucem vidit, ideoque nullam amplius Gutenbergii, at solam Fausti Schoefferique, qui id consummaverant, mentionem protulit. Ita quadriennium fere prela exercuit opus, quod celeberrimos nostra aetate artifices in admirationem rapuit, imitari potuit nemo. vid. CL. GROS DE NOZÉ *Hist. de l'Acad. des Inscriptions Tom. XIV. p. 254. seq.* FOURNIER *Diff. I. p. 45. seq. et Diff. II. p. 232.* SCHÖPFLIN *Vindic. Cap. III. §. 5.* Haec, etsi loco fortasse alieno, notasse hic ea de causa visum est, ne postquam *Biblia* ad primam societatem Moguntinam ablegavi, scrupulus penes lectorem remaneret, quid durante altera Fausti et Gutenbergii peragi potuerit; dum de hoc *Psalterio*, cuius et *eclypsum* et descriptionem CL. DUVRIS ad me misit, plenius suo acturus sum loco.

(k) Faustus principio nullum extra Germaniam habuisse videtur librorum commercium, unde in exteris regionibus ne unum quidem hucusque repertum est *Psalterii* a. 1457. vel 1459. exemplum; quae enim CL. GROS DE NOZÉ in Gallia possedit, eorum prius ex ecclesia S. Victoris Moguntiae, posterius ex abbacia de Ettenheim Munster in tractu Brisgovienfi ipsi entum fuit, prout bene mihi constat. Postea vero Faustus Lutetiae, ubi a. 1466. mense Julio commoratus est, (teste LUDOV. DE LA VERNADE in exemplo *Officiorum Ciceronis* 1466. quod ipse ab impressore hoc receperat, jamque Genevensi bibliothecae illatum est. vid. DAV. CLEMENS *Biblioth. cur. Tom. IV. p. 87.* SCHÖPFLIN *Cap. V. §. ult.*) quo tempore impressoria ars illic nondum cognita erat, *Biblia* anni 1462. impressa pro msl. magno pretio vendidit, usque ad ea exemplaria est subscriptione breviori ac peculiari, quae de arte characterizandi omnino silebat; ut probant novem illa membranacea, quae in bibliothecis Parisiensibus vidisse se testatur JACOBUS LE LONG in *Biblioth. sacr. Tom. I. cap. 4. sect. 3.* (quae addere potuisset duo alia, scil. Monasterii Carmelitarum, et S. Crucis de la Bretonnerie, ac forte plura) quum unum modo illic offendisset, idque chartaceum, cum pleniori subscriptione, recentiori procul dubio aetate demum ad Gallos advectum: quae observatio fugit tum alios, tum novissime FOURNIERUM *Diff. II. p. 42.* et SCHÖPFLINUM *d. I.* Pro hac vero fraude lis Fausto coram iudice mota adhuc pendit a. 1470. teste NIC. CATHERINOTO in *art. imprim. Tom. II. Monum. typ. WOLFII p. 938.* eodemque fere tempore officina Fausto-Schoefferiana institorem Parisiis constituit Hermannus de Statern: qua de re suo loco plura.

ob insignem, quo prodibant, nitorem venderet. Faustum a. 1460. non imitatus modo est, sed jactantia plane superavit, qui novam interea Moguntiae officinam instruxerat, Gutenbergius; dum in subscriptione *Catholici* JO. DE JANUA typographiae praestantiam maiori verborum apparatu extulit, imprimis ob fusiles a se adhibitos typos, etsi in horum fabrica Fausto Schoefferoque multum cederet (l).

§. III.

Hoc itaque impressionis genus metallicum usque adeo anteriori Belgico praestitit, ceu *Bibliorum Psalterii*que cum primi *Speculi* et utriusque *Donati* editionibus collatio evincit, ut quaecunque inventa Moguntinis praecesserant, non ad artem ipsam spectare visa sint, sed ad eius praeludia, indeque *artis impressoriae* nomine scriptores saeculi xv. et infrequentis intellexerint eam, quae aeneis siue stanneis typis fiebat, Moguntiaeque debebat originem. Aperite hoc testatur ULRICUS ZELLIVS (l*), qui postquam artem impressoriam Moguntiae repertam, eaque *Biblia Latina* primum omnium prodisse tradidit, mentem suam mox clarius exprimit, adjiciens, etiamsi ars Moguntiae reperta fuerit eo modo, quo usu deinceps invaluit, (characterē scil. metallico) eius tamen praeludium in Hollandia repertum, testibus *Donatis* ante epocham Moguntinam illic impressis; verum multo praestantius atque subtilius fuisse posterius Moguntinorum inventum anteriori Batavorum. Quam igitur Theodoricum Martini didicisse in Germania Galliaque, indeque ad Belgas transfuisse artem impressoriam legimus (m), non alia est, neque esse potest, nisi ars metallica, quam eius socius

(l) Vid. *Append. N. 3**.

(l*) Apud *Chronographum Coloniensem*, *ibid. N. 5.*

(m) Vid. *supr. Cap. V. §. 1. not. c.*

cuius Joannes de Westphalia, impressor Lovaniensis, a. 1474. et seq. vocavit *industriosum caracterisandi stilum novissime adinventum*, itemque *artem caracterisandi modernissimam* (n), ad oppositionem scil. rudioris et antiquioris imprimendi methodi a Laurentio repertae; qua de re nemo ulterius dubitabit, qui elegantes literas a Lovaniensi hoc typographo adhibitas inspexerit (n*).

§. I V.

Ut autem constet apertissime, Moguntiam nihil hac in parte sibi adscripsisse, nisi quod ei summo jure debebatur, duo in promptu sunt, quae rem conficiant, argumenta.

Primum est, quod nullus veterum scriptorum ligneos typos mobiles inventos dixerit Moguntiae; qua de causa PETR. SCHOEFFERUS, dum ortum et progressum typographices in ea urbe TRITHEMIO exposuit, omnia antea facta Harlemi praeternittens, disjunctos e ligno characteres, (quos ex Hollandia translatos, statimque sub initium epochae Moguntinae adhibitos ignorare vix poterat) plane involvit silentio (o), quod et JO. ARN. BERGELLANUS (p); ACH. PIRM. GASSARI (q), caeterique (r) secuti sunt; donec seculo demum XVII. ineunte JO. FRID. FAUSTUS AB ASCHAFFENBURG, ju-

(n) Vid. subscriptiones PETRI DE CRESCENTII *operi ruralium commodorum*, JUSTINIANI *Institutionibus*, ARISTOTELI *de moribus*, itemque JUVENALI *adjectae*, apud MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p. 338. 346. 347. et 350. edit. secundae.*

(n*) Specimen characterum Jo. de Westphalia videre est *Tab. VIII. in princ.*

(o) Vid. *supr. Cap. IV. §. ult.*

(p) *Append. N. 74. vers. 117. seq.*

(q) *Ibid. N. 68.*

(r) TH. BIBLANDER quidem, qui a. 1548. scripsit, dum gradus artis impressoriae recenset, tabellas primum ligneas, mox typos e ligno separatos, tandemque fufos characteres memorat. *vid. Append. IV. 79.* Sed hic auctor, dum inventionem Argentorato, perfectionem Moguntiae adscribit, solos typos fufos assignare Moguntiae videtur.

junior (s), originem Moguntinensis typographiae a characteribus ligneis, primum fixis, indeque solutilibus repetit, ut omnia hac ratione tribuere posset et Moguntiae et atavi sui fratri Jo. Fausto, quasi primo, ut persuadere aliis voluit, inventori; quorum utrumque optimis repugnare testimoniis mox patebit.

Alterum, idque multo fortius, argumentum praebent nobis auctores vetustissimi, imo et coetanei ipsi, qui de typi genere Moguntiae invento loquentes unanimi consensu testantur, illud stanneum sive aeneum, adeoque metallicum fuisse (t). Ita ex Germanis JO. NAUCLERUS, qui circa a. 1430. lucem adspexit, JAC. WIMPELINGIUS a. 1450. natus; PETRUS GUNTHERUS scriptor seculi XV. vergentis; ex Italis NICOL. GUPALATINUS, qui a. 1471. scripsit, HIER. BONONIUS a. 1477. QUINTIUS AEMILIANUS, a. 1483. FRANC. MAR. GRAPALDUS a. 1494. (u). Testimonia scriptorum seculi XVI. idem confirmantia, quae magna copia adferre in proclivi esset (x), data opera praetermitto; ad solum hic provocasse contentus JOANNEM SCHOEFFERUM, qui etsi gloriae patris sui avique materni plus justo tribuerit, ut proxime constabit, in subscriptionibus tamen librorum, quos a. 1503. et 1517. emisit (y), id omne inventum ad chalcographiam, quae appellatio ab aeneis signis impressionis generi Moguntinensi indita est (z), et stanneis typis excudendi artem restrinxit, ut bene jam vidit ill. SCHÖPFLINUS (z*).

(s) In *Discursu* apud KÜHLER p. 90.

(t) Dudum hoc scriverio nostro observatum. *vid. Laurs-crans p. 114.* At ille dum fufas literas jam Harlemi antea repertas, *Speculoque Belgico* intervuisse perperam statuit, conciliare haec per rerum naturam non potuit.

(u) *Vid. Append. N. 12. 21. 27. 37. 44. 45. et 91.*

(x) Vide c. g. testimonia CONR. CELTIS, RAPH. VOLATERRANI, IVONIS WITIGISII, *Append. N. 46. 53. 54. aliorumque.*

(y) *Append. N. 47.*

(z) *Vid. supr. Cap. I. §. 14.*

(z*) In *Vindic. Cap. VII. §. 2.*

§. V.

Cognito itaque typi genere apud Germanos reperto, scil. metallico, ut porro verum illius auctorem indagemus, ordo postulat. Sed hic quidem duplex sese offert species, quam in usu fuisse *Cap. I.* probavimus, sculpta et fusilis. A sculptis ex metallo literis uti initium ceperunt reperta Moguntina; ita circa earum auctorem, utpote inventorem chalcographiae, prima ac praecipua vertitur quaestio. Hunc Joannem Faustum multi statuerunt; at quo jure, examinandum est. Et ill. quidem SCHÖFFLINUS credidit (*aa*), FAUSTUM in formulis, quas libris a se editis subiecit, adscribere sibi ipsi hanc gloriam voluisse, idque callido praestitisse artificio, dum vivo Gutenbergio (cui prima reperta, et quidem in urbe Argentina, tribuit v. cl.) aperte se inventorem jactare non ausus Moguntiam inventricem jactavit, ut ita incautos lectores deciperet (*aa**). At si quid video, omni fundamento destituta haec suspicio est, quum neque ex actione forensi Fausti contra Gutenbergium a. 1455. (*ab*) neque aliunde appareat, simile quid illi in mentem venisse unquam; ipsae vero formulae, nationem Germanicam artis excusoriae inventricem jactantes, artis inquam elegantioris, quae summis insimul laudibus extollitur, animum typographi prodant non gloriae sed lucro intentum, ut emtores ad novam mercem alliceret (*ac*); quod et a

lii

(*aa*) In *Diff. Gallica* p. 779. et imprimis in *Vindiciis Cap. VI.* cui titulum dedit: *Fallaces Faustii inscriptiones.*

(*aa**) Ipsissima haec suspicio seculo abhinc in mentem quoque venit JACOBO MENTELIO, ita tamen ut agnati quondam sui Jo. Mentelii causam agere contra Faustum voluerit, non Gutenbergii. Verbaeque occurrunt in *additionibus posthumis ad Paranesin de orig. typogr.* apud WOLF. *Tom. II. Monum. typ. p. 326. seq.* et, quae hanc in rem inspicantur, digna sunt. add. KÜHLER *ebrenr. Gutenb. p. 96.*

(*ab*) Id ipse SCHÖFFLINUS agnovit *Cap. VI. §. 11.*

(*ac*) Mirari igitur non debuerat SCHÖFFLINUS, Gutenbergium debitam sibi chalcographiae

lii deinde impressores, maxime, qui primi in aliqua urbe officinam crexere, in libris suis imitati sunt (*ad*), quos tamen inventionem artis tribuere sibi voluisse nemo sanus dixerit (*ae*).

Mortuo deinde Jo. Fausto huiusce gener PETR. SCHOEFFERUS in quorundam operum subscriptionibus Moguntiam artis impressoriae inventricem climatricemque primam ex vero appellavit, in omnibus de auctore ipso altum filuit (*af*). At in relatione JO. TRITHEMIO circa a. 1484. suggerente eodem potissimum Schoeffero facta, primis inventoribus annumeratur Faustus una cum Jo. Gutenbergio et ipso hoc Schoeffero, (sive, ut Latine illic exprimitur, *Opilione*,) quod utrumque non impensis modo sed et consilio juvisset (*ag*). Ulterius autem processit Petri filius JOANNES

SCHOEFF-

cographiae inventionem haud reclamasse, quum facere hoc potuisset tum alibi, tum praesertim in *Catbolico* a. 1460. Frustra enim Gutenbergius reclamasset gloriam a nemine sibi disputatam. Imo ne SCHELSBORNIO quidem assentiri possum, qui *Observ. I. de art. typogr. p. 11.* ea saltem de causa culpandum Faustum existimat, quod repertorem typographiae, Gutenbergium nempe, reticuerit. Nihil quippe ad Fausti institutum pertinebat, in his subscriptionibus ipsum chalcographiae auctorem prodere, qui certe Germanos tum non latebat. Verus illius, ut mihi quidem videtur, scopus erat, popularibus suis, ad quos solos primi libri officinae Faustinae pervenire, eo praecipue nomine hos commendare, quod Germania et arti impressoriae (metallicis literis) natales dedisset, et tam elegantia, atque ipse venum exponebat, produxisset exempla.

(*ad*) Ita e. g. Nicolaus Bechtermuntze in subscriptione *Vocabularii* a. 1469. Al-tavillae editi. vid. *Append. N. 3**. in not. Henricus Eggestein in *Decreto GRATIANI*, Argentinae 1471. Ad. Rot in *Lectura DOM. DE S. GEMINIANO*, 1471. Udalr. Gal-lus in *VIRGILIO*, Romae 1473. Arn. Pannartz in *PEROTTI Grammatica*, ibid. 1474. aliique posthac plurimi, quos inter ipse typographus Moguntinus Jacobus Meydin-bach in epigraphe *Horti sanitatis* 1491. add. GARR. NAUDAEUS addit. a *l'Hist. de Louis XI. Cap. 7. p. 131. seq.* et CON. MIDDLETON *dissertation, concerning the origin of printing in England* p. 16.

(*ae*) Ill. SCHÖFFLINUS quidem *Cap. VI. §. 6.* scribit, alii cuius Moguntino typographo, ex artis inventionem nihil sibi arroganti, licuisse ambigua hac formula uti, non autem Fausto, qui sibi hanc gloriam adscribere volebat. At multum vecor, ut haec ratiocinatio a principii petitione liberari possit.

(*af*) Vid. huius subscriptiones in *SCHWARZII primar. docum. de orig. typogr. Diff. II. p. 22. seqq.*

(*ag*) Vid. *Append. nostr. N. 4.* Hoc sensu jam antea Faustus a quibusdam inven-

tor

SCHOEFFERUS, qui licet in *dedicatione* LIVII, Germanice editi, ad Imp. Maximilianum a. 1505. Gutenbergii haud oblitus fuerit, tamen in subscriptionibus librorum, quos et ante et postea vulgavit, soli avo suo Jo. Fausto prima chalcographices reperta, quasi ex proprio eius ingenio procreata, asseruit (*ab*). Hoc vero et si cunctis antiquioribus testimoniis refragetur, attamen plurimos posteriori aetate invenit sequaces, usque adeo, ut JO. FRID. FAUSTUS AB ASCHAFFENBURG junior omnia inventa typographica, si solos fusiles typos excipias, Jo. Fausto adscripserit, ipsi instrumento litis a. 1455. sensum plane tribuens inversum (*ai*). Qua in parte sincerior fuerat huius pater, Jo. Fridericus quoque dictus, atque a. 1619. fato functus, qui dum Jo. Faustum summis in artem impressoriam contulisse tradit, eum licet invium a nonnullis pro repertore habitum addit; quum inventores modo auxilio et consilio suo juverit (*ak*). Hoc proinde testimonio quum

tor habitus fuit, indice JAC. PHIL. BERGOMENSIS in *Chronico. Append. N. 28*. Non male quoque potuit Faustus primus impressor dici, quatenus sub ejus auspiciis, ipsoque maximam partem sumtus subministrante, primi libri excusi fuerint. Ita in subscriptione *Confessionalis* ANTONINI, Archiep. Florentini, edit. Neap. 1478. impressio attribuitur Johanni Adamo de Polonia cum litteris et instrumentis nobilitis viri Nicolai Jacobi de Luciferis de Neapoli, sumptibus vero utriusque mutuis, vid. MATTIAIRE Tom. I. *Annal. typogr.* p. 385. edit. 2.

(*ab*) Vid. *Append. N. 47*. Bene igitur jam GABR. NAUDAEUS in *Addit. a l'Hist. de Louis XI. Chap. 7. p. 127*. ac JAC. MENTELIUS in *addit. posth. ad Paraenesis Tom. II. Monum. typogr.* p. 329. scripserunt, Jo. Schoefferus primum fuisse, qui Fausto (hac scil. mente) typographiae inventum attribuit.

(*ai*) In *Discursu*, apud KÖHLER p. 91. ex qua, inedita tum temporis, relatione sua hausit HENR. SALMUTH in *not. ad GUID. PANCIOLE res memorab. et deperditas Lib. II. tit. 12*. in editione a. 1629. ac deinceps. Unde, si unum excepero W. E. TENTZLIUM in *Diff. de typogr. Tom. II. Monum. wolfii p. 667. seq.*, in errorem induci fuere, quotquot de rei typographicae origine scripserunt, donec ipso instrumento ab ill. BARONE SENCKENBERGIO a. 1734. producto verum huius sensum celeb. SCHWARZIUS in *primar. docum. Diff. I. p. 18. seq.* ac KÖHLERUS in *ebrenr. Gutenbergs aperuerunt*.

(*ak*) Apud ACH. AUG. VON LERSNER *Chronik von Frankfurt am Mayn p. 437. WOLF Tom. II. Monum. typogr. p. 1150. KÖHLER p. 93.*

nihil proferri candidius, nihil verius possit, Faustum dimittere bona gratia nobis licebit.

§. VI.

Potiori igitur jure de inventionis gloria certantes proferre licebit alios duos Joannes, Gensfleischium dico, et Gutenbergium. Gensfleischium artis impressoriae repertorem declarat epitaphium ab ADAMO GELTIUS ei positum, atque memoriae MARSILI AB INCHEN, a. 1499. excusae, subjectum, verum quod mortuo statim Gensfleischio positum, adeoque lustris aliquot remotius videtur (*al*); cum quo mirifice consonat carmen JAC. WIMPHELINGII ibidem insertum, qui eundem Latino vocabulo *Anscarum* vocans primum aere notas impressisse tradidit (*am*). Clarius vero idem Wimpfelingius mentem suam alibi (*an*) exposuit, dum Jo. Gutenbergium, postquam Argentinae artem incomplete invenisset, descendente Moguntiam ad alios quosdam, in hac arte investiganda laborantes, ductu Jo. Gensfleischii, ex senio coeci, eam complevisse scripsit. Itaque juxta mentem Wimpfelingii Gutenbergius artem ligneis typis Argentorati invenit, at metallicam didicit Moguntiae a Gensfleischio fene, eodemque duce perfecit. Alia testimonia vetustiora, ut MATH. PALMERII, JAC. PHIL. BERGOMENSIS, DON. BOSSI, *Chronographi Norimbergensis*, et BAPT. FULGOSI, artem impressoriam (scil. typis aeneis seu stanneis) ipsi Jo. Gutenbergio in urbe Moguntia adscribunt (*ao*): imo invidus gloriae, Jo. Gensfleischio in inscriptione sepulchrali tributae, fuisse videtur ivo WITIGISIS, juris Antecessor Moguntiae, quippe qui circa

(*al*) Vid. *Append. N. 89*.

(*am*) Ibid. N. 44.

(*an*) In *Catal. Episc. Argentin. juncta Epitom. rer. German. in Append. dist. loc.*

(*ao*) *Append. N. 23. 28. 33. 35. et 36.*

circa a. 1507. Gutenbergio, pridem defuncto, epitaphium posuit, in quo hunc *primum omnium literas aere imprimendas invenisse* testatus est (*ap*). Variavit hac in parte SEB. FRANCKIUS, siquidem in *Chronico Germaniae* ex edit. 1539. Gutenbergio in urbe Argentoratenſi inventionem, in Moguntina perfectionem adſcripſit, Jo. Gensſleiſchio autem haec abjudicavit; quae fere verba in *Chronographiam* ſuam a. 1550. editam tranſtulit VALENT. MUNTZERUS: at in altera editione a. 1555. contraria plane ſcripſit Franckius, dum Gensſleiſchium Moguntiae inventorem aſſenuit, at Gutenbergium, prout alii ſtatuebant, Argentorati negavit (*aq*). Tandem Chronographi Argentinenſes duo, DAN. SPECKLINUS, et *anonymus* (*ar*), verba fecerunt de Jo. Gensſleiſchio, tanquam Jo. Mentelii primi apud Argentinenſes inventoris ſamulo, qui artem magiſtro ſuffuratus, atque Jo. Gutenbergio prodens, cum eo migravit Moguntiam, hancque ibi perfecit.

§. V I I.

Quae in hiſce teſtimoniis de inventione apud Argentinenſes, ſive per Gutenbergium ſive Mentelium, minus recte dicta occurrunt, non eſt, quod lectorem jam morentur, proximo capite diſcutienda ex profeſſo. At duo illi impreſſores in urbe Moguntia, Gensſleiſchius, Gutenbergiusque, digni ſunt, quos attentioni hic contemplerur oculo. Et Gutenbergius quidem ab aliquo retro tempore magis magisque innotuit. Conſtat enim e documentis noſtra aetate prolatis (*as*), eum Moguntiae nobili ſtirpe-

(*ap*) Ibid. N. 54.

(*aq*) Ibid. N. 71.

(*ar*) Ibid. N. 85. et 86.

(*as*) Eorum documentorum indiculum lectori ob oculos hic ponere haud inutile erit, praefertim ut acta Gutenbergii cuius indagare in promptu ſit.

natum huic civitati jam ante a. 1430. valedixiſſe, Argentinae per mul-

1.) Diploma Conradi III. Archiep. Moguntini, dat. d. *letare Iheruſalem* 1430. apud GEORG. CHR. JOANNIS *ſcript. rer. Moguntin.* Tom. III. p. 460. ſeq. ſed accuratius apud KÖHLER p. 67. ſeq. unde conſtat, Henchin zu Gutenberg cum temporis Moguntia fuiſſe abſentem; quod bene in noſtrum Jo. Gutenbergium quadrat.

2.) Charta, qua Johannes Gensſleiſch, junior, dictus Gutenberg, declarat, ſe intercedente magiſtrato Argentinenſi D. Nicolaum ſcribam publicum Moguntiae, quem ob non ſolutos ab hac urbe annuos redditus ceperat, ex captivitate dimiſiſſe. Dat. (Argentorati) die Dom. poſt. feſtum S. Gregorii Papae 1434. apud SCHÖPFLIN. in *Docum. poſt Vindic. typogr.* p. 3.

3.) Annotatio de lite a nobili virgine Anna zu der iſerin ibüre Argentorati a. 1437. Gutenbergio mota, promiſſi, ut videtur, matrimonii cauſa, citata a SCHÖPFLINO in *Diſſ. Gallica* p. 766. et in *Vindic. Cop. II.* §. 6. at hucusque inedita.

4.) Notitia ex cataſtro gabellae vini Argentoratenſis de ſoluto per Gutenbergium veſtigiali, d. Jovis ante S. Margaretae 1439. apud SCHÖPFLIN. in *Docum. poſt Vindic.* p. 40.

5.) Depoſitiones teſtium in cauſa Georg. Drizenii contra Jo. Gutenbergium a. 1439. cum ſententia Senatus Argentinenſis 12. Decemb. 1439. apud SCHÖPFLIN. *ibid.* p. 5. ſeqq. et in *Append. noſtra* N. 1.

6.) Inſtrumentum emtionis redituum, ubi Johannes dictus Gensſleiſch, alias nuncupatus Gutenberg de Maguntia, Argentinae commorans condebitor eſt. Dat. Argentorati ſecundo Idus Januarii 1441. apud SCHÖPFLIN. *ibid.* p. 31. ſeq.

7.) Inſtrumentum venditionis annuorum redituum, ſuper civitatem Moguntinam per Johannem dictum Gensſleiſche, alias Gutenberg de Maguntia, Capitulo S. Thomae Argentinenſis factae, dat. 15. Kal. Decemb. 1442. Argentinae. Apud SCHÖPFLIN. *ibid.* p. 36. ſeq.

8.) Notitia, Jo. Gutenbergium veſtigal Argentorati ſolviſſe die S. Matthiae (24. Febr.) 1443. et die S. Gregorii (12. Martii) 1444. item Annam Gutenbergiam hoc poſtea Argentorati ſolviſſe. Apud SCHÖPFLIN. *ibid.* p. 40.

9.) Laudum inter Jo. et Jac. Fauſtos ex una et Jo. Gutenberg ex altera parte, agens de pecunia in librorum impreſſionem inſumta. Dat. Moguntiae 6. Novemb. 1455. editum ab ill. SENCKENBERGIO Tom. I. *Select. Jur. et Hiſtor.* p. 269. ſeq. WOLF. Tom. I. *Mozum. typogr.* p. 472. ſeq. et optime a KÖHLERO p. 54. ſeq. Gallice verſum id exhibuit FOURNIERUS *Diſſ. II.* p. 116. ſeq.

10.) Literae Adolphi II. Archiep. Moguntini, quae declarat, ſe Jo. Gutenberg inter aulicos ſuos annuo cum ſtipendio recepiſſe. Dat. in Elevil d. Jovis S. Antonii 1465. Exſtat Tom. III. *ſcriptor. rer. Mogunt.* JOANNIS p. 424. et apud MARCHAND *Hiſt. de l'imprimerie Part. II.* p. 13. KÖHLER p. 100. ſeq.

11.) Literae Conradi Humery, quibus uſenſilia typographica a defuncto Jo. Gutenbergio reliſta et ad ipſum devoluta ſe non extra urbem Moguntiam venditurum Archiepiſcopo promittit. Dat. Moguntiae d. Veneris poſt S. Matthiae 1468. apud G. C. JOHANNIS, MARCHANTIVM, et KÖHLERUM *loc. cit.*

multos annos commoratum, a. 1436. et seq. praeter alias artes impressoriae cumprimis navasse operam, ea urbe a. 1444. vel sequenti relicta in natalem mox reversum esse, ubi typographiam mirifice excoluit, societatemque cum Fausto a. 1450. contraxit, qua a. 1455. ob mutuas altercationes dissoluta novam officinam impressoriam ibidem erexit, postmodum a. 1465. inter aulicos Adolphi, Electoris Moguntini, annuo cum stipendio receptus, et proximo biennio trienniove defunctus (at). At crucem viris doctis alter ille Jo. Gensfleischius figit hucusque gravissimam. Eum etenim, quod a WIMPHELINGIO (au) dicatur Gutenbergii adjutor, quod de Fausto alio licet sensu TRITHEMIUS (ax) scripserat, ill. LEIBNITIUS (ay), alique (az), eundem cum Fausto existimant; quod multum a vero recedit. Faustus cognomen Gensfleischii nunquam gessit, neque in eum quadrare ostendimus, quod Gensfleischio in *inscriptione sepulchrali* alibique tribuitur, artis impressoriae inventum; imo hanc conjecturam evertit auctoritas CASP. HEDIONIS (ba), qui in *Chronico*, edit. 1543. Jo. Faustum et Jo. Gensfleischium ut adiutores Gutenbergii conjungit. At non minus gravi passimque jam recepto errori ansam dedere excerpta duo, non bene intellecta, e libro *Salico* Ecclesiae Thomae

(at) Add. sup. Cap. VI. §. 4.

(au) In *Catal. Episc. Argent. Append. N. 44.*

(ax) In *Chron. Spanhem. Append. N. 30.*

(ay) Apud GEORG. CRIST. JOANNIS *Tom. III. Script. Mogunt. p. 456.* qui somnias fuit, Faustum vero nomine dictum fuisse Gensfleischium, quumque hoc displiceret, alterum nomen sibi adscivisse, sumtum a felicitate. At ne dicam, notas jam esse diversas familias Gensfleischii et Faustii, sciendum Germanice non *Faust* sed *Fust* scribi, unde tota corrui Leibnitii conjectura.

(az) Scilicet WILH. ERN. TENTZELIUS in *Diff. de typogr. apud wolf Tom. II. Monum. typogr. p. 681.* PAUL. PATER in *Diff. de Germaniae miraculo, Cap. I. §. 12. dist. Tom. II. p. 717.* SAM. PALMER *History of printing p. 17.* et JO. CHRS. SEIZ *derde jubeljaer der druckkonst Cap. V. p. 125. seq.*

(ba) Vid. *Append. N. 69.*

manae Argentoratensis, a JO. GEORG. SCHELHORNIO (bb) a. 1725. producta, in quibus a. 1441. et sequenti occurrit *Johannes dictus Gensfleisch, alias nuncupatus Gutenberg de Maguntia, Argentinae commorans.* Nata enim hinc SCHWARZIO, KÖHLERO, SCHÖPFLINO (bc), aliisque pluribus occasio carpendi veteres, quasi Gutenbergium in duos homines diviserint. Hic vero error neotericorum profligandus est, tum ne latius serpat, tum ut omnes tenebrae, quibus historia typographicae tandiu involuta fuit, tandem dispellantur.

§. VIII.

Observasse hunc in finem juvabit, illum, de quo antea sermo fuit, Jo. Gensfleischium nimis aperte a Gutenbergio distingui, quam ut ea in re labi potuerit antiquitas. Utrique diversum positum fuit epitaphium. Uterque eodem fere tempore, WIMPHELINGIO teste, arti typographicae incubuit, Gensfleischius Moguntiae, Gutenbergius Argentinae, donec hic sese illi in urbe natali comitem daret. Gensfleischius ab eodem auctore senex fuisse perhibetur, quo tempore Moguntiam ad eum descendebat Gutenberg.

(bb) *Anoenit. literar. Tom. IV. p. 304.* Idemque a. 1727. confirmavit LUDOVICUS LA GUILLE *Hist. d'Alsace Part. I. Livr. 29. p. 334.* ad registra publica a. 1442, 1443. et 1444. provocans. Miror vero, ill. SCHÖPFLINUM, qui ipsa haec duo instrumenta ex libro *Salico* integra *Vindictis* suis subiecit, e registris a. 1443. et 1444. a Guillio memoratis nihil produxisse.

(bc) Vid. iste in *Ind. nov. libr. sub incunab. typogr. impress. p. 25.* et in *primar. docum. Diff. III. p. 25.* ille in *ebrenr. Gutenbergs p. 2.* hic in *Diff. Gallica p. 773.* et 776. ac in *Vindic. Cap. V. §. 1. seq.* Singularis vero error est FRID. CHR. LESSERTI in *typogr. jubil. Cap. I. §. 13. in not.* dum Faustum et Gensfleischium eundem statuens, adscivisse tamen Gutenbergium cognomen Gensfleischii, tanquam socii sui, existimavit: quae opinio quam absurda sit, nemo non animadvertit. Et certe vel solo everti illa potest documento Argentinensi a. 1434. quod pluribus annis praecessit societati Faustum inter ac Gutenbergium, et tamen idem Gensfleischii cognomen Gutenbergio tribuit.

tenbergius; at hic vegetae tum aetatis erat, viginti post annos, ipso observante SCHÖPFLINO, inter aulicos Electoris receptus.

Novi, haec omnia erroris insimulari, a quo ut tandem liberentur, apponam fortiora, quae totam rem extra omnem controversiam ponant, argumenta. Producta sunt a KÖHLERO a. 1741. sed non bene hucusque examinata, quinque documenta, in quibus *Johannes Gensfleischius senior* occurrit Moguntiae annis 1441. 1443. 1445. 1450. 1456. (bd) Ex illis constat, cum nobilem

(bd) Ea documenta in illorum gratiam, ad quos Germanica KÖHLERI Dissertatio haud pervenit, operae mihi visum est pretium integra hic subicere.

I. Allermenlich sal wissen, das Rudiger, Rudolfs seligen Son zu Landecke quam vor Richter Clausz Schenckenberg, ein wernlicher Richter zu Mainz, und bait verleben, und bekant vor sich und sin Erben, das Ime Henne Gensfleisch der alte sin Peter gültlichen und gentlichen gereicht, gegeben, und ein ganzes gut gennugen gethan habe, als van aller des gudes wegen, das ime van seine Vatter und van seiner Mutter seligen anerstorben, und anegefallen ist etc. Publicatum anno dñi. M cccc xli. feria quarta proxima post festum epiphaniae Domini. Ex documento originali sub Num. 24. inter documenta familiae zum Jungen.

II. Item. Ich hane Henne Gensfleisch dem Altem myn Hoff zum Jungen gelutten drey Jar nach eyn ander folgende, und sal mir alle (Jahre) ufz dem Hoff geben X. gulden an Golde, und ging sin Jar an off Sant Symon und Judendag In dem xliiii. Jar, und sal mir eyns iglichen Jars der Zinsz balbaue geben, und wie ir mir den Hoff die druwwe Jar halten sal, bat uns ir iglichir eyn Zedel ufz eyn geschneden. Daby ist gewest Henne van Fürstenberg genant Salmann myn swager. Item Henne Gensfleisch bat mir geben V. gl. an golde von dem ersten halben Jar Zinsz, als er den Hoff bestant. Aus Ortens zum Jungen, des alten, zu Franckfurth, Gültbuch ad a. 1443. pag. 231. inter documenta ejusdem familiae.

III. Ich Henne zum Jungen zu Hattenbeym dan Henne Mulbaum gehen LXXXV. gul. an golde, gab ich ime off mit myt wochen nest vor dem heiligen Oster dag, und verlor Henne obgilt schuldig iiii gul. in Golde, die warn nit gut, gab er mir wieder. Hie by was Henne Gensfleisch der alte, Ort zum Jungen, myne Vetter, und Anne mynes Vetter obgilt Hufzrauwe, des obgerorten Henne Schwester, und gabe Sie Ime in mynes Vettern Orten Hufz of myt wochen vor dem heiligen Oster dag Anno xlv. Jar (Anno 1445.) Aus Hennens zum Jungen zu Hattenheim in Rhingau Gültbuch in orig. ibid. p. 144.

IV. Ich Antbis Henne, und Else, sin eliche Hufzrauwe van Herbeim, bekennen offsinlichen mit diesem brieffe vor uns und unszer erben, das wir recht und redlichen verkaufft han und verkuessen, auch in Crafft dieses brieffs, dem erborn Junckern Henne Gyn-

bilem fuisse, uxorem habuisse Catharinam, eiusdemque nominis filiam, et, quod caput rei est, a. 1443. Moguntiae in tres annos conduxisse aedes zum Jungen, in quibus impressoriam artem fuisse exercitam testis est TRITHEMIUS (be). De Gutenbergio autem jam a. 1741. in *Dissertatione* sua Gallica citavit, atque a. 1760. *Vindiciis* suis *typographicis* subiecit ill. Schöpplinus instrumentum Argentinense a. 1434. in quo is diferte vocatur *Johannes Gensfleischius junior, dictus Gutenberg* (bf). Allegata ab eodem

Gynfleisch dem Alten und Kettgin siner elichen Hufzrauwen, anderhalbe Ame guts wifzer Wins, off diesen bernachgeschri. unszer Wingarten und gutern in Pubenbeymer mark gelegen, die da sten sollen off Leptage der itzghen Ketgins Juncker Henne Gynfleisch Hufzrauwen, unde Ketgins ir beyder Dochter, ye van eynem off daz ander zu sterben, und zu werden, vmb ziben gulden an Golde, guter Mentzer werunge etc. Auch hane uns die vorgeschri. elute, Juncker Henne Gynfleisch und Ketgin sin elich Hufzrauwe solich Fruntschafft und Gnade getan, wan wir kommen vor den Ziel, mit namen, vor sant Michels dag, und bitten sie vmb Gotswillen, daz sie uns solich Winkulte widder abe zu keuffen geben etc. Geben in dem Jar do man zalt nach Xei gepurt unsers Herrn dufent vierhundert und sunffzig jar, off den nesten mandag nach dem achtzehnesten dag. (nehmlich nach den Christtag das ist der 12. Januarii. vid. HALTAUSII Calend. medii aevi spec. §. II. p. 41.) Ex original. inter document. famil. zum Jungen.

V. Item. Ich Henne zum Jungen dan Henne van Fürstenberg genant Salmann geben X. gulden van Orten wegen zum Jungen, gebe ich ime off unszer lieben Frauswe dag natassitas des abents in dem lvi. Jar. (1456) daby was Henne Gensfleisch der Alte, und Ort Goltbus van Oppenheim. Aus Henn zum Jungen Gültbuch in orig. ibid. p. 113.

(be) Append. N. 4. et 30.

(bf) Ex ea charta, qualiter ab ill. SCHÖPFLINO edita est, levissima ope insigne mendum tolli potest. Testatur illic Gutenbergius, Nicolaum, Secretarium Moguntinensem, quem captivum detinuerat, iurejurando sibi promississe 310. florenos Rhenenses, zu geben, zu weren, und zu antworten gen Oppenheim in den Hoff zum Lamparten miner vettern Artgeld buß binnen untz Pfingesten schirrst komen; quae interpretatus est Schöpplinus, Oppenheim in curia ad Leopardum, cognatorum meorum Artgeld domo, ante proximum Pentecostes festum numerandos. Ubi non refragor, quominus den Hoff zum Jungen, et centena id genus exempla. Dubito autem, an zum Lamparten hic significet ad Leopardum. Certe vox Lamparten vetri lingua Alfacica designabat Longobardos, eaque saepius usus est JAC. KÖNIGSHOVIVS, qui seculo xiv. exeunte floruit, in Chronico a JO. SCHILTERO edito. vid. Cap. VI. p. 399.

eodem (utinam producta) charta (*lg*), ex qua colligitur, hunc Argentinensem typographum uxorem habuisse Annam *zu der iserrin thüre*, quae post annum 1444. Argentorati mansit, num vero liberos reliquerit, incertum mihi videtur (*bb*). Productum denique ex catastro gabellae vini testimonium, Gutenbergium a. 1443. et 1444. publica adhuc onera solvisse Argentinae, adeoque tamdiu illic fuisse commoratum.

Ita vero quum aetatis, uxoris, ac domicilii eodem tempore con-

399. etc. atque hae forte aedes, cuius ipsissimi nominis etiam exstiteret Moguntiae (vid. GUDENUS *Tom. II. Cod. diplom. p. 536.*) appellationem dederunt familiae cognomini, ex qua occurrit Nicolaus Lamparter, typographus Basileae a. 1507. in DAV. CLEMENTIS *Biblioth. cur. Tom. V. p. 195.* Ast, utcumque sit, quum aedes *zum Lamparten* locus fuerint solutionis, monstruosum est, quod additur de cognatorum Artgeld domo, *miner vettern Artgeld buß*. Vehementer suspicor, postrema duo vocabula male disjuncta esse, ac substituendum, *minen vettern Art* (id est *Ort*) *Geldbuß*. Et ita relegatis Artgeldiis, de quibus nihil usquam reperire licuit, verus prodit Gutenbergii cognatus Ortwinus Gelchus, quem Oppenheimii (ubi pecunia numeranda erat) habitasse, et seniori quoque Gensfleischio notum fuisse indicat charta Moguntina a. 1456. a nobis ex KÖHLERO modo prolata. Et hic ipse etiam videtur, de quo inter varia epitaphia a cl. Gudeno edita *Tom. III. diss. op. p. 991.* annotatum legimus: *Anno 1466. die Sabbati 27. mensis Decembris (obit) Ortwinus Gelchus von dem Jungen, Castrensis in Oppenheim;* cuius etiam mentio in HUMMELCHTS *Stamtafeln der Rheinischen Ritterseßafft, Tab. 46.* Ex quibus patet, memoratae chartae verba sic vertenda esse: *Oppenheimii in aedibus Longobardicis* (aut si malis *Lamparterianis*, vel *zum Lamparten*) *cognato meo Ortwinio Geldbuß ante proximum Pentecostes festum numerandos.*

(*bg*) Huius jam meminerat vir ill. in *Diss. Gallica p. 766.* Et in *Vindic. Cap. II. §. 6.* diserte scribit, huius litis exitum chartam non docere. Eam vero quum a v. cel. expectissem, clarius mentem suam expressit in literis humanissimis ad me datis d. 20. Febr. 1761. scripsitque, eiusmodi chartam non exstare, verum unice annotationem quandam; at vel sic eam vellem produxisset.

(*bb*) Idem v. ill. in *Diss. Gallica p. 766.* Gutenbergium Argentorati occurrere a. 1444. liberos habentem scripsit, forte quod Annam Gutenbergiam tum existimaverit huius fuisse filiam, quam recte deinceps illius uxorem vidit. In *Vindic. Cap. VII. §. 9.* cum nullam reliquisse prolem tradit; quod unde probari possit, ignoro. SCHELHORNII *Obs. II. de art. typogr. p. 17.* ex charta Moguntina a. 1450. ei filiam tribuit Catharinam; sed hic Gutenbergium cum Gensfleischio seniore illic confundit, ut mox patebit.

contracti ratione distinguantur in ipsis instrumentis authenticis hi duo homines, neminem porro mortalium fore confido, qui eos pro una eademque persona habeat; mirandumque omnino est, ill. Schöpslinum, perspicacissimi ingenii virum, qui a. 1741. (*bi*) bene jam observaverat, Jo. Gutenbergium dictum fuisse Gensfleischium *junior* ad oppositionem alterius ejusdem nominis, at aetate provectioris, eo ipso tamen in loco Wimpelingium potuisse reprehendere, quod Jo. Gutenbergium (adeoque Gensfleischium *junior*) a Jo. Gensfleischio sene distinxerit. At nimium tribuisse videtur vir cl. SCHWARZII (*bk*) KÖHLERIQUE auctoritati, qui dum instrumentum Argentinenſe a. 1434. nunquam viderant, neque de duobus typographis Gensfleischis vel fando aliquid inaudiverant, Gutenbergium cum Gensfleischio sene confuderunt, atque ita rejectis veterum auctoritatibus omnia conturbantur miserrime. Magis mirandum, novissime etiam SCHELHORNII, post examinatas collatasque chartas Köhlerianas Schöpslinianasque, eundem errorem sequi, quaeque alterutri Gensfleischiorum debebantur, attribuire uni soli potuisse (*bl*).

§. IX.

(*bi*) In *Diss. Gallica p. 766.*

(*bk*) SCHWARZIIUS in *Ind. nov. libr. p. 25.* et in *primar. docum. Diss. III. p. 25.* scripsit, nonnullos gravi errore duos viros, alium nempe Gensfleischium, alium Gutenbergium finxisse, ad fabulas originis typographiae magis ornandas. Ea accusatio meliori jure in ipsum Schwarzium retundi posset, qui duos finxit Petros Schoefferos Gernshemienſes, alterum clericum dioeceseos Moguntinae, alterum puerum Fausti. vid. *Diss. II. p. 52.* merito hoc nomine reprehensus a SCHÖPFLINO *Vindic. Cap. III. §. 4. in not.*

(*bl*) In *Obs. II. de orig. typogr.* Ut vero quod contrarii inesse videbatur tollat SCHELHORNIIUS e diverso domicilio, statuit Gutenbergium jam a. 1443. revera sese Moguntiam transfuisse, ibique mense Octobri huius anni aedes *zum Jungen* conduxisse; attamen quum die S. Gregorii, scil. 12. Martii 1444. onera adhuc solverit Argentinae, fingit, eum principio utroque citroque commeasse, ut in hac urbe res domesticas legitime componeret, inque illa stabiliret. Suppositio parum bene quadrans in hominem,

§. I X.

Uterque Joannes Gensfleischius quum nobilis (*bm*) vocetur, ambos ex equestri apud Moguntinos Gensfleischiorum gente oriundos fuisse liquet, in qua plures Gutenbergii cognomen sibi adscivere, saepe etiam cum Gensfleischiano commiscuerunt (*bn*).
Et

nem, cui res angusta domi erat, nec proinde spatio quinque mensium aut opus fuit ad transferendam curtam suam suppellectilem, aut consultum utroque in loco publicis sese subicere oneribus. Quid quod hac ratione fingendum quoque erit, eum triennio jam ante ultro citroque commeasse; nam feria quarta post festum epiphaniae Domini (id est 10. Januarii) 1441. Gensfleischius senior occurrit Moguntiae; et proximo statim biduo, scil. 2. Idus Jan. 1441. Gutenbergius in instrumento emtionis reditum offenditur Argentinae. Ut porro dissidium tollatur e diverso conjugio, fatetur quidem Schelhornius, Gutenbergium uxorem habuisse Annam, quae post a. 1444. adhuc vixit, sed ea mortua alteram ei tribuit conjugem Catharinam, et ex ea filiam cognominem, memoratas in charta Moguntina 12. Januar. 1450. At de dissidio ratione aetatis altum siluit v. cl. neque nos docuit, qua de causa is ipse, qui a. 1434. junior Gensfleischius dictus fuit, jam a. 1441. senior audierit. Profecto WIMPHRELINGIUS, qui Gensfleischium seniore a Gutenbergio distinguit, et utrumque simul vixisse indicat, veteribus adjutus chartis alia omnia docere Schelhornium debuisset.

(*bm*) De seniore hoc discimus ex producta a nobis charta Moguntina a. 1450. ubi *Juncker* appellatur. Juniorem, sive Gutenbergium eodem titulo insigniunt notissimum instrumentum litis a. 1455. atque auctor *Colonienſis Chronici*, cumque constat in *Conſtaſteriorum*, id est civium nobilium, classem Argentinae fuisse relatam. vid. SCHÖPPLIN *Vindic. Cap. II. §. 6.* Recte igitur equitem illum vocavit MATTH. PALMERIUS, Pisanus, vid. *Append. N. 23.* atque hoc duce POLYD. VERGILIUS, SABELLICOS, pluresque deinceps alii.

(*bn*) Familia Gensfleischia appellationem sine dubio acquisivit a domo huius nominis in urbe Moguntia, (memorata CUPENO *Tom. II. Cod. Diplom. p. 524.*) atque in eunte seculo xiv. inter patricias primum mox et nobiles familias Moguntinas locum tenuit. vid. G. C. JOANNIS *de patricior. Mogunt. famil. Tom. III. Script. rer. Mogunt. p. 456.* et KÖHLER *Ebrenr. Gutenbergs p. 15.* Numerosa quum esset, plures in ea distinctionis causa aliud sibi cognomen adscivere; qualia sunt *zur Laden*, *Gutenberg*, et *Sorgenloh*. Priore appellatione uti sunt liberi Frielii Gensfleisch, (Petermanni fil.) a matre Grede *zur Laden*, testibus chartis a. 1410. et 1419. apud Köhler p. 80. n. 12. et p. 81. n. 13. Gutenbergii agnomen num ex affinitate profuerit cum nobilissima hac primique ordinis gente, de qua vid. Köhler p. 8. Guden-

Et tamen Joannes ille Gensfleischius senior, de quo verba fecimus, nusquam sub Gutenbergii nomine occurrit, quandoque autem

nus *Tom. II. p. 469. seq.* an ex aedibus huius nominis, per hereditatem forte ad Gensfleischios devolutis, non dixerim. Id certum, Nicolaum Gensfleisch, Moguntiae aevo xiv. vergente clarum, promiscue jam Gensfleischium et Gutenbergium nuncupatum fuisse, ut patet ex collatione chartarum a. 1401. et 1409. (ubi illius, tum defuncti, mentio) apud Köhler p. 74. in fin. et 84. n. 6. quois similia exempla in aliis ex hac familia videre est in documentis a. 1434. et 1444. *ibid. p. 14. in fin. et 82. n. 16.* Sorgenloae seu Selgenloae nomen tantum abest, ut a prima origine Gensfleischia gens adoptaverit, quod Köhlerus p. 9. §. 5. voluit, ut e contrario primum illo uti fuerint eiusdem Nicolai ex filio Joanne nepotes, Petrus et Georgius Gensfleischii a Selgenloh, teste charta a. 1432. *ibid. p. 76.* forte quod Joanne a. 1411. ex urbe Moguntia cum liberis profecto (vid. *ib. p. 85. n. 8.*) hi in pagum deinceps huius Archiepiscopatus, dictum Selgenloh, se se contulerint, ibidemque bona acquisiverint. Caeterum plures haec gens eodem tempore personas quum produxerit sibi cognomines, nata Köhlero, familiae huius genealogiam ope veterum chartarum consicienti, plus semel est errandi occasio. Nam praeter Joannem a Sorgenloh juniorem, dictum Gensfleisch, Georgii filium (de quo vid. chartae a. 1442. et 1464. apud Köhler p. 86. n. 13.) intra annos 1430. et 1441. Moguntiae occurrunt Joannes Gensfleisch senior, ac Joannes Gudenberg seu Gensfleisch, Frielii filius; itemque Argentorati Joannes Gensfleisch, dictus Gutenberg, de Moguntia, qui in urbem patriam deinde reversus sub nomine Jo. Gutenbergii inclamavit. Hos vero tres confudit Köhlerus, et pro eadem persona habuit, patrem huic procoo assignans Frielium Gensfleischium, ab a. 1400. ad 1411. obvium, matrem Elisabetham Wyrichin *zum Gudenberg*, a. 1386. Frielio nuptam; avum patrem Frielium dictum, qui a. 1359. vixit, aviam Grede *von dem jungen Abent zur Laden*; proavum Petermannum, qui floruit a. 1332. ad 1379. proaviam Agnetam *zum Jungen*; abavum Frielium Gensfleisch, Consiliarium Moguntiae a. 1332. At Joannem Gensfleisch seniore jam ostendimus alium omnino hominem fuisse a Joanne Gensfleisch, dicto Gutenbergio, Argentinenſi typographo. Et ab utroque differre etiam videtur Joannes Gutenbergius, Frielii filius, a. 1430. et 1434. in chartis apud Köhler p. 81. n. 14. et p. 82. n. 16. Moguntiae obvius, utpote cui senioris nota characteristicha haud apponitur, et diversum ab Argentinenſi eodem tempore distinguere videtur domicilium. Atque haec si consideremus, alios omnino uterque typographus Gensfleischius (fratres enim hos fuisse mox constabit) majores, atque Köhlero visum, habuit, quos tamen chartae hucusque vulgatae non expriment. Quum vero senior typographus proximo cognationis vinculo junctus fuerit cum Rudigero a Landeck, Rudolphi filio, eiusque etiam bona administraverit, teste charta a. 1441. not. *bd.* a nobis producta, statuere possumus, utrumque impressorem ex alio Frielii Gensfleisch, Consiliarii Moguntinenſis, filio Nicolao, a. 1358. me-

tem Joannes Gensfleisch *κατ' ἐξοχὴν* audit (*bo*). Junior autem Gutenbergii nomen vel gentilitio suo adjecit (*bp*), vel simpliciter usurpavit (*bq*), quo sese ab altero distingueret. Quo agnationis gradu sibi inter juncti fuerint, documenta et testimonia hucusque prolata etsi non exprimant aperte, collata tamen inter se haud obscure indicare videntur, eos fuisse fratres; quemadmodum in familiis numerosa prole beatis ea aetate usu receptissimum erat, duos

morato, descendere. Nam Nicolaus hic filium habuit Joannem, a. 1390. obvium, atque ex eo nepotes Nicolaum Gensfleisch sive Gutenbergium, (a quo Sorgenloii originem trahunt) Joannem Gensfleisch, Rudolphi patrem, et Gutham Gensfleischiam, nuptam Rudolfo a Landeck. conf. chartae apud Köhler p. 84. seq. Rudolphi Gensfleischii Jo. fil. mentio fit Moguntiae in chartis a. 1395. et 1427. *ibid.* n. 3. et 7. quem opinabor, (donec certiora me alii docebunt) utriusque typographi Jo. Gensfleischii fuisse patrem. Quod si verum, impressores nostri praenomen ab avo, ut moris est, acceperunt, quintoque gradu Rudigero a Landeck, Rudolphi fil. juncti fuerunt. At de matre eorum non adeo multum laborandum videtur. Nam charta a. 1442. apud SCHÖFFLIN. in *Append. Vindic.* p. 36. probat, Jo. Gutenbergio, Argentinenſi typographo, avunculum fuisse Jo. Rihter, alias Leheymer, judicem secularem Moguntiae, imo huius etiam successionem ad Gutenbergium devolutam; unde avunculi appellatio proprio illic sensu pro matris fratre, non autem matertera marito, ut quandoque fit, accipienda est, atque ita matrem Gutenbergii (et senioris proinde etiam Jo. Gensfleischii) eiusdem Rihterianae seu Leheymerianae fuisse gentis oportet; prout bene jam statuerat ill. Schöppinus in *Diff. Gallia* p. 765. qui deinde in *Vindic. Cap. II. §. 5.* Köhleri auctoritate deceptus mutasse videtur sententiam.

(*bo*) Ut in inscriptione sepulchrali, et in *Chronica* CASP. HEDONIS, SER. FRANCII, DAN. SPECKLINI, et *Anonymi*, *Append. N.* 69. 71. 85. 86. et 89. Saepè etiam observavi in familiis, ubi duo agnati eodem praenomine gaudent, solum juniorem distinctionis notam gerere; at Gensfleischius hic se ipsum semper *seniorem* vocavit, ut ex productis documentis constat: quod vero in charta a. 1448. apud KÖHLER p. 82. in *fin.* legimus, Joannem Gensfleisch acquisivisse domum Lauffenberg, ad nostrum plane non spectat, verum ad Jo. a Sorgenloh, dictum Gensfleisch, eccuparet ex collatione documenti p. 86. n. 14.

(*bp*) In chartis scilicet Argentinenſibus a. 1434. 1441. 1442.

(*bq*) In urbe videl. Moguntia, (ubi notum erat eius gentilitium nomen) ut patet ex chartis a. 1455. 1465. 1468. Sed et in depositione testium ac sententia Senatus Argentoratensis 1439. itemque in catastro gabellae vini in hac urbe simpliciter Gutenbergius dicitur, quod vulgo ita appellaretur.

duos fratres sororesve eodem praenomine, adjecta senioris juniorisque distinctione, insignire (*br*). RAPHAEL certe VOLATERRANUS (*bs*), scriptor Italus seculi xvi. ineuntis, postquam de inventione typographiae locutus esset, subjicit *auctores* (i. e. ut intelligo, inventores) *duos e Germania fratres* fuisse; in eo vero errans maximopere, quod artem per hos ipsos Romam allatam existimaverit, quod a Conrado Sweynheim et Arn. Pannartz factum constet (*bt*). Apertius BOHUSLAUS BALBINUS, scriptor quidem praecedentis modo aevi, at quem plurimas chartas veteres ad manus habuisse egregia eius *regni Bohemiae historia* evincit, duos fratres typographiae inventores in Germania scripsit (*bu*), quod eum in anecdoto quodam vel scriptore vel documento reperisse oportet. His accedat tandem auctoritas *Mf. Lambethani*, de duobus fratribus sermonem facientis, quorum unus prototypographi Harlemensis famulus erat, alter ab hoc edoctus artem postea

(*br*) Sic in MAXIMIL. HUMBRACHT *Stamtafeln der Rheinische Rittersehaft* Tab. 46. duo fratres Arnoldi Gelthus von den jungen Abend occurrunt, scilicet der alten et der jungen. Similia exempla videre est in gentibus Eppenſteiniana, Marchionum Misniae, Wipſpergica, et Lſenburgica, *Tom. I. Scriptor. rer. Moguntin.* GEORG. CHRIST. JOANNIS in *schem.* ad p. 625. a. p. 685. p. 704. lit. t. et ad p. 771. Ita citatus meus Gerardus Francisci fil. Meerman, Senator, Consul, et Praetor Delphis Batavorum a. 1575. seqq. duas habuit sorores, Mariam Francisci Meerman, seniore, nuptam Consuli Delphenſi Nicolao Adrichomio, et Mariam juniorem, cui maritus obtigit Franciscus Camerlingius. At hic mos ob nominum confusionem ex usu jam recessit.

(*br*) Vid. *Append. N.* 53. Non intellexit igitur hunc locum SCRIVERIUS *Laurecrans* p. 68.

(*bt*) Vid. praeter alios SCHELHORNIUS *Obſerv. VI. de orig. typogr.*

(*bu*) In *Exam. Melissaeo*, ex edit. quarta Colon. 1687. apud WOLF. *Tom. II. Monum. typogr.* p. 1217.

Hoc concordia munus, hoc duorum
Orbi contulit officina fratrum!
O Germania muneris repertrix,
Quo nil nobilius, beatusque est!

addens in margine: *Duo fratres typographiae inventores.* Cacterum hic libellus jam antea prodierat Viennae Austr. a. 1670. in 12. an etiam prius, non dixerim.

ea exercebat Moguntiae (*bx*); quod ad ipsissimos hosce homines respicere *Chronographi Argentineses* (*by*) confirmant, dum Gensfleischium, famulum in officina primi inventoris, prodidisse arcana Gutenbergio, indeque ambos descendisse Moguntiam, scribunt.

Utrique porro Gensfleischio communis fuit patria, urbs scilicet Moguntia (*bz*). Communis, etsi cum nobilitate conjuncta, paupertas, quae utrumque ad mechanicarum artium exercitium, vitae sustentandae causa, adegit. Senior, postquam de typographico

(*bx*) *Append. N. 92.*

(*by*) *svecklinus et Anonymus, Append. N. 85. et 86.* quos male ad Mentellii officinam Argentinae applicuisse, quod in Laurentiana Harlemi contigit, ostendi *Cap. IV. §. 13.*

(*bz*) De Jo. Gensfleischio (seniore) expresse hoc testatur *Chronographus Argentinesis, Append. N. 86.* At de juniore, sive Gutenbergio, res paululum controversa est. Nam ULRICUS ZELLIUS apud *Chronogr. Colon. JO. PHIL. DE LIGNAMINE, JAC. PHIL. BERGOMAS, BAPT. FULGOSUS, et JAC. WIMPHELINGIUS*, qui omnes seculo xv. floruerunt, (ut recentiores sileam) eum patriam Argentinum declarant. vid. *Append. N. 5. 16. 28. 36. et 44.* Neque iis profecto testimonio recte opponitur, quod apud Alfatos degens Gutenbergius sese ipsum scripserit *Joannem dictum Gensfleisch, alias Gutenberg, de Maguntia*; quum respicere hoc posset aut ad familiae Gensfleischiae originem, aut forte ad jus civitatis Moguntiae ab ipso quandoque acquisitum: nam et hac ratione Udalricus Gallus, secundus typographus Romanus, saepe se *Habn de Vienna* nuncupavit, alibi sese civem Viennensem, patria Ingolstadtensem declarans. vid. *MAITTAIRE Annal. typogr. Tom. I. p. 243. edit. sec.* At scrupulum mihi eximit auctoritas postea in carmine ad calcem *Instit. Justin. 1468.* ubi ambos prothocaramaticos Joannes discrete affirmat in urbe Moguntia genitos; quibus verbis qualemcumque sensum tribuas, (vid. *§. seq.*) alterum ex iis ambobus nostrum fuisse Gutenbergium palam est: quis vero credat, Petr. Schoefferum, qui carmen hoc et ipse impressit et sua gratia confici voluit, ignorasse, ubinam loci Gutenbergius, cum quo simul arti typographicae manus admoverat, vidisset lacem? Dicamus ergo, quod res est, natum quidem fuisse Gutenbergium Moguntiae; verum, quum inde a pueritia commoratus fuerit Argentinæ, (teste BERGELLANO in *encom. chalcogr. vers. 49. seq. Append. N. 74.*) ibique et vitae sociam elegit, et per plura lustra domicilium tenuerit, a plerisque communi errore Argentinensem patriam fuisse habitum. Atque ex his corriges, quae JO. CHR. SEIZIUS *derde jubeljaer der druckkunst* p. 123. KÖHLERUS *abrenr. Gutenb. p. 8.* et magno numero alii hanc in rem scripserunt.

pheio Harlemensi aliquid rescivisset, illi se ut ministrum tradidit, hoc animo, ut incognitam hucusque artem edoctus uberrimos exinde in patria fructus colligeret (*ca*). Junior interea, qui sedem Argenterati fixerat, specula conficiendi, lapidesque poliendo, et alias forte quasdam artes (*cb*) ea in urbe exercuit, moxque arcana quaedam typographicae a fratre edoctus eam primum Argenterati tentavit, donec Moguntiae, postquam senior illic sese contulisset, sub eius ductu rem perfecit (*cc*).

En igitur ambo Joannes Gensfleischii, senior, juniorque, aut sicut veteres distinguebant, Gensfleischius Gutenbergiusque, e latebris clarissimae luci expositi, non modo ut duae personae, sed et separatim arti impressoriae incumbentes, ille Moguntiae, hic Argentinæ, donec ambo eadem in urbe Moguntina conjunctis viribus id opus aggressi mirifice posthac promoverent; hoc proinde nomine, etsi caetera pravae fuisse videantur indolis (*cd*), laudandi

(*ca*) Vid. *supr. Cap. IV. §. 13.*

(*cb*) SETH. CALVISTUS in *Chronico* ad a. 1440. et HENR. SPONDANUS in *auctario ad annal. BARONII* ad a. 1440. scripserunt, Gutenbergium aurifabrum fuisse, ac sine ullo auctore. MATH. JUDEX, qui duobus abhinc seculis floruit, in *libello de typogr. invent.* p. 14. et 29. id tradiderat de Jo. Faust, quem forte confudit cum huius fratre Jacobo Faust, Consule Moguntino et aurifabro, de quo vid. KÖHLER p. 100.

(*cc*) Vid. *infr. Cap. VIII. §. 8.*

(*cd*) Senior quippe verius non fuit officinam, in qua subministrari partes egerat, spoliare, seque ipsum sacramenti fide liberare. Junior contentiosus admodum homo fuit; promissum quippe nobili virgini Annae a porta ferrea matrimonium praestare noluit, nisi demum a iudice constrictus; de illa, postquam a. 1444. vel seq. Moguntiam sese contulisset, parum deinde sollicitus, eamque Argentinæ relinquens solam: neque cum hac modo rixas habuit, sed etiam cum sociis typographicae utraque in urbe, quibus iustam, ut in forum protraheretur, occasionem praebeuerat; tribus itaque sua culpa involutus litibus. Minime proinde meritis fuit, ut eius causam tanto cum fervore ageret Köhlerus, paustum injuria accusans malae fidei et usurariae pravitatis, quem credere vix potuit necesse habuisse pecuniam Gutenbergio largiendam a. 1450. mutuo sumere; quod tamen facile mihi persuadebitur, quum tam ingentem brevi antea ad *Biblia*, a prelo adhuc madida, impendisset summam.

dandi quam maxime! En stabilita fides auctoritasque WIMPHELINGII, qui natus utroque adhuc vivente Gensfleischio (ce) totius rei gnarus esse et potuit et debuit! En sua sponte corrueus Moguntinae typographiae ex Argentinenſi derivatio, quae ill. SCHÖPFLINO placuit (cf), quum Gutenbergius post irrita Argentorati tentamina artem Moguntiae demum didicerit a Gensfleischio ſeniore; utriusque vero typographiae primordia ex una Harlemenſi repetita!

§. X.

Ex praemiſſis lucem capiunt a nemine intellecta haecenus verba Poëtaſtri in carmine, quod ſubjectum principi *Inſtitutionum Juſtinianearum* editioni, a. 1468. Moguntiae typis Petri Schoefferi excuſae:

*Hos dedit eximios ſculpendi in arte magiſtros,
Cui placet en maſſos arte ſagire viros,
Quos genuit ambos urbs Moguntina Johannes,
Librorum inſignes prothocaragmaticos,
Cum quibus optatum Petrus venit ad polyandrum,
Curſu poſterior, introeundo prior;
Quippe quibus praefat ſculpendi lege, ſagitus
A ſolo dante lumen et ingenium.*

Per ambos enim Johannes designari omnes (cg) hucusque voluerunt Gutenbergium Faustumque, non satis attendentes ad primum distichon a nobis productum, quod quum maxime ad rem fa-

(ce) WIMPHELINGIUS enim lucem vidit a. 1450. vid. *Append. IV. 44. in not.* Gensfleischium ſeniorē vero adhuc a. 1456. juniorē a. 1465. ſuperſuiſſe ex documentis de utroque a nobis adductis liquet.

(cf) Vid. *Cap. VII. Vindic.*

(cg) Videt. SCHELHORNIVS, ISELIUS, SCHWARZIVS, MARCHANTIUS, SEIZIVS, KÖHLERVS, SCHÖPFLINVS, et forte alii.

faciat, omittere ill. SCHÖPFLINVS de hoc loco agens (cb) non debuerat. Faustum sane, locupletissimum virum, manibus typographiam tractasse, characteresque sculpsisse, nemo veterum est, qui scripserit, nemo qui forniaverit, idque ipsi etiam negant, qui ita haec verba interpretantur, neoterici. Difficile igitur est, ut nobis persuadeatur, Schoefferum, in cuius maxime honorem, quoque adeo aut instigante, aut ſaltem ſenſiente, carmen hocce compositum fuit, permiſſurum fuiſſe, ut in re adhuc recenti, omnibusque tum nota, ſocero ſuo Fausto adſcripta fuiſſet peritia artis, quam numquam aut profeſſus fuit aut exercuit. Si verum ergo amamus, duo illi Johannes non alii ſunt, quam Gensfleischius (ſenior) Gutenbergiusque, qui manibus ſuis typographiam tractarunt, primique metallicis impreſſerunt literis. Neque tamen vel ſic me iis oppono, qui Fausti mentionem in iſthoc carmine fieri debuiſſe opinantur; at hunc latere ſuſpicor ab *polyandri* illius, ad quem uterque Gensfleischius Petrusque Schoefferus confugiebant, appellatione, ea ſcil. mente adhibita, quod omnibus ille impreſſoribus commune azylum eſſet, hosque et opibus juvaret et conſilio, quaſi Germanice *aller-man* exprimas (ci).

(cb) *Vindic. Cap. VI. §. 8.*

(ci) Jo. Fausto certe tributum fuiſſe olim agnomen *Gutmanni*, id eſt boni viri, (haud dubie ex propenſo eius in alios adjuvandos animo) nos docet JO. CARION in *Chronico, Append. IV. 65.* quam etiam mentem hic fuiſſe Poëtae ſuſpicor; et licet diſſiteri non poſſim, inſolitam eſſe hanc *polyandri* ſignificationem, obſervandum eſt, alias quoque voces Graecas hunc fabricaſſe Poëtam, ut jam vidit cel. SCHWARZIVS in *primar. docum. Diſſ. III. p. 11. et 22.* Haec autem ſi forte diſpliceat interpretatio, non refragor, quominus per *polyandrum* hic intelligantur artis penetralia, alluſione facta ad ſepulchrum Chriſti, quod Petrus Apoſtolus primus intravit, cſi poſt Johannem advenerit; qua ratione hoc acnigma explicuerunt omnes, uno SCHELHORNIO, *Tom. IV. Amoenit. liter. p. 301.* qui ignotum quendam hominem latere hic ſuſpicabatur, excepto.

§. XI.

Quis vero ex duobus hisce Gensfleischii proprie typographiam caractere metallico adinvenit, non satis distincte vetera explicant monumenta. Gutenbergius quum Argentina a. 1444. vel 1445. proficisceretur Moguntiam (ck), jam alios, teste WIMPHELINGIO, hic invenit in ea arte investiganda laborantes, ac deinceps Gensfleischii (senioris) ductu rem perfecit. Cum quibus conveniunt, quae suo loco observavimus, Gensfleischium hunc jam a. 1442. *Grammaticam* ALEXANDRI et *Logica* PETRI typo ligneo excudisse (cl), atque a. 1443. domum *zum Jungen*, quae ob artem illic repertam *impressoria* dicta fuit, conduxisse (cm).

Is

(ck) Ultima vice Gutenbergii apud Argentoratenses mentio fit in catastro gabelae vini die S. Gregorii, i. e. 2. Martii. 1444. WIMPHELINGIUS vero quum indicet, eum Argentorato recta descendisse Moguntiam, tumque se rei typographicae studiosis adiunxisse, colligere licet, eum ipso a. 1444. vel initio sequentis mutasse solum.

(cl) Vid. Cap. IV. §. ult.

(cm) Ab affini scilicet suo Ortwinio *zum Jungen*, seniore, qui sororem suam Annam Gensfleischiam duxerat uxorem. vid. documenta a. 1443. et 1445. supra not. *bd.* a nobis producta. Eas aedes deinde, finito a. 1446. locationis tempore, de novo a societate typographorum in aliquot annos conductas fuisse verosimile est, si hac in parte non erravit TRITHEMIUS in *Annal. Hirsaug.* qui tradidit, Faustum, Gutenbergium, et Schoefferum illic habitasse. Certe Gutenbergium eas occupasse idem auctor in *Chron. Spanheim.* aliusque ineditus scriptor *Moguntinus* testatur. vid. *Append. N. 30. et 93.* qua forte de causa Gutenbergio nomen *zum Jungen* tribuit MATH. PALMERIUS, Pisarus, *Append. N. 23.* WIMPHELINGIUS vero Gutenbergium artem sub ductu Gensfleischii perfecisse scribe in domo *Gutenberg*; quae ita forte conciliari poterunt, si statuamus, in aedibus *zum Jungen* artem typographicam literis metallicis a Gensfleischio indeque Gutenbergio inventam; ac postquam Gensfleischius ob hebetatam oculorum aciem manibus opus non amplius tractavit, sed Gutenbergio totum tradidit, eique modo dux fuit, translatum fuisse prelum ab aedibus *zum Jungen* ad domum Gutenberg, in qua Gutenbergium deinceps habitasse eo magis verosimile est, quod illic postum deinde ab IVONE WITICISI fuerit in eius honorem epitaphium. vid. *Append. N. 54.* Erravit certe ill. SCHÖFFLINUS in *Gallica Diff. p. 765.* not. f. dum utrasque aedes pro iisdem habuit, quas diversas esse ex indiculo apud CUPERUM *Tom. II. Cod. Diplom. p. 524. et 526.* constat.

Is ipse ergo Gensfleischius circa haec tempora de substituendo meliori impressionis genere fuisse videtur sollicitus, aliosque ad difficillimum opus quaesivit adjuutores, quos etsi haud nominaverit Wimpelingius, in eorum tamen numero Jo. Faustum et Jo. Meidenbachium fuisse ex aliis veterum locis inferre licet (cn). Oculorum vero hebetata acies obstitit, quominus ipse rei tam arduae ultimam imponere potuerit manum, in ea tamen jam adeo exercitatus, ut postquam Gutenbergius advenisset Moguntiam, dux ei fuerit ad tantum opus perficiendum, et typographiam literis metallicis absolvendam, quae deinde, post impressa *Biblia* ruptamque primam societatem, a Gutenbergio solo per quinquennium exercita huic tamen cum Fausto communis fuit (co). Ita, quum ambo Gensfleischii a laudato poetaastro vocentur *proto-caragmatici*, i. e. primi typographi, tutissimum est, ut cum eodem Wimpelingio (cp) utrumque pro inventore novae artis habeamus, atque ita conciliemus aliorum scriptorum diffidia; tametsi Gens-

flei:

(cn) TRITHEMIUS in *Chron. Spanb.* ait, Gutenbergium ad inventionem artis adiutum fuisse auxilio Jo. Fust et aliorum. Laudatus *Scriptor Moguntinus* et SEB. MÜNSTERUS idem confirmant, sed addunt praeterea Jo. Meidenbach. Denique CAS. HEDIO in *Chronico* adjuutores Gutenbergii nominat Jo. Faustum, Jo. Gensfleischium, aliosque. Vid. *Append. N. 30. 69. 76. et 93.* Haec vero certissime non conveniunt novae societati, mense Augusto 1450. contractae, utpote quae solos inter Faustum et Gutenbergium inita, neque inveniendae sed excolendae arti, ante aliquot annos jam repertae, destinata erat. Probabile igitur est, Gensfleischium (seniorem), postquam Harlemo in urbem patriam advenisset, quum propriis sumibus parum ad opus typographicam promovendum contribuere posset, vel statim vel saltem ab a. 1443. Fausti pecunia fuisse adiutum, et sub huius quasi auspiciis artem chalcographicam invenisse, quae hac forte de causa Fausto a quibusdam tributa jam olim fuit. Accessit circa eadem fere tempora Jo. Meidenbachius, ac forte alii, quorum nomina intercederunt, et a. 1444. vel sequenti his comitem sibi dedit Gutenbergius. Atque hanc societatem post varia opuscula xylographica tandem a. 1450. *Biblia* protulisse, eodemque anno ruptam fuisse superius not. e. observavimus.

(co) Vid. *Sententia judicialia* a. 1455. JOH. ARN. BERGELLANUS in *encom. chalcogr. vers. 247. seq. Append. N. 74.* add. SCHWARZ. *primar. docum. Diff. I. p. 18. seq.*

(cp) In *Gravaminibus contra Romanam curiam*, *App. N. 44.*

fleischio seniori, ut tempore priori, etiam primae assignandae videantur partes.

§. XII.

Nihil jam facilius erit, quam tempus definire, quo typographia apud Moguntinenses initium sumsit. Eam enim si latiore sensu intelligas, origo jam repetenda est, a quo spolia typographica Harlemi Moguntiam translata sunt, id est, ab a. 1441. ineunte; aut si malis, quo primi libri, ALEXANDRI scilicet et PETRI HISPANI tractatus, Batavis typis illic descripti sunt, nempe a. 1442. Si vero *artem impressoriam* interpreteris, quae stanneis literis fiebat, illius inventio, vel prima saltem idea, quum praecesserit adventui Gutenbergii, certe antiquior etiam anno 1445. est. Imo vetustissimi testes, ULRICUS ZELLIUS apud *Chronographum Coloniensem* et JOH. NAUCLERUS, eam repertam aiunt circa a. 1440. (cq), et hac etiam mente MATH. PALMERIUS, Pisanus, quem secuti sunt HARTM. SCHEDELL, BAPT. FULGOSUS, alique bene multi (cr) rotundo numero uti volentes, a. 1440. (id est circa hoc decennium) *librorum imprimendorum rationem* excogitaram scripserunt. Quod si standum POLYD. VERGILII, qui a. 1499. scripsit, testimonio (cs), inventio haec a. 1442. nata est, id est ipso illo anno, quo ineunte informes illos foetus protruderat, suaeque forte expectationi non satis respondere observaverat Jo. Gensfleischius (senior), quod admodum verosimile est. Si autem non ad rationem, id est ideam, imprimendorum librorum, verum ad tempus, quo primum opus, *Biblia* nempe Latina, metallicis

ty-

(cq) Vid. App. N. 5. et 45.

(cr) Ut ANDR. ALTHAMERUS, JO. CARIO, SEB. FRANCK, SEB. MUNSTERUS, HENR. PANTALEON. vid. Append. N. 23. 35. 36. 64. 65. 71. 76. et 83.

(cs) App. N. 43.

typis descripta fuerunt, respicias, id Zellio teste accidit a. 1450. Profecto quum maximis difficultatibus novum hoc typographiae genus laboraret (et), immensique labores et sumtus impendendi essent sculpturae tot characterum metallicorum, quot vastum *Biblicorum* opus requirebat, emendandoque integro apparatusi typographico, mirandum non est, inter primam ideam et splendidi operis impressionem, vel saltem absolutionem, septennii, octennii spatium intercessisse.

§. XIII.

Ex his omnibus dijudicatu facile est, quo jure ill. SCHÖFFLERUS epocham Moguntinensem a. 1450. constituerit, imo quod magis est, ipsos Moguntinos ante hunc annum ex primitiis artis nihil sibi vindicare scripserit (cu). Aliud certe tradidit ZELLIUS, testimonium hac in re princeps, ipsiusque Moguntinae dioeceseos clericus, qui ab a. fere 1440. ad 1450. in emendatione artis impressoriae laboratum monuit distincte (cx). Hoc quidem testimonium postea reprehendit vir ill. (cy), ut typographiam Moguntinensem, quam demum ab initia inter Faustum et Gutenbergium a. 1450. societate repetit, ex Argentinenſi derivare posset; sed hoc etiam WEMPELINGII auctoritati repugnare, atque ex Gensfleischii senioris anteaſtis destrui jam observavimus. Ita, dum veteres multiplicis erroris injuria accusat v. cl., a vero non una ratione ipse deflectit. Non ignoro, quosdam dari auctores, qui a. 1450. repertam artem scribunt (cz); sed hos non tam ad eius

(et) Testis hac de re est TRITHEMIUS, ex ipsius Petri Schoeffleri ore, in *Annales Hirsaug.* App. N. 4.

(cu) *Diff. Gallica* p. 762. seq. et *Vindic. Cap. VII.* §. 1.

(cx) Hoc quoque SEB. MUNSTERUS in *Cosmographia* secutus est. vid. App. N. 76.

(cy) *Vindic. Cap. VII.* §. 7.

(cz) Ut JO. TRITHEMIUS, JO. AVENTINUS, ACH. CASSARUS, CASP. HEDIO, et auctor *Chronici Norimbergensis* ms. App. N. 30. 59. 68. 69. et 94.

cuius initia, quam quidem tempus primae impressionis, *facri* scil. *Codicis*, respicere ex praecedentibus in confesso est (*da*). Non ignoro, reperiri alios, qui ad a. 1457. vel sequentes ortum typographiae prorogant (*db*); at illos totius rei non satis gnaros fuisse, magnificentissima (ut de anterioribus *Bibliis* taceam) *Psalterii* editio, a. 1457. absoluta, et certissime antea prelo commissa, evincit. Sed quum aera haec fere conveniat propagationi artis, quae brevi post ruptam a. 1455. inter Faustum et Gutenbergium societatem coepit (*dc*), illam cum epocha inventionis ab his scriptoribus perturbatam fuisse palam est; quod non evenisset, si consulissent MATH. PALMERII, Pisani, (anno iam 1423. nati) *Chronicon*, ubi ad a. 1457. legimus, typographiam, a. 1440. inventam, hoc tempore in omnes fere orbis partes propagari. Veterum autem testimonia perscrutanti tandem fons huius erroris sese mihi aperuit. WERNHERUS scilicet ROLEVINCK DE LAER in *Fasciculo temporum*, a. 1474. Coloniae primum edito, ad a. circiter 1457. recte scripserat: *Artifices mira celeritate subtiliores solito fiunt, et impressores librorum multiplicantur in terra, ortum suae artis habentes in Maguntia*; quae verba ad perfectionem et propagationem artis respicere nemo non videt. Verum HENRICUS WIRZBURG DE VACH, qui *Chronicon* hoc, varie a se interpolatum et auctum, a. 1481. edidit, locum hunc contra mentem auctoris immutavit, sub eadem epocha scribens: *Librorum impressionis scientia subtilissima, omnibus saeculis inaudita, cir-*

(*da*) Bene hoc iam observavit NIC. SERARIUS *Lib. I. rer. Mogunt. c. 38.* et post hunc alii.

(*db*) Scil. DON. BOSSOS a. 1457. JAC. PHIL. HERGOMAS a. 1458. FELIX FABER a. 1459. CHRISTOPH. SCHEURLUS a. 1460. *App. N. 28. 31. 33. et 52.*

(*dc*) Id testatur FAUSTUS ASCHAFENBURGIUS in *Discursu*, apud RÖHLER p. 91. et seq. ubi tamen additur, magis adhuc divulgatam fuisse artem post captam a. 1462. Moguntiam, de qua altera epocha solummodo mentionem facit JO. SCHOEFFERUS in *subscript. Compend. Trib. App. N. 47.* sed utramque retinendam bene vidit SCHEELHORIUS *Obsev. III. de art. typogr. p. 35.*

circa haec tempora reperitur in urbe Maguntina. Quae verba in plerasque, si non omnes, editiones posteriores translata multos in errorem induxerunt (*dd*). Hinc forte JO. SCHOEFFERUS, in epigrapha *Compendii Tritheimiani de rebus gestis Francorum*, ex edit. 1515. Faustum imprimendi artem proprio ingenio excogitare specularique coepisse a. 1450. inque opus imprimendi a. 1452. deduxisse scripsit, in epocha aequae ac auctore errans (*de*); quem tamen JO. AVENTINUS alique nonnulli deinde secuti sunt.

§. X I V.

Ita auctores epochamque literarum tam lignearum, quam e metallo sculptarum, exposuimus. Restant, qui ultimo loco subintrarunt, quorumque adminiculo completa ars fuit, typi files. Hosce non Harlemum at Moguntiam agnoscere genitricem supra iam docuimus (*de**), quae hic repetere nihil attinet. De ipso vero auctore atque invento nihil vel plenius vel accuratius alibi scriptum legimus, quam in *relatione* JO. FRID. FAUSTI ASCHAFENBURGH, e familiae suae documentis concinnata, unde verba huc facientia transferre juvabit (*df*). *Petrus Schoefferus Gernsheimensis, quum veri sui Fausti institutum percepisset, et magno illius artis studio arderet, singulari Dei instinctu rationem invenit, qua characteres matrici, ut vocant, inciderentur, et ex ea fundarentur, atque adeo saepius iterati formarentur, non vero singuli singillatim exsculperentur. Hic clam matricem abecedariam incidit, et cum characteribus inde fuis hero suo Johanni Fausto ostendit, qui*

huic

(*dd*) Coecutit itaque PETR. SCRIVERIUS, dum in *Laurea* Cap. XI. verba haec eundem atque praecedentia sensum habere scripsit.

(*de*) Vid. *Append. N. 47.* ibique notata.

(*de**) *Cap. IV. §. 7.*

(*df*) Locum, qui lingua originali exstat apud RÖHLER p. 90. seq. apposui ex WOLFFII versione *Tom. I. Monum. typogr. p. 468. seq.*

huic adeo placuerunt, ut gaudiorum plenus ei protinus filiam unicam Christinam desponderet, ac paulo post in uxorem daret. Magna autem in hoc genere characterum, uti antea in ligneis, difficultas suborta est, propterea quod materia mollior esset, quam ut pressurae resistere posset, donec tandem eiusmodi mixtura inventa fuit, quae vim preli aliquamdiu sustinere posset. Circumstantiis illis eo maior adhibenda est fides, quoniam nihil hac in parte, ut passim alibi, in honorem Fausti vertitur, omnia autem Schoefferi tribuuntur ingenue. Apprime etiam haec conveniunt cum illis, quae JOANNES SCHOEFFERUS Petri fil. in laudata subscriptione tradidit, Faustum Petro Schoefferi, ministro filioque suo adoptivo, Christinam Fufthin (dg) filiam suam pro digna laborum multarumque adinventionum remuneratione nuptui dedisse. Assentiri itaque haud possum TENTZELIO, SCHWARZIO, KÖHLEROQUE (db), qui ipsum Gutenbergium tempore societatis cum Fausto initae characteres fundendi artem excogitasse volunt, quam Schoefferus modo emendaverit; maxime quum biennio post ruptam hanc societatem Faustus ex officina sua *Psalterium* sculpsit adhuc literis emiserit. Novi quidem, ansam huic opinioni dedisse verba TRITHEMII (di), qui postquam de sumtibus ad *Biblorum* editionem factis locutus esset, adjicit, *Petrum Opilionem* (i. e. Schoefferum) *faciliorem deinde modum fundendi characteres excogitasse*. At, quum *Biblia* haec a. 1450. sculpsit certissime

(dg) Suspicio, JOANNEM SCHOEFFERUM, dum matris suae praenomen per *Christinam* expressit, lapsum fuisse; quandoquidem ipse PETRUS SCHOEFFERUS in conventionem cum affini suo Joanne Fust Jo. fil., super residuis libri *Decretalium* edit. Mogunt. 1473. exemplis, anno 1477. Teutonico sermone exarata, uxorem suam Dynen, i. e. Dinam, appellavit. Non me latet, cl. KÖHLERUM, qui instrumentum hoc edidit in *Probat. ad Ebrener. Gutenb. lit. V. p. 100.* opinatum fuisse, *Dinae* nomen contracte illic scribi pro *Christinae*; sed quominus ei assentiar, facit quod *Dinae*, sive *Deborae*, et *Christinae* nomina sint omnino diversa.

(db) Vid. iste in *Discursu*, apud WOLF. *Tom. II. Monum. typogr. p. 661. seq.* ille in *primar. datum. Diss. I. p. 33. et III. p. 26.* hic *Ebrener. Gutenbergs p. 16. seq.*

(di) *Annal. Hirsaug. App. N. 4.*

me literis impressa fuerint (dk), quas antea memoraverat TRITHEMIUS, palam est, auctorem illis mox fufas opponere voluisse; ut adeo breviloque huius dictionis sensus sit, Schoefferum faciliorem deinde modum excogitasse fabricandi characteres ope fusoriae artis. Atque ita haec verba intellexit, qui ex eodem Trithemii loco et narrationibus civium Moguntinensium *encomium* suum *chalcographiae* a. 1541. formavit JO. ARN. BERGELLANUS (dl). Petrus ergo Schoefferus, postquam ad a. 1449. clerici sive scribae librarii partes egisset Lutetiae (dm), eodem forte vel insequentem anno advenit Moguntiam, ubi iam antea aliquamdiu habitaverat, tum vero Trithemio teste iam adfuit impressioni *Biblorum*, adeoque officinae illic typographicae sese dedit, et transcribendis sine dubio libris prelo destinatis, impressis autem exemplis rubricas apponendo vacavit, *clericus* inde dictus *dioeceseos Moguntinensis* (dn). Interea tamen sculpendi artem didicit, ab ambobus, ut puto, Gensfleischis, et tanto quidem cum successu, ut, utrique, teste laudato antea poetastro, palmam praeripuerit, sculptarumque literarum inconmoda animadvertens fufas tandem substituerit. Has vero, quum *Psalterium* a. 1457. adhuc sculpsit,

(dk) Illud in controversiam eo minus trahi potest, quoniam omnes vetustae *Biblorum Latinorum* editiones, anni et loci indicio destitutas, quarum modo haec modo illa pro principe editione venditata fuit, typis inaequalibus excusae deprehenduntur.

(dl) *Verf. 125. seq.*

*Illis succurrit Petrus, cognomine Schoeffer,
Quo vix caelando promptior alter erat.
Ille sagax animi praeclara torcumata finxit,
Quae sanxit matris nomine posteritas,
Et primus vocum fundebat in aere figuras,
Innumeris cogi, quae potuere, modis.*

(dm) Ubi transcripsit *Logicae ARISTOTELIS*, in subscriptione sese a loco tum naturali, tum domicilii vocans *Petrum de Gernsheym*, alias *de Maguncia*. vid. Specimen figuratum adiectum ill. SCHÖPFLINI *Vindictis N. VII.*

(dn) Hoc titulo iam occurrit in instrumento litis a. 1455. De illa significatione clerici diximus *Cap. III. §. 3.* ibique not. m.

tis, DURANDI *Rationale* a. 1459. fusilibus characteribus prodierint, a. denum 1458. perfectas, etsi aliquo forte tempore antea excogitatas, verosimile est (dp).

§. X V.

Ex his omnibus mira elicitur Batavos inter et Moguntinenses concordia (dp). Illi typos Harlemo Moguntiam advehtos testantur a. 1440. hi vero epocham suam circa hoc tempus constituunt. Illi non amplius, ut factum antea, fusiles typos sibi adscribunt, sed eos vero auctori Petro Schoeffero grato restituumt animo, quique his praecefferant, sculptos ex metallo, Moguntiae quoque natos fatentur, atque inventori Gensfleischio utrique acceptos referunt; solos vero sibi vindicant e ligno characteres, uti primo omnium adhibitos, ita usu caeteris longe inferiores: Mo-

(dp) Ita fere statuunt FOURNIERUS *Diff. II. p. 60.* et SCHELHORNIVS *Observ. II. de art. typogr. p. 17.* SCHÖPPLINUS vero in *Diff. Gallica p. 772.* et *Vindic. Cap. III. §. 6. 7.* minus recte epocham intra annos 1450. et 1455. collocat. Neque quidquam eum iuvat JO. SCHOEFFERI testimonium, qui dum in *subscriptione Tritheimiana 1515. App. N. 47.* perfectionem artis a. 1452. (etsi perperam) assignat, non respicit ad matrices, verum, ut ipsa verba indicant, ad primam e prelo productionem, utique sculptarum literarum, non fusarum, ope factam. Quae vero in hanc rem protulit Schöpplini vindex in *Epist. Gallica p. 10. et 11.* ita comparata sunt, ut ostendant, Fournierium melius opinionem suam adstruere debuisse, neutiquam vero, ut aliquid inde roboris Schöpplinianae sententiae accedat.

(dp) Dixeris, M. Z. BOXHORNIUM in *Theatro Hollandiae p. 137.* iam eandem conciliationis viam reperisse, dum scribit: *Sed non difficile est, hanc tam gravem et tam nobilem controversiam, et quae clarissima nostri aevi ingenia exercuit, componere; nempe, si vel id, quod res est, concedamus, typos quidem ligneos a Laurentio Harlemensi primos fuisse inventos, typos vero stanneos, aereos, et plumbeos ad horum exemplar efformatos esse a Johanne Kauft civis Moguntino (vel ut scribere debuisset Jo. Gutenbergio.)* At vero longe alia mente haec protulisse auctorem ex his, quae mox subiungit, apparet, dum impressionem tabellarem Harlemo, typos vero e metallo (neque enim ligneos versatiles noverat) Moguntiae tribuit. Postea vero ulterius processit Boxhornius, et Laurentio fusiles quoque typos praecedente junio adscribit in *Diff. de typogr. invent. p. 37. 41.*

Moguntini, contenti metallicis olim, ligneos, quos minus legitimo modo a nobis receperant, apud se inventos iactare nunquam in animum induxerunt, nisi postquam in iusta metallicorum possessione perturbari a Belgis coepissent, quos adeo prima contentionis iecisse fundamenta confiteor doleoque. Sed errore utrobique agnito finita erit omnis controversia, et nisi in posterum de verbo moveatur quaestio, inventum typographiae Harlemensibus, chalcographiae Moguntinis deberi in confesso erit. Ita verendum non est Germanis, ut rei alienae, quam, convicto criminis Gensfleischio seniore, nobis restituent, contrectatio nationi suae unquam futura sit vel dedecori vel opprobrio; quin potius debitas illis grates rependamus, quod artem, a sordibus patriis repurgatam, paucos intra annos ad insignem et fere stupendum perfectionis gradum extulerint, quae si intra privatos familiae Laurentianae parietes substitisset, neque aliter providisset supremus rerum arbiter, in ipsa forte, ut aliae artes, periisset infantia. Sic itaque, imposita Laurentio, ut primo mobilium typorum reperiatori, laurea, Moguntinos tamen gloriae inventi participes, adeoque amicos fratresque Batavorum agnoscimus; hisque proinde post sociatas utrinque dextras hilari animo dimissis subsistere liceret, nisi graviter sese opponerent Argentinenses, quorum, ne iniqui videamur, audienda est causa.

C A P U T V I I I.

Typographiae Argentinenſis origines.

§. I.

Argentina nonnunquam Harlemi, nonnunquam Moguntiae aemulam ſeſe ostendit, dum modo ligneorum, modo ſtanneorum typorum inventionem ſibi arrogavit. Duae quippe ſibi fere ſucceſſerunt illic opiniones, quarum prior Jo. Gutenbergium apud Argentinenſes impreſſoriae artis inventorem (licet incompletè) conſtituit, altera Jo. Mentelio chalcographiae prima reperta tribuit. Illa, ſeculo xvi. ineunte a Jac. WIMPHELINGIO primum ſtabilita, e detectis noviffime actis judicialibus litis, Gutenbergio olim intentatae, editori eorum ill. SCHÖPFLINO pondus accepiſſe haud leve viſa eſt: unde haec, per duo ſuperiora poſtquam ſubſiſtiſſet ſecula, rejecta tandem; quae tamen diverſum typographiae genus indigitans priori, cui ſurrogata fuit, non tam contraria erat, quam tacite potius derogaverat (a).

§. I I.

Origo et hiſtoria exercitiae a Gutenbergio Argentorati typographiae non melius cognosci poteſt, quam ex actis ipſis; teſtium ſcil. depoſitione, et lata a Senatu illic ſententia, quorum aetas ad a. 1439. aſcendit (b).

Gu-

(a) RUDOLPHUS LA GUILLE in *Hiſt. Alſatiae Part. I. Lib. 29. p. 333.* utrumque et Gutenbergium et Mentelium inventorem ſtatuit, quaſi prima ille tentamina, hic exercitia Argentorati fecerit.

(b) Deſcripta quidem illa ab ill. SCHÖPFLINO ſunt in *Vindic. typogr. Cap. II. §. 8. ſeq.* repeti tamen hoc loco debuit, ut ei lucem in ſequentibus foenerari poſſemus. Caeterum acta ipſa documentis noſtris inferimus IV. 1.

CAP. VIII. TYPOGRAPH. ARGENTIN. ORIGIN. 189

Gutenbergius ergo iam aliquot ante annos Andreae Drizehenio civi Argentinenſi, artibus quibusdam inſtrui cupienti, lapides poſtendi rationem monſtravit, eo ſucceſſu, ut fuerit ipſi quaestioſa. Diu poſtea cum Johanne Riff, Praefecto Lichtenavienſi, alias artes exercere coepit, easque inter ſpeculorum confectionem, qua in nundinis Aquisgranenſibus uterentur. Eas idem Drizehenius ſibi, moxque Antonius Heilmannus fratri ſuo Andreae explicari optarunt. Petitis horum annuit Gutenbergius, et ſtipulato ſibi a quovis 80. florenorum praemio utrumque in ſocietatem cum Riffio adſcivit. Quum vero novi focii Gutenbergium, ad S. Arbogaſtum extra moenia urbis habitantem, inviſerent, parum candide ſecum fuiſſe actum animadverterunt, quod et aliam eamque mirabilem artem illic tractaret, ſtudioſe ab ipſo occultatam haecenus. Omnia ergo arcana quum ſecum communicari ambo poſtularent, reſciſſae veteri nova ſucceſſit ſocietas, in quinquennium contracta; duabus praecipue conditionibus, quarum prior, ut ſolutis antea 80. florenis quilibet alios 125. ſuperadderet, quinquaginta illico, reliquos ſeptuaginta quinque certis numerandos temporibus; altera, ut uno ex contrahentibus intra hoc luſtrum mortuo reliqui huius heredibus centum florenos ſocietate ſinita reſtituerent, quidquid vero ad communionem pertineret, in eadem relinqueretur. Andr. Drizehenius ex 50. florenis decem adhuc debebat, 75. reliquorum dies ex parte modo venerat, quum extremo a. 1438. vitam cum morte commutaret; aſt quingentos fere florenos ad perficiendum opus impenderat, etſi vi conventionis nullo modo ad haec obligatus eſſet. Deſuncti fratres, Georgius Nicolausque Drizehenii, a Gutenbergio ſaepius petierunt, ut Andreae ſurrogarentur ſocii, aut, ſi hoc diſpliceret, de collata in ſocietatem pecunia iniretur tranſactio; quod ſemper recuſavit Gutenbergius, pravae indolis homo (b*),

eon-

(b*) Vid. ſupr. Cap. VII. §. 9. not. c.

conventioni standum asserens. Hunc ergo Drizehenii in ius vocare tandem constituerunt. At quum ab eorum parte aequitas magis quam ius stare, Senatus, qui haud aliter, atque iuxta conventionis tenorem, iudicare poterat, d. 12. Decemb. 1439. sententiam tulit, qua Riffius, Heilmannus, et Gutenbergius fidem chartae supplere iureiurando iussi; huic vero aliud etiam iniunctum, residuos 85. florenos sibi ab Andrea Drizehenio nondum fuisse numeratos. Id quum singuli praestitissent, reliquosque 15. florenos ad centum complendos Andreae heredibus solvisset Gutenbergius, causa Drizehenius uterque cecidit.

§. III.

Mirabilis haec ars quanam fuerit, testimonia occasione litis prolata latere nos haud sinunt, quae apponere hoc loco e erit.

Johannes Schultheissius eiusque uxor, §. 2. et 4. professi sunt ambo, mortuo Andr. Drizehenio, qui suis in aedibus artem exercuerat, Gutenbergium misisse famulum suum Laur. Beildeck ad defuncti fratrem Nicolaum, cum mandatis, ut hic quatuor columellas in prelo iacentes inde eximeret, atque dissolutas prelo iterum imponeret, ne quis mysterium artis detegeret.

Conradus Saspachius, tornator, prelium confector, §. 5. testatus est, Andr. Heilmannum post obitum Drizehenii ad se venisse, et rogasse, ut quoniam totius rei pergharus erat, ad aedes mortuarias adiret, paginasque in inferiori parte preli repositas inde auferret, moxque dissolutas prelo imponeret, ut res maneret occulta. Id vero ubi Saspachius exsequi voluit die S. Stephani, id est d. 26. Decembr. (1438.) iam sublatum fuisse opus deprehendit.

Apertius adhuc rem exposuit ipse Beildeckius §. 10. videl. se heri sui Gutenbergii iussu Nicolao Drizehenio iniunxisse, ne cuiquam preli inspiciendi copiam faceret, cui etiam iussui ipse paruerat.

ruerat. Addidit quoque, mandatum sibi fuisse, ut confestim sese ad prela conferret, illudque (c), quod duabus cochleis munitum esset, aperiret, ut paginae laberentur in partes, easque deinde partes intra suprave prelum reponeret, quo pacto res maneret occulta.

Ant. Heilmannus denique eadem fere §. 14. testatus est; narravitque insuper, Gutenbergium iam antea famulum suum ad utrumque Andream, (Drizehenium et Heilmannum) misisse ut omnes formas peteret, easque se praesente seiunctas, quod in pluribus earum defectus superfuissent.

§. IV.

De impressoria arte in his testium effatis sermonem esse nemo non videt. At cuius illa generis fuerit, in eo praecipuus vertitur quaestionis cardo: nam versatilem, veramque adeo typographiam, deprehendisse hic sibi visus est ill. SCHÖPFLINUS (c*), tabellarem modo agnovit FOURNIERIUS (d). Huius opinio Batavorum causae inserviret quam maxime. Lite enim nostra cum Moguntinis transacta, si Argentinenses sic statim excludere ab inventione typographiae licet, huius gloriam disputari non amplius Harlemensibus posse consequens erit. At bene est, quod huiusmodi effugiis non indigeat causa nostra. Ill. Schöpflii sententia et mihi, et aliis, quos hanc in rem consului, viris expertis visa est proba recta, duobusque argumentis extra omnem collocari potest controversiam. Primum est, quod Gutenbergius formam duabus cochleis munitam eo aperiri animo iussit, ut columellae dilabe-

(c) *Prelis* vocabulum hic improprie pro ipsa forma adhibitum iam observavimus Cap. I. §. 4. not. ad.

(c*) *Vindic. typogr.* Cap. II. §. 12.

(d) *Diss.* III. p. 37. seq.

berentur in partes; quod dici profecto de tabellis impressoriis haud potuit. Hae quippe apertis claustris separabantur tantum. Literae vero mobiles dissolvebantur; imo has manu destruere ea aetate vix opus erat ad celandam artem, quod sibi non cohaerent, nisi filo iunctae, quo etiam abscisso sua sponte subvertebantur. Alterum est, quod Gutenbergius paginas separatas intra suprame prelum reponi iussit, ut res occulta maneret; quem sane scopum non attigisset, si tabulas ligneas intellexeris. Hae etenim supra prelum repositae citius incurriscent in oculos, quam si illi mansissent inclusae, quumque integras vel figuras vel sententias vel utrasque continerent retrorsus sculptas, unicuique ingenii non omnino hebetis usum, cui inserviebant, statim prodidissent. Astutus itaque Gutenbergius famulo suo mandare hoc casu non neglexisset, ut columellas vel in domo Drizeheniana alicubi absconderet, vel ad suas transferret aedes. At typos solutiles prelo exemptos disjunctosque tutissime quovis loco reponere potuit; nemine ea aetate, qua typographia incognita erat, subodorante artis mysterium, quod in dispositione artificiali et compositione in paginas maxime consistebat, bene observante Schöpfino. Itaque disolutos hosce typos occultari necessum profecto haud erat (*d**); superabundantes vero, si vel maxime cum Fournierio fingamus, iam tum in ipsius laboratorii thecis, ut usu nunc invaluit, naturali ordine locum tenuisse, arcanum rei prodituros parum timuit Gutenbergius (*e*).

§. V.

(*d**) Id tamen Moguntiae aliquando factum observavi *Cap. VII. not. e**.

(*e*) Haec scripseram, antequam ad me pervenisset anonymi epistola Gallica de typographiae origine, qui p. 30. iisdem fere argumentis ill. SCHÖPFLINI defensionem suscepit. Sed et tertium ipsi subministravit depositio Conr. Salspachii, §. 5. confessi, Andr. Heilmannum sibi iniunxisse, ut formas eximeret prelo ac seungeret, ne revelaretur artis mysterium. Ex qua duplici operatione profuere anonymus existimat typorum mobilitatem, quum alioquin tabularum e prelo exemptio suffecisset sola. Veror tamen, ut argumentum hoc omni maius sit exceptione. Drizehenius etenim qua-

§. V.

Ita vero typi quum a societate adhibiti fuerint mobiles, fusilesque adhuc incogniti essent; altera porro quaestio inde exoritur, ex lignea illine sculpti fuerint, an metallica materie? Et certe ligneos fuisse sequentibus rationibus evinci posse existimo.

1. Parum videtur probabile, prima artis exercitia a stanneis aeneisve literis, quarum sculptura multum et temporis et laboris absunehat, statim incepisse.

2. JAC. WIMPHELINGIUS, natione Alfatus (*f*) scribit, impressoriam artem apud Argentinenses inventam *incomplete*, quod perfectius imprimendi genus caractere metallico aperte excludit.

3. Metallici typi, vetustissimorum scriptorum, ipsiusque Wimpelingii (*g*) testimonio, Moguntiae debent originem. Et licet

HIER.

quatuor illas paginas artificiales, aggregatas, claustrisque constrictas, in inferiore parte preli, quod loculatum proinde fuisse oportet, repositas habuerat. (ut distincte indicant verba Schultheissii §. 4. *undenan in einer pressen liegen*, quae tamen ambigue vertit Schöpfinus, *prelo subiecerat*, lectori insinuans, paginas impressionem iam recepisse, v. *Vindic. Cap. II. §. 12.* quod a mente huius testis omnino alienum est.) Quis vero negaverit, aequae illas inde auferri et mox disjungi potuisse, sive e fixis sive versatilibus literis constarent? At magis placet, quod ex voce *zerlegen*, ad secundam operationem adhibita, quae etiam §. 14. occurrit, petitur argumentum. Esi enim Lexicographi illud vertant *exartuare*, quod utri impressionis generi magis conveniat, non desinio, attamen ignorare nos haud sinit anonymus, ipsum hoc vocabulum in typographiis Germaniae perpetuo decompositioni typorum mobilium applicari, quum separatio melius respondeat verbo *trennen*. Per decompositionem vero palam est, hic solam destructionem characterum intelligendam, nam de distributione in classes, utpote a scopo suo tunc aliena, nihil mandaverat Heilmannus. Atque ex his omnibus sua sponte corrunt, quae pro sententia sua novissime attulit FOURNIERUS *Diff. IV. p. 66. seq.* simulque patet, lapsum jam olim fuisse J. ARN. BERGELLANUM, in *encom. calogr. vers. 117. seq. Append. N. 74.* qui Gutenbergio artis inventionem Argentiniae, perfectionem Moguntiae adscribens, a tabulis ligneis initia repetit, moxque uno saltu ad fusas literas transit; quod cl. Schöpfino iam observatum *Cap. I. §. 11.*

(*f*) In *Catal. Episc. Argentin. App. N. 44.*

(*g*) Pater hoc ex illius carmine in honorem Joannis Gensfleischii, quem primum

B b

arte

HIER. GEBUHLERUS alique nonnulli auctores Alsatici eos male Argentorato vindicaverint, hos tamen Jo. Mentelio tribuerunt (*b*), quod profecto non fecissent, si illis iam antea usus fuisset Gutenbergius.

4. Ligneos typos olim Argentorati adhibitos fuisse ex DAN. SPECKLINI *Chronico* discimus, qui eos sua adhuc aetate, seculo scil. XVI. vidit. (*i*).

Apparet ex hisce, lapsum fuisse ill. SCHÖPFLINUM, quum literas sculpsisse Gutenbergium non e ligno solum sed etiam plumbo inde intulit, quod in sententia inter impensas a Drizehenio factas plumbum numeretur (*k*). Ea certe societas quum plures artes praeter typographiam spectaverit, plumbum, ad characteres sculpendos plane inutile (*k**), alio pertinere necessario debuit; qua in parte FOURNIERIUM mecum fere habeo consentientem (*l*).

are notas impressisse scribit, in urbe Moguntia. Plures auctoritates hanc in rem adduximus *Cap. VII. §. 4*.

(*b*) Vid. *infr.* §. 12.

(*i*) Vid. *Append. N.* 85. Hi typi sub initium epochae Argentinenfis adhibiti, et Mentelio posthac iniuria tributi, diu adhuc religiose loco sacro assertati sunt, donec ab ancilla custode subrepti fuerint, quae hac de causa capite plexa est. LA VILLE *Hist. d'Alsace Part. I. Livr. 29. p. 334*.

(*k*) *Vindic. Cap. II. §. 13. n. 5*.

(*k**) Vid. *supr. Cap. I. §. 11. not. br.*

(*l*) *Diff. III. p. 33*. Frustra autem anonymus *p. 13*. Schöpflianæ sententiae praesidium inde quaesivit, quod neque speculorum fabrica, neque lapidum politura plumbum desideret. Quis enim intra tres modo artes reclusum fuisse sociorum industriam anonymo retulit, quum plurimas calluisse, tandemque socios docuisse Gutenbergium ex ipsa sententia liqueat? Nec quidquam huc facit, quam *p. 14. et 42*. tantopere urget, Jo. Durnii aurifabri depositio, qui testatus erat §. 15. se ante tres vel circiter annos, id est. a. 1436. centum florenos pro rebus ad impressionem pertinentibus a Gutenbergio accepisse: ea etenim locutio, satis profecto generalis, ad varia instrumenta typographica, §. 14. iam indicata, sese extendit, et si vel maxime ad solos characteres restringenda esset, aequè de ligneis, quæ initio usum fuisse Gutenbergium ipse agnovit anonymus *p. 14*. atque metallicis intelligi poterit. Add. *FOURNIER Diff. IV. p. 20*.

§. V I.

Tertia quaestio est, quando haec ars tentari coeperit Argentorati? Et hic quidem epocha initae novae societatis a tempore, quo solus in hac re occupatus fuerat Gutenbergius, distinguenda est. Societas nova, quod non indicasse ill. SCHÖPFLINUM miror (*l**), vix anno ante mortem Drizehenii, adeoque ipso a. 1438. videtur contracta; tum quod ea conventio, quæ pluribus deliberationibus ansam dederat, praesertim circa coöptationem Riffii, tandem admissi, formam publici instrumenti nondum accepisset ob praematuram Andr. Drizehenii mortem; tum etiam, quod in sententia d. 12. Decemb. 1439. lata allegetur, diem solutionis centum florenorum heredibus Drizehenii, qui finita demum societate et ita quinquennio a tempore initii contractus debebantur, non nisi *post aliquot annos* venturam fuisse. At societati huic iam praecefferant exercitia Gutenbergii, qui, teste Ant. Heilmanno, multas impensas proprio nomine antea in hanc rem contulerat, adeoque manibus suis typographiam ipse tum tractasse videtur. Quum ergo Joh. Durnius aurifaber a. 1439. apud iudices §. 15. professus sit, se iam ante tres vel circiter annos ad centum florenorum pretium pro rebus ad impressionem pertinentibus a Gutenbergio accepisse, primitias typographices Argentorati in a. 1436. incidere cum ill. Schöpfliano (*m*) arbitror.

(*l**) Non celavit vero hoc lectores suos anonymus *p. 41*. cui tamen in *Conspiciu* meo *p. 71*. iam praeiveram.

(*m*) *Vindic. Cap. II. §. 13*. Nescio igitur, quo colore anonymus *p. 37. in fin.* hoc triennium retrahat a morte Drizehenii, ut sic typographiae natales Argentorati ad a. 1435. referre possit.

§. VII.

Quarto loco disquirere iuvat, num Gutenbergius typographiae primus inventor exstiterit, atque ita Argentoratum vindicare sibi hanc gloriam iure possit. Et sane, si soli hic sese opponerent Moguntini, ego quidem a parte starem Argentinensium, quoniam hi, licet per integrum quinquennium, quo illis praevivere, artem ipsam exsequi non potuerint (ut mox constabit), ea tamen iam praestitere, nempe preli typorumque solutium compositione, per quae facilius patebat aliis ad intima artis penetralia aditus (*m**). At litem hanc quum suam faciant quoque Harlemenses, ab horum vel prioribus vel posterioribus actis typographicis tota pendet quaestio. Et certe, si modo aetatem, qua uterque et Laurentius et Gutenbergius floruit, contemplemur, omnia pro Harlemensibus militant. Laurentius enim natus est circa a. 1370. denatus a. 1440. vel forte antea (*n*). Gutenbergius circa a. 1400. lucem adspexit, ac intra annos 1465. et 1468. e vivis excessit (*o*). Laurentium itaque, qui triginta fere annis remotior fuit, fingere haud licet, extremo demum vitae tempore detexisse artem, ut honori omnia cedant Gutenbergio. Sed rem conficiunt, quae suo loco animadvertimus, illius reperta ad annum fere 1430. adscendere (*o**), quum huius tentamina a. 1436. non excedant.

(*m**) Aliud hac in parte visum cl. SCHELHORNI *Obferv. I. de natal. typogr.* p. 6. seq.

(*n*) Vid. supr. Cap. II. §. 7. et 9.

(*o*) Ibid. Cap. VI. §. 4. in fin. SCHÜPELIN *Vindic. Cap. IX. §. 4.*

(*o**) Supr. Cap. IV. §. 5.

§. VIII.

§. VIII.

Ita vero, si primae deferendae sint Laurentio, haud multum interesse Batavorum dixeris, utrum Argentinensia Gutenbergii tentamina propriae huius speculationi debeantur, an e fonte Harlemensi dimanaverint. Sed illius momenti haec quaestio est in historia typographica, ut negligi a nobis haud possit. Quatenus igitur e probabilitate ea penderet, dicendum, imitatoris potius quam inventoris appellationem convenire Gutenbergio. Ad artem quippe, per tot secula reconditam, et tantopere compositam (*p*), duos eadem fere aetate homines solius ingenii ductu pervenisse vix credibile est, alterum vero ab altero eandem mutuatum suadere videtur ratio (*p**). Praesumptio igitur, contra Argentinenses militans, ex iuris principiis onus probandi inventionem in eos transfert, Harlemenses a probatione plagii liberat. Quum vero amice hic litigemus, quidni liceat nobis, donec Gutenbergianae causae patroni suo defungantur officio, eorum argumentis tantisper ire obviam? Si ergo recurramus ad instrumenta in hanc rem allata, profecto, qua ratione inventum Gutenbergii in Alsatia (nam de repertis eius apud Moguntinos hic non agimus) elici inde possit, nobis haud liquet? Neque enim ex occultatione artis, de qua perquam is sollicitus erat, illud profluit, quum eadem cautela diu postea usi fuerint Faustus Moguntiae, Mentelius et Eggesteinus Argentinac, ut sibi solis reservarent artis nondum satis cognitae emolumentum (*q*), quos propter-

(*p*) Quantum qualisque apparatus inveniendus fuerit ad introductionem artis impressoriae, exposui Cap. I. §. 4.

(*p**) Eodem argumento jam usus est ALB. HENR. DE SALLENGRE *Memoires de litterature Tom. I. p. 397.* male tamen Moguntinis illud opponens, utpote quorum inventa ab Harlemensibus differre ostendimus.

(*q*) Add. supr. Cap. I. §. 3. not. 4.

propterea inventores fuisse nemo est, qui dixerit. Imo ubi Gutenbergii acta penitus introspicio, vix aliud inde inferre possum, quam eum mechanicis artibus victum quaesivisse, hasque peregrinis in locis edoctum Argentinae fuisse professum. Lapidem certe poliendi, speculaque conficiendi exercebat artes, quarum inventionem nullus ei vindicavit. Cur itaque ligneos typos eius ingenio deberi contendemus? Hos certe non Moguntia solum, sed et universa Germania, nunquam sibi primis vindicavit temporibus, utpote quos soli Hollandiae debere originem constabat (q*). Sed quod proxime ad rem facit, Chronographi duo Argentinenses, alter SPECKLINUS, alter anonymus (r), iter nobis ad fontes Gutenbergii proclive reddunt; scribes, eum artem percepisse a Jo. Gensfleischio, primi inventoris famulo: hic vero, ut superius ostendimus, operarius fuit in officina non Jo. Mentelii Argenterati, verum Laurentii Jo. fil. Harlemi. Iisdem scriptoribus suffragatur auctor Britannus in fragmento apud ATKINSIUM (s), atque constare ait, Moguntiam artem recepisse per fratrem operarii Harlemensis, postquam a fratre edoctus illic officinam typographicam erexit; quod (etiamsi primitiarum Argentinensium nulla hic mentio fiat, utpote quae in foliis tentaminibus consistebant) applicari non nisi ad utrumque Gensfleischium potest. Verosimile ergo est, Jo. Gensfleischium iuniorem, sive Gutenbergium, qui nundinas Aquisgranenses quaestus gratia frequentare erat solitus (t), non longe diffusum ab hac urbe Belgium circa a. 1435. adiisse, fratremque suum Laurentii ministrum cominus salutasse, a quo ex artis secretis nonnulla hausit, atque Argenterati in usum

CON-

(q*) Vid. supr. Cap. VII. §. 4. SPECKLINUS quidem, qui ligneos typos Argenterati olim adhibitos seculo xvi. vidit, eos hac quoque in urbe inventos credidit; verum eos non Gutenbergio vindicavit, at Mentelio.

(r) *Append. N. 85. et 86.*

(s) *Ibid. N. 92.*

(t) Vid. deposit. test. §. 14. et sentent. Senatus.

convertere studuit suos. Certe Gutenbergium Harlemi aliquando fuisse idem auctor Britannus et NATALIS COMES indicant, in epocha tamen illius itineris haud parum errantes (r*). Quum ergo WIMPHELINGIUS, isque ex antiquis scriptoribus unicus (u), Gutenbergium Argentinae tradidit inventorem, (qui inventor dici debuerat Moguntiae, artis scilicet metallicae) aut plane ignoravit anteaestam Harlemi, aut restringere hoc voluit ad Germaniam, innuens Argentinensem aeram Moguntinae iam praecessisse, aut denique impropria loquendi ratione significavit, occultam artem primum Argentinae ab hoc fuisse tentatam, quo sensu etiam Balth. Azzoguidi *primus Bononiae artis impressoriae inventor*, id est, primus illic impressor, appellatus fuit (x). Quidquid est, duo seculi xvi. scriptores, CASPAR HEDIO, et SEBAST. FRANCKIUS, et ille quidem Argenterati per plures annos commoratus, postquam Wimpelingio duce metropoli Alsaciae tribuissent artis primordia, mox mutarunt sententiam, et chalcographiae natales ex vero adscripserunt Moguntiae; de anteaestis charactere ligneo, quae Hollandiae deberi interea cognoverant, omnino tum silentes (x*).

§. I X.

Supereft alia, neque minoris momenti, quaestio circa Argentinensia Gutenbergii exercitia; num scilicet artem ipsam exsequi po-

(r*) Vid. supr. Cap. VI. §. 4.

(u) J. ARN. BERGELLANUS quidem in *encom. chalcogr. Append. N. 74.* Gutenbergio primas speculationes typographicas Argentiniae in mentem venisse ex intuitu annuli signatorii tradidit; verum hic auctor, praeterquam quod a. 1541. demum scripserit, adeoque a tempore inventionis nimis fuerit remotus, indeque in ortu et progressu artis multum a vero aberraverit, varias fisiones lusu poetico carmini huic immiscuit, uti PROSP. MARCHANTIO iam observatum *Hist. de l'imprim. p. 6.*

(x) In subscriptione *Metamorphoseos* OVIDII BONON. 1471. vid. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p. 307. edit. sec.*

(x*) Vid. *Append. N. 69. et 71.*

potuerit, id est, ad propositum perducere finem, ut libros e prelo suo emisit? Hoc autem et ex ipsis instrumentis iudicialibus et aliunde refelli posse arbitror. Eocirca vero non opus erit, ut adscendamus ad solius Gutenbergii acta a. 1436. et sequenti, de quibus documenta silent; quum id ne tempore quidem initae a. 1438. cum aliis societatis praestari potuerit. Andr. Drizehenius certe, in cuius aedibus typographia exercebatur, quique multo plus ipso Gutenbergio in arte laboravit, noctes quippe diesque illi incumbens, quingentos fere florenos operi impenderat, et si vi contractae obligationis in centum et viginti quinque modo teneretur, eamque summam quum alia ratione consequi haud posset, non praesentia modo sed et futura bona oppignoraverat, semper fore sperans, ut feliciter consummato opere largos inde denarios reciperet, quando et creditoribus satisfaceret, et animum post tot aerumnas relaxaret; quod omne ex ore Drizehenii tum alii, tum imprimis Reimboltus Ehenheimensis §. 11. acceperunt, neque ipse negare ausus est Gutenbergius. At scopum attingere non licuit infelici Drizehenio, qui iam moribundus tempore feriarum nativitatis Christi 1438. confessori suo Petro Eckharti conquestus erat, se omnem pecuniam erogasse, ac ne obolum quidem sibi residuum esse: circa hoc vero tempus et forte postridie exspiravit Drizehenius (y). Ea omnia profecto nihil minus quam executionem artis demonstrant; illa enim si libros excusos iam tum protulisset, impensa pecunia quotidie cum uberrimo quaestu redisset ad socios, quod et ipse hoc casu eventurum bene praeviderat Drizehenius (z), et exercita dehinc maximo cum lucro a Jo. Men-

(y) Vid. deposit. test. §. 5. et 10. uti bene etiam observatum FOURNIERIO *Diff. IV.* p. 76. seq. manifesto tamen errore mortem Drizehenii ad initium a. 1440. referenti. Quod ergo in principio sententiae a fratribus Drizeheniis allegatur de emolumento a societate percepto, omnino spectat ad artes lapides poliendi speculaeque conficiendi, ut postea ex ipsius Gutenbergii declaratione liquet.

(z) Vid. testimonium Mideharti Stoker, ibid. §. 16.

Mentelio Argentorati typographia evincit (aa). Sed quid opus ratiociniis ulterioribus; quum praesto sit testis oculatus Ant. Heilmannus, Andreae (unius ex sociis Gutenbergii) frater, §. 14. apud iudices professus, Gutenbergium paulo ante idem nativitatis festum famulum suum ad utrumque Andream (Drizehenium et Heilmannum) misisse, ut omnes formas peteret, easque in conspectu suo dissolutas, magnam vero partem imperfectas fuisse (ab). Defectus autem illos in sculptura iuncturae typorum, alios etiam in atramenti compositione similibusve rebus residere potuisse, eaque de causa impressioni obstidisse, manifestum est (ac).

§. X.

Mortuo Drizehenio quid peregerit societas, documenta haud produnt. Substitit tamen illa toto adhuc anno 1439. in persona Jo.

(aa) Vid. JAC. WIMPELING in *epit. rer. German. Append. N. 44.*

(ab) Docent hoc verba: *und in joch etteliche formen ruwete*. Haec vero ambigue verterat SCHÖPFLINUS, quod nonnulla in illis emendanda reperiret, lectori suo forsitan persuadere volens, erratis modo typographicis formas hasce liberandas fuisse. Quam interpretationem multum abest, ut nostram faciamus. Ad corrigenda quippe ejusmodi sphalmata quid opus erat extra urbem excurrere ad Gutenbergium, quum in ipsius artificis Drizehenii aedibus praestari hoc posset? At si ita visum tamen fuerit Gutenbergio, an stolidum eo tempore fingemus hominem, cetera versutissimum, qui ipsas formas loco speciminis typographici desideravit, hasque porro expectans de solutilibus literis, sine quibus formae emendari haud poterant, non cogitavit? Dicamus ergo adfuisse hic defectus, impressioni obstantes, quos mederi nullo modo quum posset Drizehenius, aequum erat, ut princeps societatis formas introspiceret, et quid rei esset, exploraret. Nec aliam profecto explicationem admittit obsoletum verbum *ruwen*, originem trahens ab adjectivo *ruw*, sive *rauh*, (nostri *rau* olim scripsere) id est, *crudus*, *immaturus*. Forte subtilis nimium videbimur, si aliud imperfectionis vestigium quaeramus in particula vetere *joch*, a Schöpflino insuper habita, quae respondet *q̄ etiam*, vid. SCHILTERUS in *Glossar. ad Chronic. Alsat.* JAC. KÖNIGSHOVII. Heilmannus scilicet testatus, in compluribus etiam formis defectus superesse, eo ipso indicare videtur, vitis ceterum quoque laborasse apparatus.

(ac) Bene hoc etiam animadvertit SCHELHORNIIUS *Observ. I. p. 7. in not.*

Jo. Riffii, Andr. Heilmanni, et Jo. Gutenbergii, prout ex sententia d. 12. Decembr. 1439. liquet. Imo subsistere potuit per integrum lustrum ei praescriptum, id est, usque ad a. 1443. At quam infelicem illa successum habuerit, vel inde colligere licet, quod durante hoc tempore Gutenbergius, exemplo Drizehenii, debita contrahere ac bona sua dividere coactus fuerit (ad sumtus scil. in hanc artem impendendos); ut docent instrumenta duo Argentinensia, quibus ipse annuos redditus Capitulo Thomano constituit, dat. 2. Id. Januar. 1441. et 15. Kal. Dec. 1442. (ac*). Imo praesto etiam fortiora argumenta sunt, quae probent, Gutenbergio huiusque sociis Argentinensibus praecclusum fuisse ad interiora artis penetralia aditum.

1. JAC. WIMPHELINGIUS, unicus hac in re ex antiquis scriptoribus testis, de inventis Gutenbergii a. 1440. Argentinæ loquens in *epitome rerum Germanicarum* (ad), ne verbum quidem addit de libris ab eo excusis; verum de Joanne Mentelio statim subiungit, eum multa volumina castigata et politè Argentinæ impressisse. Itaque tentasse quidem primum artem Gutenbergium, exercuisse Mentelium ea in urbe indicat; quomodo haec verba bene intellexit WILH. ERN. TENTZELIUS (ae).

2. Idem Wimpelingius in *Catalogo Episcoporum Argentoratensium* (af) Gutenbergium artem impressoriam invenisse Argentinæ, sed *incomplete*, scripsit; quae verba, maxime si ex antedictis illustrantur, non incultum artis exercitium, quale fuit Laurentii repertum, sed reapse defectum, productioni librorum obstantem, indicant.

3. Gutenbergius a. 1444. vel sequenti Argentinæ iam valedixit,

(ac*) Id ipse cl. SCHÖPFLINUS agnovit *Cap. II. §. 14. Vindic.* qui chartas hæc inter documenta sua *Num. V. et VI.* produxit.

(ad) *Append. N. 44.*

(ae) In *Diff. de typogr. invent.* Tom. II. *Monum. wolfii p. 675.*

(af) *Append. N. 44.*

xit, seseque contulit Moguntiam, ubi eodem teste auctore ductu Gensfleischii indigebat, ut artem compleret; quod iterum confirmat, antea in Alsatia omni ex parte successu caruisse.

4. Mirifice haec confirmantur JO. TRITHEMI testimonio, qui binis in locis (af*) scribit, Jo. Gutenbergium omnem pene substantiam suam pro inventione huius artis exposuisse, et nimia difficultate laborantem iam in isto iam in alio defecisse, iamque prope fuisse, ut desperatus negotium intermitteret, donec consilio et impensis Jo. Fust aliorumque adiutus rem inceptam perfecit in urbe Moguntia.

5. ULRICUS ZELLIUS, Hanovienfis, Hollandicas impressiones praecessisse Moguntinis tradidit (ag). An vero illaudatos Germanus ipse reliquisset Argentinenses, si hi ante epocham Moguntinam libros emisissent? Tentamina vero typographica absque successu in censum venire nec poterant nec debebant (ab).

§. XI.

(af*) Videl. in *Annalibus Hirsaugiensibus* et in *Chronico Spanhemienf.* *Append. N. 4. et 30.*

(ag) Apud *Chronographum Colonienfem*, *Append. N. 5.*

(ab) Cl. SCHELHORNIIUS in *Observ. I. de art. typogr. p. 6. seq.* etsi Gutenbergio prima typographiae reperta tribuat, eum tentamina quaedam et experimenta e proprio ingenio nata Argentorati fecisse, artem vero Moguntiae demum perfecisse existimavit; adeoque illam urbem inventricem artis dici posse adversus ill. SCHÖPFLINUM negavit, hanc affirmavit. Ea sententia partim vera, partim erronea, profecto rationibus non satis validis ab auctore adstructa fuit. Societas quippe inter solos Faustum et Gutenbergium a. 1450. contracta, postquam hic integrum quinquennium Moguntiae jam transgisset, et sub Gensfleischii senioris ductu artem complevisset, jamque etiam *Biblia* adspexissent lucem, non exsequendae, verum promovendae et excolendae arti destinata fuit. vid. *supr. Cap. VII. not. e. et en.* Itaque non huius, sed anterioris societatis, cum Gensfleischio seniore, Meidenbachio, Faustoque initae, acta opponenda erant Schöpsinianae sententiae. Faustus porro aliquoties Moguntiam inventricem artis impressoriae ex vero tradiderunt, intelligentes, ut *dist. Cap. §. 3. seq.* docuimus, artem metallico charactere; neque propterea excludentes inventiones ligneis typis antea factas, quae pro artis pracludiis ex aetate habebantur, quorumque proinde auctori (etsi hic Gutenbergius esset, non Laurentius) jus contradicendi Moguntinis erat omnino nullum. Argentinensium itaque

§. XI.

Difficile igitur est, ut ill. SCHÖPFLINO assentiar, qui principe societatis Gutenbergio circa a. 1445. profecto Heilmannum ex reliquis residuum typographiam constanter et intrepide continuasse, atque Jo. Mentelium et Henr. Eggesteinium in societatem adscrivisse coniecit (ai). Nulli certe libri hucusque producti vel alicubi memorati fuere, qui Argentorati, quocunque tandem caractere, impressi sunt, nisi postquam urbs illa typographiam metallicis literis accepisset a Moguntinis, quando inclarescere demum ut typographi coeperunt Mentelius, Eggesteinusque. Quod enim v. ill. omnes libros vetustos, loci atque artificis indicio carentes, in quibus ruditas et inaequalitas characterum, linearum curvitas, aliaeque antiquitatis notae apparent, primae Argentinensium typographiae vindicat, omni profecto destituitur fundamento, nemoque, qui bonum vetustarum editionum numerum manibus trivit, facile ipsi largietur. Harum etenim multae similes ruditatis notas prae se ferunt, atque duo priora librorum specimina a Schöpflino exhibita, tamen alibi etiam quam Argentiniae, par-

que causa non recte impugnatur e *Fasciculo temporum*, in ipsa Alsatiae metropoli a. 1487. et 1488. edito, ubi librorum impressionis scientia subtilissima reperta scribitur in urbe Moguntia, et si SCRIVERIUS noster in *Laurea Cap. XI.* hoc argumento usus iam fuerit, qui aequae ac Schelhornius ignoravit, eas editiones ad litteram expressisse anteriorem, a. 1481. sine urbis indicio, ac certe alibi locorum, ab HENRICO WIRZBURG DE VACH curatam. vid. *Append. N. 24.* Ita etiam primus omnium liber a. 1450. (characteris scilicet metallici) Moguntiae excusus, *Codex nempe sacer*, non excludit opera ligneis antea typis edita, ideoque nec infringit argumentum, quod ex nota anni 1448. LOTHARII libro apposita Schöpflinus ducit; de quo §. *prox.* agemus. Num fortiora sint, quae Argentinensibus opposuimus, tela, penes lectorem benevolum esto iudicium.

(ai) *Vindic. typogr. Cap. IV. §. 1. seq.* Hunc etiam secutus Anonymus est p. 42. *seq.* cuius argumenta sua sponte iam corrumpunt. Utrique respondit etiam novissime FOURNIERIUS *Diff. IV. p. 76. seq.* ita tamen, ut non omnes eius ratiocinationes meas facere velim.

tim quoque post a. 1470. prodierint; cuius rei fidem faciunt complures libri sculpto caractere excusi (ak). Et ne hac in parte quispiam mihi sine sponse credat, *relations Germanicae Gottingenses* (al) testes sunt, a. 1472. excusas fuisse *Contemplationes Cardinalis JO. DE TURRECREMATA* cum iisdem notis characteristicis, quas Schöpflinus descripsit. Ad quem ergo idem vir ill. provocat, *liber*, titulum ferens, *de miseria humane conditionis LOTARII, Diaconi Sanctorum Sergi et Bacchi Cardinalis, qui postea INNOCENTIUS tertius appellatus est. anno Domini 1448.*, praeterquam quod Argentinam haud prodat impressionis locum, certe aut vitio in anni nota laborat, qualia exempla exstant bene multa, aut quod magis verosimile puto, annum exarati codicis, ad quem expressus fuit, retinuit, quod in antiquis editionibus saepius evenisse pridem SCRIVERIUS noster observavit (am).

§. XII.

Quandoquidem vero Mentelii iam facta est mentio, examinandum, unde et quo iure is chalcographiae inventor habitus fuerit. Architectus, ut puto (an), fabulae existit ipsius ex filia

(ak) Add. supr. *Cap. I. §. ult.* et specimina a SCHELHORNIO producta *Observ. III. de art. typogr.* Soliloquium vero HUGONIS, a SCHÖPFLINO *Tab. 2.* productum, a Mentelio impressum esse ex collatione typorum *Speculi naturalis VINCENTII* observavit FOURNIER *Diff. III. p. 14. seq.*

(al) *Gottingischen anzeigen von gelehrten sachen A. 1760. p. 266.* ubi recensio operis Schöpfliniani occurrit.

(am) *Laure-crans p. 73.* Idem SCHELHORNIO circa hunc librum in mentem venit *Obs. I. p. 9.*

(an) Idem ante me observavit TENTZELIUS *diff. Diff. de typogr. p. 686. seq.* unde pauca huc transferenda fuere, ne quidquam in tota hac controversia omittetur. Ill. SCHÖPFLINUS, in fallaciis Moguntinorum extendendis perquam liberalis, de Argentinensium dolis omnino silet per totum *Caput V. Vindic.*, ubi tamen fabulosam Argentinensium de originibus typographicis traditionem ex professo enarrat.

nepos JOANNES SCHOTTUS (ao), Argentorati, postquam Friburgi ac Basileae antea floruisse, ab a. 1510. typographus; nactus ad eam popularibus suis persuadendam favorabiles circumstantias. Origines quippe artis paucissimis tum exploratae erant, quod occultam hanc primi semper impressores tentissent. Ipsi Moguntinensis causae antistites divisi erant Gutenbergium inter ac Faustum. Argentina sibi ex inventione iam aliquid vindicaverat. Gutenbergii autem hic acta successu caruerant, vixque in censum venire iudicabantur. Mentelium vero primum officinam impressoriam exercuisse librosque vulgasse constabat. En igitur nata Schotto idea, Mentelii, avi sui materni, prima apud Argentinenses exercitia ut reperta extollendi. Sed impellebat porro eum specialis ratio: JOANNES nempe SCHOEFFERUS, Moguntinensis impressor, in subscriptionibus librorum avum suum maternum Jo. Fuit chalcographiae primum inventorem, invita quavis veritate, passim iactaverat (ap). His proinde excitata est Schotti invidia. Argentina Moguntiae aemula quum esset, cur Schoeffero cessisset hac in parte Schottus, cur Fausto Mentelius? At si callido videri potest Schoefferus attigisse scopum suum artificio, hunc profecto superavit astutia Schottus longissime. Illi nullum aliud praesto erat administrandum, nisi proprium in re domestica testimonium, magna cum fiducia verborumque circumscriptione saepius prolatum, quo tamen plurimos, misso Gutenbergio, in Fausti partes traxit, hos-

que

GERUILLERUM de inventis Mentelii primum locum arbitratas; alibi autem, scil. Cap. X. §. 5. in not. verbulo scuti Menteliani, *Onomastico* BRUNSELSII a. 1543. praemissi, meminit.

(ao) De eo vid. laud. SCHÖPFLIN. Cap. X. §. 10. ubi Schottum nostrum filium statuit Martini typographi, qui Mentelii filiam anonymam habuerit uxorem. Haec si vera, erravit omnino causae tritavi sui, vel certe agnati, vindex acerimus JACOBUS MENTELIUS in *brevi excursu de inventione typographiae*, Tom. II. Monum. WOLFII p. 219. in not. qui patrem Joanni Schotto dat Petrum, Senatorem Argentinensem, addens etiam matris praenomen, scil. Joannae Mentel.

(ap) Vid. *Append. N. 47.*

que inter ipsum Caesarem Maximilianum, teste privilegio a. 1518. Schoeffero ad LIVII editionem concessio. Siluit vivente hoc Imp. Schottus. Verum eo vix extincto in id porro incubuit, ut successori Carolo V. totique etiam, si fieri posset, orbi literato persuaderet, Faustum e possessione deliciendum, in eamque immittendum Mentelium. Usus ergo ab a. 1520. (aq) hoc strategemate est, ut libris a sese excusis praefigeret insignia gentilitia, ab Imp. Friderico III. avo quondam suo et nepotibus donata; addita perigraphae, quae doceret, concessa haec fuisse Joan. Mentelio, primo typographiae inventori (aq*). En igitur, ut innuere volebat Schottus, ipsius testimonium Caesaris, qui Mentelio hanc gratiam indulgit ob redditum literis immortale hoc beneficium! En exclusi eo ipso Moguntini! At nihil hac in parte veritati magis contrarium. Fridericus impressorum ac typothetarum coetus ob inventam artem insignia largitus iam erat (ar); Mentelio vero dedit illa expetenti, tanquam privato, et ad nobilitatem aspiranti. Diploma igitur Mentelio concessum ne verbum quidem de reperta typographia continuit aut continere potuit (as). Caute proinde Schottus domi illud rescriptum praesit, insignia produciens sola; neque haec etiam aperte scribere au-

(aq) Expresse hoc MENTELIUS in *Paraenisi* p. 360. ed. WOLF. testatur de PTOLOMAEI *Geographia* a. 1520. Schotti typis excusa. Verum ill. SCHÖPFLINUS d. I. cam editionem memorans de hoc scuto filit. Forte periculum rei facturus Schottus aliquot modo huius libri exemplaribus insignia illa praefixit. quemadmodum Faustus Schoefferusque nonnullis tantum *Psalterii* a. 1457. et *Institutionum* 1468. scuta sua addidere, teste cl. SCHWARZIO in *primar. docum. Part. II. p. 8. et 25.* Postquam vero GERUILLERI et SPIEGELII testimonia nactus fuit Schottus, cum omnibus porro reliquorum librorum exemplis scutum adjecisse verosimile est.

(aq*) Vid. *Append. N. 59.**

(ar) Vid. *supr. Cap. II. §. 5.*

(as) Id testatur laudatus SCHÖPFLINUS Cap. X. §. 5. ubi de hoc instrumento loquitur, ac si illud m. vidisset. Lucem enim, quod sciam, non adspexit. Certe nunquam producere illud ausa est Mentelii familia, et ne quidem Jacobus aut in *Excursu* aut in *Paraenisi*, cuius literis hoc flagitasset ab eo BERN. MALLINKROTIIUS. vid. p. 239. Tom. II. WOLFII.

ausus est, data Mentelio fuisse propter inventum artis, ne forte mendacii argueretur, contentus dubia locutione uti, ad fallendos lectores incautos.

§. XIII.

Neque hic substitit vastrum illius hominis ingenium. Ambiguitatem enim e perigraphae tollere ipse veritus, in partes suas traxit alios. Amicis utebatur HIER. GEBUIERO et JACOBO SPIEGELIO. His ergo mentem suam procul dubio SCHOTTUS aperuit, gratum sibi fore testatus, si in libris suis primum chalcographiae inventorem pronunciarent Jo. Mentelium, omissa omni mentione Gutenbergii, ut de eius anteaetis lector in incerto esset; non ausus forte illum omnino adhuc excludere, cui primas detulerat WIMPHELINGIUS, vir magnae auctoritatis et ad a. 1528. usque superstes. Petitioni a. 1521. optime satisfecit Gebuilerus, multis hac occasione elogiis Mentelium Schottumque extollens, nec sine contemptu exprobens Moguntinis, quod *cuidam* Joanni Faust (quasi obscurissimo homini) civi suo id acceptum ferant: utque asserta sua quadam veri specie coloraret, ad pactum Mentelii cum socio Eggesteinio provocavit de occultatione artis, quasi id in solum inventorem cadere potuisset (*at*). Annuit deinde semel iterumque Spiegelius, sed post mortem demum avunculi sui Wimpfelingii, quem viventem ipse a. 1520. ducem secutus fuerat. Ex horum testimoniorum collatione pellucet Schotti versutia, qui, inventis Mentelii non statim nimiam antiquitatem tribuere ausus, voluit, ut pedetentim hoc fieret, quae proinde Gebuilerus anno 1447. mox Spiegelius in priori opere a. 1444. in pos-

(*at*) Contrarium huius rei patet ex iis, quae Cap. I. §. 3. not. q. et hoc ipso Cap. §. 8. scripsimus.

teriori a. 1442. adscripsit (*au*). Suspicio quoque, Schottum aditum sibi per hos duumviros ad Imp. Carolum sternere, ab eoque similes literas in favorem Mentelii, quales Schoeffero Maximilianus in gratiam Fausti largitus fuerat, impetrare studuisse. Certe Gebuilerus testimonium hoc *Panegyri Carolinae*, ipsi Imperatori dedicate, inferuerat. Spiegelius Caesari a consiliis et secretis erat. Eiusmodi vero privilegium si obtinuisset Schottus, risui exposuisset Schoefferus, actumque de huius porro formulis fuisset. Sed voti compos factus non est; imo Imp. successu temporis infenso in gentem Menteliam, quod Gallorum partes tueretur, evasit animo (*ax*). Prudentiorem ergo viam ingredi coactus est Schottus, ideoque Schoefferus amice monuit, ut a subscriptionibus suis iactantiae plenis in posterum abstineret (*ay*); quem tamen nihili hanc admonitionem fecisse testes sunt libri ab eo usque ad a. 1533. Moguntiae editi, Fausti plerumque memores (*az*), quibus Schottus vicissim in suis voluminibus idem porro opposuit et scutum et de Mentelio elogium (*ba*).

§. XIV.

Non magnam tamen apud externos emendicata haec testimonia fi-

(*au*) Vid. *Append. N. 59. et 60.* Postquam vero haec scripseram, communicata mecum adhuc fuit particula ex epigrammate JO. SAPIDI, quod OTH. BRUNSPELSI *Herbario* ex edit. Jo. Schotti 1539. praefixum est, ubi et impressoris industria et avi eius reperta extolluntur. vid. *Append. N. 71.**

(*ax*) Narrat haec JACONUS MENTEL in *excursu* p. 222. seq. et JAC. AUG. THUANI, aliorumque auctoritate confirmat.

(*ay*) Idem *d. l. p. 220.* qui utinam literas hasce integras dedisset, loco notissimi versiculi inde decerpti!

(*az*) Quemadmodum in APPIANO ALEXANDRINO a. 1529. et alibi. vid. MARCHAND *Hist. de l'imprim. p. 49.*

(*ba*) Ut in *Lexico Iuris Jac. SPIEGELII* 1541. et *Onomastico Medicinae OTH. BRUNSPELSI* 1543. vid. MENTELIUS *loc. cit.*

fidem invenisse mihi conficit, plerisque Moguntinae semper causae adhaerentibus. Imo neque Alsatos ea recepisse omnes pater ex CASP. HEDIONE, Theologo Argentinenſi, qui adhuc a. 1537. WIMPHELINGIUM secutus est, moxque a. 1549. in Moguntinorum castra transit (*bb*). Necessè itaque visum fuit Mentelianae causae patronis, fabulam a Schotto excogitatam novis porro ornare phaleris, quae omne inventum Mentelio tribuerent, atque inde tum Gutenbergium, tum Moguntinos palam excluderent. In id Chronographi Alsaciae duo, DAN. SPECKLINUS, alterque anonymus, quasi communicato inter se consilio, incubuerunt (*bc*). Perspexerant nempe hi, artem quidem impressoriam stanneis literis iam assertam Mentelio, sed nihil definitum de ligneis, quarum inventio si alii in posterum attribueretur, gloriae illius detraheret multum. Hinc typographiam in genere ipsi adscripserunt, imo Specklinus provocavit ad primos typos Argentinae sibi visos, atque e ligno sculptos, etiamsi hos neque repertos illic, neque a Mentelio magis, quam alio vetusto impressore Argentinenſi, adhibitos probare posset. Cavendum insuper erat, ne typographiae Moguntinensis origo aliquod relinqueret lectori dubium. Hinc Mentelii inventa iam ad a. 1440. collocanda erant, quoniam retenta GEBULERI vel etiam SPIEGELII epocha praecedentiam opponere potuissent fide antiquiorum scriptorum Moguntini. Horum porro acta omnia repetenda erant e primordiis Alsaciae, nec tacendae circumstantiae, maxime quum iis ansam darent ipsi rumores publici. Hi scilicet docebant, Moguntinos ele-

menta

(*bb*) Vid. *Append. N. 69.*

(*bc*) Vid. *Append. N. 85. et 86.* Si autem vera sunt, quae JACOBUS MENTELIUS in *Paraeneti* (edita primum a. 1650.) p. 247. *seq. edit.* WOLF. scribit, similia leguntur in alio *Chronico*, ante annos 170. id est a. 1480. exarato lingua Germanica, quod ex bibliotheca Jac. Spiegelii ad Tillem. Stellam, tandemque Card. Mazarinum, transierat. At eo tempore, ut mox patebit, nemo de inventis Joh. Mentelii somniabat, neque semper assertis Jacobi fides adhibenda est, ut agnovit SCHÖPFLINUS *Cap. V. §. 6. in not.*

menta artis aliunde hausisse, ope scilicet furti in typographeio primigenio commissi per Jo. Gensfleischium (seniorem), qui ex arcanis quoque artis communicaverat nonnulla cum Jo. Gutenbergio. Argentina igitur si urbs inventrix, Mentelius si primus auctor iactandi essent, illuc applicari oportebat, quae reapse Harlemi in officina Laurentii contigerant (*bd*). Imo ne quid historiae deesse videretur, finxerunt, Gensfleischio (seniori) coecitatem ob commissum plagium, Deo ultore, supervenisse, quae tamen senii eius sequela erat, WIMPHELINGIO teste; deinde Mentelium post injuriam sibi factam prae moerore mortuum, etsi constet, hunc anno demum 1478. (adeoque lustris aliquot, postquam hoc contigisset) naturae debitum solvisse.

§. XV.

Exposui artificia et dolos, quibus Argentinenſes nonnulli, sec. XVI. Mentelium ad hoc theatrum honoris elevare studuerunt. Tela haec, ut illis duntaxat propria, qui causam tuentur pessimam, ita tandiu modo noxia, donec latens sese prodit virus, quando auctoribus suis semper dedecori, saepe etiam exitio, aliis vero indignationi fiunt. Dum horum ergo annalium, quod inter tabularia urbis affervarentur, magni censebatur in Alsacia auctoritas, etiam apud doctissimos viros (*be*), eandem illic fidem narratio haec invenit, atque si authentico quodam instrumento nisa esset. Sed postquam a. 1700. oculos Germanis hac in parte aperire coepisset WILH. ERN. TENTZELIUS, ipsos tandem commenti puduit Alsatos; certe literatorum illic princeps ill. SCHÖPFLINUS totam hanc historiam repudiavit, substituto in Mentelii locum, ut vidimus, Gutenbergio.

(*bd*) Confer, quae scripsimus *Cap. IV. §. 13.*

(*be*) Quos enumeravit SCHÖPFLINUS *loc. modo cit.*

§. XVI.

Enimvero integrum hocce aedificium, tanto cum studio et per tot annos constructum, sua sponte corruet, destructo lubrico eiusdem fundamento, repertis nempe Mentelii. Id autem ut fiat, non adeo magnis viribus opus erit, paucaeque haec argumenta sufficient, sed illa omni exceptione maiora.

1. Metallici typi, quos solos Mentelio tribuerunt primi illius patroni GEBULERUS ac SPIEGELIUS, ab antiquioribus scriptoribus constanter adscripti fuisse Moguntiae, sculpti quidem Jo. Gensfleischio (seniori) et Gutenbergio, fusi autem Petr. Schoeffer (bf).

2. Ipsum Mentelium gloriae quam maxime cupidum fuisse liquet, tum quod plebeia gente oriundus (bg) insignia nobilitatis ab Imp. requisiverit, tum praesertim, quod se ipsum scripserit *artis impressoriae magistrum famosissimum* (bb). Qui igitur in artis

(bf) Vid. supr. Cap. VII. §. 4. II. et 14.

(bg) Id adversus JAC. MENTELIUM evicit SCHÖPFLINUS Cap. X. §. 1. et 5.

(bb) Ad calcem *Speculi moralis*, absoluti 9. Novemb. 1476. ut constat ex illius subscriptione, a cl. SCHÖPFLINO Cap. IV. §. 12. in not. prolata: *Impressum in inclyta urbe Argentinesium ac nitide terse emendateque resectum per honorandum dnm, dnm Johannem Mentelin, artis impressorie magistrum famosissimum. Anno a partu virginis salutifero millesimo quadringentesimo septuagesimo sexto, die mensis Novembris zona.* In qua epigrapha re resectum satis indicat repetitam libri editionem. Et sane in bibliotheca ill. DUVII Hanoverae exemplum reperitur integri *Speculi*, VINCENTIO BELLOVACENSI tributi, scilicet *naturalis, doctrinalis, moralis, et historialis*, decem tomis formae maximae, eodem ligaturae genere antiquo compactis, ubi solum *Speculo historiali* subnexa est Mentelii subscriptio, reliquae partes absque die et consule editae; et de impressore tamen illius *Speculi* dubitare non sinit character cum *historiali* ipsissimus, uti post DAV. CLEMENTEM *Biblioth. curieuse*, Tom. III. p. 81. ipse mihi porro indicavit rarissimi operis possessor, qui non injuria hinc infert, suum exemplar principem Mentelii; Schöpsinianum vero alteram sistere *moralis Speculi* editionem quemadmodum etiam *historiale* binis vicibus Mentelii prela excudit, eodem Schöpsiano d. §. 12. teste.

ris exercitio laudem quaesivit, an suum tacuisset inventum, sive mobilium typorum in genere, sive metallicorum duntaxat, an cessasset diploma Caesareum ea de causa sibi concessum, si salva facere hoc potuisset veritate? Frequens profecto ad id Mentelio erat occasio, tum in monumento a. 1473. parentibus posito (bi), tum imprimis in subscriptionibus librorum, quos usque ad finem anni 1476. vulgavit. Neque de sola ipsius agebatur gloria sed et patriae, quum nemini hucusque apud Alsatos esset tributa inventio, hanc vero passim adscriberent sibi Moguntini (bk).

3. Nullas porro in inventionem partes deberi Mentelio persuasi fuerunt generi ipsius ambo, Adolphus Rutschius et Mart. Schottus, qui in inscriptione a. 1478. eum simpliciter *impressorem* vocarunt (bl), quumque ipsi Argentinae exercerent typographiam (bm), ignorare haud poterant, quot quantaque laudes inventori deberentur ob collatum in literas immortale hoc beneficium.

§. XVII.

Non multum vero laborandum videtur, unde suam typographicae artis cognitionem hauserit Mentelius. Argentinam quippe recepisse Moguntia chalcographiam ZELLIUS SCHOEFFERUSQUE testes

(bi) Ubi simpliciter civem se Argentinensem vocavit. Edidit illud SCHÖPFLINUS Cap. X. §. 4.

(bk) Ut alias librorum subscriptiones taceam, SCHOEFFERUS in carmine subnexo *Institutionibus* a. 1468. duos Joannes primos vocaverat impressores, et quidem in urbe Moguntia, atque in altera editione, absoluta 10. Kal. Junii 1476. Moguntiam clamaverat *impressoriae artis inventricem elimatricemque primam*. Add. cl. SCHWARZUS in *primar. docum. Part. II. p. 45. seq.*

(bl) In libro quippe *Pulsuum Ecclesiae Argentinensis* annotatum invenitur. Obiit Dominus Johannes Mentelin impressor, Sabatho post conceptionem Virginis Mariae a. MCCCCLXVIII. et factus est ei pulsus cum campana magna, Dominica sequenti de sero. vid. SCHÖPFLIN. Cap. X. §. 6.

(bm) Id. SCHÖPFL. *disc. Cap. §. 8. et 9.*

fes sunt (*bn*). Eo vero delata non est per ipsum Gutenbergium, qui post inimicitias cum Fausto semper in urbe natali domicilium tenuit (*bo*), sed per huius, ut idem Schoefferus addit, famulum quendam. Quid ergo magis verosimile, quam hunc ipsum fuisse Mentelium, quum primus omnium Argentinae officinam erexerit, ibique iam a. 1458. libros impresserit metallicis formis, testibus partim JO. PHIL. DE LIGNAMINE auctore coaevo, partim JAC. WIMPHELINGIO (*bp*)? Suspicio itaque, Mentelium notum iam Gutenbergio fuisse apud Argentinenfes commoranti, innoxque ab hoc, Moguntiam reverso, ea de causa arcessitum, ut edenda volumina, quum scriba esset aurarius (*bg*), inscriptionibus ac literis capitalibus ornaret. Mentelius ergo post a. 1450. (quo publica adhuc onera Argentorati solvit) addixit se officinae Fausti et Gutenbergii, artemque chalcographicam ibi edoctus, post ruptam deinde a. 1455. utriusque societatem primus in patriam intulit. Certe fidem vix meretur, quod GABR. NAUDAEUS absque ullo auctore scripsit (*br*), Mentelium domi artem didicisse a Fausto,

(*bn*) Ille apud *Cronographum Colonienfem*, hic apud TRITHEMIUM in *Annal. Hirsaug. Append. N. 4. et 5.*

(*bo*) Id ostendimus sup. Cap. VI. §. 4. unde patet, quam falsa sit epigrapha, addita exemplo *Dialogorum* GREGORII in bibliotheca Pembrokiana, qui illic prelo Gutenbergii in urbe Argentina a. 1458. tribuuntur. vid. hac de re CL. DUCARELL in additam. ad *epist. de fide excerpti c. m. Lambethano*.

(*bp*) *Append. N. 16. et 44.*

(*bg*) In libro *vestigatium* Argentinenfium, ubi ab a. 1447. ad 1450. occurrit Jo. Mentelius, vocatur *goltzfebrher*. Vid. *documenta* post SCHÖPFLINI *Vindic. p. 42.*

(*br*) JO. WALCHIIUS quidem in *Decad. fabul. bum. gen. Fab. IX. p. 182. edit. Argentor. 1609.* ex relatione Henr. Schori Belgae scripsit, Faustum, postquam Lutetiae molestias perpeffus esset ob vendita illic magno pretio *Biblia* impressa pro manufcriptis, contulisse sese Moguntiam, tandemque Argentoratum. Verum GABR. NAUDAEUS hanc narrationem transcribens *Chap. VII. de l'addition a l'Histoire de Louis XI. p. 131.* e sua penu addidit, Faustum, Argentinae quum esset, docuisse artem Mentelium. Fausti vero iter Parisiense, de quo certo nobis constat, incidit in ann. 1466. causaque illa de *Biblia* impressis pro. miss. divenditis Lutetiae proximo ad-

Fausto, quando hic Lutetia reversus Argentoratum sese contulit; quum eo tempore Mentelius instructionibus in re typographica non amplius indigeret, nisi forte ad literas fundendi artem, quae ipsi Moguntia discedenti cognita esse haud poterat (*bs*). Mentelius vero, quo magis totum opus promoveret, socium sibi mox adscivit Henr. Eggesteinium, contractu inito id occultius inter se exercendi (*bt*). At secreta artis Argentorati etiam non diu latere potuerunt ob diffidia inter hos eorumve operarios orta (*bu*); unde officina Mentelii et Eggesteinii mox separata, quorum ille a. 1466. *Biblia Germanica*, hic a. 1468. *Latina*, quibusdam exemplis nomine apposto, excudit (*bx*). Mentelius, qui teste WIMPHELINGIO (*by*) multa volumina castigate ac polite imprimendo factus est brevi opulentissimus, a. 1478. ut vidimus, decessit. Eggesteinii post a. 1472. mentionem reperio nullam (*bz*). Quos vero uterque libros emisit, ac successores reliquerit Argentorati, ill. SCHÖPFLINUS data opera exposuit (*ca*).

§. XVIII.

Sic autem nos evicisse arbitramur, neque ligneis typis imprimendi

adhuc quadriennio pependit, uti observavi Cap. VII. not. k. Si ergo post a. 1466. ad Alfatos iter fecit Faustus, Mentelium frustra artem docuisset, quam ab aliquot iam annis hic fuerat professus, ut bene etiam SCHÖPFLINO d. l. animadvertum, qui male tamen Walchio adscribit, quod soli Naudaeo debetur.

(*bs*) Ars enim fundendi typos annum 1458. excedere antiquitate haud videtur, ut docui Cap. VII. §. 14.

(*bt*) Vid. HER. GEUILLERI testimonium, *Append. N. 60.*

(*bu*) Id nos docet JO. FRID. FAUSTI ASCHAFFENBURGII relatio apud KÖHLER p. 91.

(*bx*) Vid. SCHÖPFLIN. Cap. IV. §. 6. 7.

(*by*) In *Catal. Epist. Argentin. Append. N. 44.*

(*bz*) Conf. MAITTAIRE *Annal. typogr. Tom. I. p. 224. edit. sec. SCHÖPFLIN dict. Cap. §. 10. 11.* Prima autem Eggesteinii mentio a. 1442. in *rationali obolarii vecigalis*. vid. docum. post SCHÖPFLINI *Vindic. p. 42.*

(*ca*) Cap. IV. et X. *Vindic.*

di inventionem Gutenbergio, neque stanneis Mentelio in urbe Argentina deberi, quum illa Harlemi Laurentium, haec Moguntiae Jo. Gensfleischium seniore ipsi quoque Gutenbergium agnoscat auctores; adeoque nihil esse, quod arrogare sibi metropolis Alsaciae iure possit, praeter antiquissima utriusque typographiae exercitia, priora irrito conatu, altera maximo cum lucro et honore peracta. Ita Argentinensibus valedicere tandem iubemur, quod utinam eadem, qua erga Moguntinos, gratia licuisset nobis! Verum humanitatis officia, quae nos plurimi facimus, extendere eo usque haud possumus, ut aliquid inde veritas detrimenti patiat. Infensi autem ut in Argentinenses animi videamur suspecti, metuendum non est. Cur etenim uni communis Rheni populo minus foremus propitii, quam alteri, nisi ita iuberent et res et ratio? Interim, quia cum Moguntinis concordiae viam ingressi sumus, ab his pacem nobis in posterum pollicemur. Cum Argentinensibus, nil cedere velint, certamen praevidemus. Sed ut cunque eveniat, erit manebitque literarium, imo modestiae limitibus, ut decet, circumscriptum prodesse poterit, tum exercendis ingeniis, tum rebus forte anecdotis producendis, quae absque huiusmodi controversia semper laterent.

CAPUT IX.

Origo et prima specimina impressionis tabellaris.

§. I.

Absoluta de typographiae, sive impressionis versatilis, invento tractatione, discutienda nobis restat pars altera de origine et antiquissimis speciminibus impressionis tabellaris; tum quia illam quoque Harlemensibus deberi patebit, tum quia hac etiam in parte non spicilegium modo relictum est nobis, sed messis omnino integra.

Tabellaris itaque impressio iis demum rebus in charta membranave exprimendis conveniens usuque recepta est, quas mobilibus expedire signis aut frustraneae aut molestae saltem (a) esset operae. Itaque proprie illa adhibetur ad icones et delineationes quascunque, intermixta licet eiusmodi explicatione, quae inde fere inseparabilis est, ut in mappis Geographicis fieri affolet. Improperie autem ab Europaeis applicaretur soli orationi exprimendae, adeoque libris absque iconibus edendis: eorum quippe linguae quum paucissimarum literarum beneficio exprimerentur, nemo non videt, iis versatiles typos esse accommodatissimos, qui levi expensa, brevi tempore et magna tamen copia produci possunt post introductam fusoriam artem; quum e contrario tabellae multis et sumptibus et tempore indigeant, neque nisi eidem libro inservire possint, et ob immensum (quem conficerent, si de gran-

(a) Merito hinc repudiata est methodus, figuras Mathematicas mobilibus signis excudendi, qua usus quondam fuit Erhardus Ratdolt, in edit. *Elementorum euclidis*, Venet. 1482. atque huius deinde exemplo Leonardus de Basilea et Guilielmus de Papia, in altera editione, Vicent. 1491. vid. DAV. CLEMENS *Biblioth. curieuse* Tom. VIII. p. 144. seq. Musicae tamen canendi notas versatilibus signis, quae affabre eam in rem J. M. Fleischmannus sculpsit, utiliter commodeque imprimi posse, specimine nuper edito impressor Harlemensis Eschedius comprobavit.

grandiori opere ageretur) acervum incommodae asservatu sint. Unde et huiusmodi productiones, quales in parvis opusculis exstant nonnullae, typographiae nomine omnino sunt indignae (a*).

§. I I.

Si ad antiquitatem primaeque exercitia huius impressionis respiciamus, omnino repetenda illa ex Oriente est. Constat etenim, apud Sineses pluribus abhinc seculis eam usu receptam fuisse (b), etsi circa tempus, quo primum coepit, haud parum dissentiant scriptores (c). Nobis uti suspecta maxime eorum relatio est, qui ipsi aerae Christianae illam praecessisse statuunt, ita prae ceteris probabilis videtur exactissimi scriptoris PHIL. COUPLETTI opinio, ad a. 930. eandem assignantis (d). ABDALLA saltem ABUSAYD, Beidavaeus, in *Historiae Sinesis* parte octava, quam Persice a. Hegirae 717. id est Christi 1317. scripsit, de arte hac, tanquam frequentissimo usu a Sinesibus recepta, loquitur (e).
At,

(a*) Ita BERN. A MALLINCKROT in *Discursu de art. typogr. invent.* p. 4. JAC. MENTELTUS in *Paraenesi* p. 26. et post hos alii, imprimis PROSP. MARCHAND *Hist. de l'imprim.* p. 16. seq.

(b) Testatur hoc iam olim GARZIAS AB HORTO est *Lib. II. Aromatum apud Indos nascentium*, cap. 38. qui liber a CAR. CLUSIO Latio donatus primum Lusitano sermone prodit Goae in India a. 1563. in 4. sub tit. *Colloquios dos simples e cosas medicinaes da India*, per GARÇIA DORTA. vid. DIOP. BARBOSA MACHADO *Biblioth. Lusitana* Tom. II. p. 325.

(c) Vid. MARCHAND *loc. cit.* et quos ille laudat, auctores. FOURNIER *Diff. I.* p. 12. seq.

(d) In *Chronologia Sinesi*, annexa CONFUCII operibus, p. 65. ubi improprie eam *typographiam* vocat. Hic vero auctor quum longissimum tempus in China transegerit, atque accuratam rerum ad hoc regnum pertinentium notitiam acquisiverit, ex optimis sine dubio fontibus id hausit.

(e) Liber hic editus est Pers. et Lat. cum ANDR. MULLERI, Berolini a. 1677. ex cuius interpretatione locum integrum apponam, tum quod a nullo scriptore nostri argumenti productus fuerit, tum quod opus ipsum hodie raro sit obvium. Ita ergo.

At, quod observatu dignum est, etiamsi post commercium cum nationibus Europaeis contractum facili negotio typographicae artis peritiam acquirere potuissent Sineses, constanter tamen impressioni tabellari adhaeserunt, aequae ad nudam orationem quam figuras repraesentandas; quod ratione non caret, quum ob immensum apud eos characterum numerum (f) difficilior longe pluribusque incommodis obnoxia esset versatilis impressionis quam fixae usus. Quod de vasti huius imperii subditis dixi, etiam ad Japonenses, Cathainos, aliasque Asiae gentes extendi velim, apud quas eandem imprimendi rationem dudum introductam fuisse harum gentium historiographi referunt (g).

§. I I I.

Ab hisce Orientis populis Europaei per rerum naturam addiscere illam artem non potuere, utpote quae in hac orbis parte iam vigeat seculo xv. exeunte, quando primae in Indias navigationes

auctor p. 8. seq. Omnes item libri, qui secundum illos (tres Philosophos, Fu-hin Chu-xang, Xen-gu Chu-xang, et Xen-chun Chu-xang) eduntur, elegantissime scripti sunt; ita ut singulas paginas huius libri characteribus elegantibus in tabulas scribant. Omnes etiam sapientes summa cum observantia scripta conferunt, quae characteribus suis in dorso tabulas confirmant. Postea sculptoribus omnium praestantissimis sculpenda dant; cumque omnes paginas libri iuxta praescriptam ideam ad finem perduxerunt, singulis foliis numerum adscribunt. Has tabulas, velut formulam officinae monetariae, in loculis sub sigillo oculatorum et fidelissimorum Commissariorum deponunt, inque bibliothecas reponunt, ideoque insignitis munit. Si quis apographum huius libri desideret, ante omnia Collegium hoc adit, datque certam pecuniae summam custodibus. Hi tabulas istas afferunt, ac sigillum aureum apographi chartis imprimunt, sicque tradunt. Hac ratione fieri non potest, ut exempla libri plus aut minus contineant, quin fide dignissima sint.

(f) STEPH. FOURMONTIUS *Dictionary* linguae Sinesis composuit ex septuaginta mille diversis characteribus constans. vid. eius *Meditationes Sinicae* Cap. I. et praefatio *Grammaticae Sinicae* praemissa p. 6.

(g) De Cathainis fide Lusitanorum negotiatorum id dudum scripsit PAUL. JOYCE *Lib. XIV. Histor.* p. 226. edit. Florent. 1550. Add. MARCHAND *l. c.* p. 20.

tionem institutae sunt (b). Unde profuit, eam aequè in Europa, atque olim in Asia, suum habuisse inventorem, in quem inquirere haud abs re erit.

Qui impressionis tabellaris vetustatem ex arte sculptoria derivare volunt, multum a vero aberrant (i). Alia certe sculptura est in ligno, aut metallo facta, alia sculpturae ad chartam membranamve applicatio, ac per plura exempla repraesentatio; et quemadmodum haec ars sine illius auxilio excogitari nunquam potuisset, ita illa absque hac subsistere potuit et per plura secula subsistit (i*). Propius ad rem facere videntur formae monetales, quibus icones characteresque retrorsus insculptae erant; proxime sigilla literis prominentibus, inversa etiam ratione, sculpta, vasisque fictilibus signandis destinata, quae apud veteres Romanos in frequentissimo usu fuere (k). Haec certe inventum mirum est, non pedetentim monstrasse viam ad tabellas eiusmodi incisas in membrana chartave exprimendas, atque ita millies re-

(b) Vid. JO. PETR. MAFFEI *Hist. Indiae Lib. I. p. 27. seqq.* In mentem quidem laudato JOVIO, cumque secutus GUID. PANCIOLO *Lib. II. rer. memorab. tit. 12. et JO. CONSALVO DE MENDOZA Lib. III. Hist. de la China* venit, artem tabellis imprimendi, quam male ipsi *typographiam* vocant, ex iis oris ad Germanos per viatorem quandam pervenire potuisse. Ast merum hoc figmentum esse HENR. SALMUTH ad d. l. Pancioli, alique recte observarunt.

(i) In eam sententiam nonnihil pronus videtur FOURNIERUS *Diff. I. p. 21. seq.* Primas saltem figurarum impressiones sculptoribus pictoribusque tribuit, quas tamen minime inde profectas sequentia doceant.

(i*) Bene hoc SCRIVERIUS ostendit, *Laure-crans p. 109. seq. add. cl. WATELET, in Encyclopaedia in voce: Estampe.*

(k) Vid. inter ceteros BERN. DE MONTFAUCON *Antiquité expliquée Tom. III. Part. 2. p. 228. seq.* Hinc JO. BAGFORDUS in *exercit. de invent. typogr. in Transact. Philosph. a. 1707. n. 310. et Tom. II. Monum. typograph. WOLFII p. 995.* originem impressionis tabellaris ex nummis et sigillis Romanorum repetit. Immo somnium iam fuerat POMP. LAETUS in *Praefat. ad Aug. Mapheum, SALUSTIO praemissa*, atque eo duce MATH. LUNENSIS *lib. de rer. inventor. cap. 12.* Saturnum, quem inventorem nummorum credidit, imprimendi artem reperisse; merito hoc nomine explosus a CONR. PEUTINGERO in *Sermonibus Convivialibus. vid. Append. N. 51.*

praesentandas, qua de re silent tamen omnes veteris aevi scriptores (l). Sed obtituisse huic rei, saepius forsitan ab ingeniosis artificibus animo olim agitatae, existimo idonei atramenti, alteriusve liquoris, qui non perfueret, defectum. Eo autem reperto, quum sculptura tabellarum communi in usu esset, impressio harum ope non longe profecto petenda fuit.

Si verum igitur amamus, hoc impressionis genus infima aetate coepit. Imo, prout arbitror, seculo xv. nata eidem repertori atque vera typographia adscribenda est, Laurentio inquam Harlemensi, cui post inventionem preli ceterique apparatus impressorii non difficile erat, tabellas in chartam convertere, quemque in prima *Speculi Belgici* editione non typis duntaxat mobilibus sed et pinacibus ligneis figuratis revera usum fuisse iam ostendimus (m). Sane neque produci hucusque potuit ullum specimen xylographicum, illius aetatem vetustate excedens, neque nominari artifex, qui ipsi hac in parte praeiverit (m*). No-

vi

(l) Recte hoc vidit ANT. FR. GORIUS *Tom. III. Inscript. antiq. in Append. p. 119.* CROMWELLUS autem MORTIMERUS, postquam vetustam, camque exiguae et quadratae formae, tabellam aeneam reperisset, cui Caecilii Hermiae nomen retrorsus literis protuberantibus insculptum erat, illam impressioni in charta membranave (et si fati imperfecte) accommodari posse et vidit, et reapse docuit; unde nata ipsi coniectura, hanc eidem olim scopo inservisse ac subscriptionis loco ab Hermia adhibitam fuisse. vid. *Transact. Philosph. N. 450. p. 388. seq.* At, quum eiusmodi usus, qui nescio cur huic homini proprius fuisset, nec vola nec vestigium in tota antiquitate occurrat, confet autem vasis signandis hasce tabellas, quae pro re natae variae figurae et magnitudinis erant, adhibitas fuisse, ingeniosa magis quam vera est docti huius Angli opinio. Miror etiam, eandem coniecturam in mentem venisse eruditissimis Auctoribus *du nouveau Traité de Diplomatique Tom. IV. p. 46.*

(m) Vid. *supr. Cap. V. §. 6.*

(m*) Argumento hoc SCRIVERIUS noster quoque iam usus est in *Laure-crans p. 109. seq.* FOURNIERUS quidem, in Laurentium plus iusto iratus, eum *ens ideale in historia impressoria* appellavit *Diff. II. p. 139. et Diff. III. p. 40.* adeoque omnia opera, etiam xylographica, ipsi abiudicavit, ad varios provocans pictores sculptoresque in Belgio, eius aetate antiquiores, quos tamen delineationes suas iam impressisse probare haud potuit.

vi a quibusdam provocari ad chartulas luforias, seculo XIV. vergente iam cognititas (*n*), quod iis chartarii figuras preli ope appo-

(*n*) Cl. BULLETTUS dans ses recherches historiques sur les cartes à jouer, editis Lugduni 1757. postquam in Chronico du petit JEHAN DE SAINTRE cap. 15. usum chartularum in Gallia observasset sub Carolo V. Rege, eas extremo demum illius regni, scil. intra annos 1375. et 1380. inventas credidit; duplici motu argumentato. Primum, quod hic ipse Rex in edicto suo a. 1369. varios ludos nominatim prohibens chartas involverit silentio; quas proinde incognitas tum fuisse Bullettus infert. Alterum, quod calcei, ad Regum militumque pedes in chartulis decenter adaptati, probent, earum originem illi assignandam aetati, qua ridiculus ille, calceos longissimis cuspidibus instructos (qui *Poulaines*, i. e. Polonici, vocabantur) gestandi, mos interruptus erat; quod intra annos 1367. et 1380. accidisse vult auctor, quoniam d. 9. Maii 1367. laudatus Monarcha Clericis suis, Secretariis, Notariisque eundem habitum interdixit, qui, horum ad exemplum a tota mox natione repudiatus, iterum a. 1380. sub Carolo VI. coeperit. vid. Bullet a p. 12. ad 32. At hac omnes conjecturae ingeniosae magis, quam verae sunt. Joannes certe de Saintre aulae regiae ut pedisequus (*page*) anno aetatis 13. iam admotus fuit, sub Rege Joanne II. qui praefuit ab a. 1350. ad 1364. vid. cap. 1. *Chronici*. Demum iam, id contigisse postremo eius regni anno, et reliqua porro omnia, quae de Santreo narrantur, acta referenda ad tempora Caroli V. ut praeter Bullettum nuperus Chronici editor in praefat. edit. Paris. a. 1724. existimavit, consequens erit, annum aetatis 16. quo Santreus ad munus chironomontis, sive *ecuyer tranchant*, pervenit (vid. cap. 13. p. 132.) incidere in a. 1367. Atqui promotio illa moderatorem pedisequorum Regis impulerat, ut ipso hoc tempore Santreum alumnis suis tanquam morum exemplar allegaret, exprobens hac occasione iisdem inter cetera vitia chartarum alearumque ludum. vid. *diff. cap. 15. p. 142.* Ex quibus prono fuit alveo, saltem a. 1367. iam fuisse chartulas in Gallia usu receptas; quod et inde pondus accipit, quoniam, ipso observante Bulletto, confestim ad Hispanos transire, ibique iam a. 1387. fuerunt prohibita. Licet ergo Carolus V. chartiludium nominatim non expresse sit in edicto a. 1369., certum tamen mihi videtur, illud latere ibi sub generali formula, et *tous autres tels jeux, qui ne chéent point à exercer.* vid. *les Ordonnances des Roys de France Tom. IV. p. 172.* Erronea quoque Bulletti est circa calceamentorum genus opinio; nam inhibito a. 1365. scribis regis, utpote viris dignitate conspicuis, facta Polonicis sese amiciendi, manifestissime hos solos spectavit, minime vero consuetudinem generalem sustulit, quae absque interruptione sub hoc Rege, acque ac succedente aetate, viguit. Id vero ne gratis allegasse videar, provocare licebit ad exemplum originale, quod nactus sum nuperrime, interpretationis Gallicae *Ethiolorum* ARISTOTELIS, iussu eiusdem Caroli V. a NICOLAO ORESME a. 1370. factae, et a RADULPHO Aurelianensi a. 1376. pergamo adscriptae, variisque miniaturis (singularis profecto elegantiae nitorisque) ornatae, in quarum priore Rex ipse folio in-

ponere soleant (*o*); at quum ex ipsis eius aevi monumentis liquet, eas tum temporis simpliciter pictas fuisse (*p*), instar codicum mss., qui imaginibus varii coloris ornabantur, omne corrui, quod inde petitur, argumentum. Frustra porro Germani figurarum impressarum repertorem iactant Franciscum a Bocholt, Montensis Ducatus opilionem, quum neque vetusto testimonio id comprobare, neque icones ab eo emissas producere hactenus potuerint, imo ne aetatem quidem, qua floruit, nobis indicent (*q*). Frustra quoque Itali suum eadem de causa celebrant Ma-

insidens, et auctor flexo genu librum suum huc offerens, perspicue repraesentantur cum calceis mucronatis; eodemque porro habitu in reliquis figuris sistantur personae utriusque sexus omnes. Proinde dicendum est, chartulas illas aut introductas iam fuisse ante Polonicorum ad Gallos invectionem, (quos iam reperi in CUALTERI DE COINS opere de *miraculis B. Virginis*, rhythmis Gallicis in membrana exarato, pluribusque picturis ornato; seculo XIV. ineunte, bibliothecae nostrae) aut si posthac demum innoverint, tum quoque mirifica illa calceamenta exhibuisse; sed horum sublato tandem seculo XVI. usu memoriam e chartiludio exstirpare voluisse, quos huius habitus fero pudit, Gallos, substitutis calceis congruae ad pedem proportionis. Quidquid est, demonstrasse mihi sufficit, chartularum inventionem antiquiorem esse, atque hactenus creditum, cui tamen certam affigere epocham ob defectum veterum monumentorum haud licet.

(*o*) Vid. FOURNIER *Diff. I. p. 24.* et SCHÖPFLIN *Vindic. Cap. I. §. 6.*

(*p*) Patet hoc ex rationibus CAROLI POUPARTII, Galliae Thesaurarii sub Rege Carolo VI. circa a. 1392. apud BULLETTUM p. 27. ubi haec verba occurrunt: *Donné a Jacquemin Gringonneur, peintre, pour trois jeux de cartes a or et a diverses couleurs, de plusieurs devises, pour porter devers le dit Seigneur Roi, pour son ebatement, cinquante-six sols parisis.* Addere licet, quod si seculo iam XIV. reperta fuisset imprimendi chartulas ars, non defuissent statim, maxime apud Gallos, qui hanc aliis figuris (imo integris libris iconicis) applicuissent; quales tamen produci a nemine potuere ante Laurentii tempora excusae, et profecto serius in Gallia, quam apud Belgas, Germanos, Italosve prodierunt. Reperta vero impressione tabellari hanc brevi post ad chartarios devolutam fuisse verosimile est.

(*q*) Scilicet MART. ZEILERUS in *itinerario Germaniae*, (hancque porro secutus BERN. A MALLINCKROT in *Diff. de typogr. invent. p. 103.*) ex Chronico SEBAST. FRANCKI et MATH. QUADI *Germania*, artem aeneis tabulis imprimendi excogitam ab hoc Francisco scribit, cui deinde successerint Israël a Meckenich, ex Eiffia ortus, et Mart. Stockius, praeceptor Alb. Dureri. At vero in utroque Seb. Franc-

Mafonem Finiguerram, qui a. 1460. inclaruit (q*). Nos etenim utrique opponimus Laurentium, intra annos 1435. et 1440. facto iam functum (r), cui tamdiu manebit inventionis laus, donec e testimoniis aut documentis fide dignis erui poterit artifex hac in parte vetustior.

§. I V.

Hisce praemissis ad opera nos convertimus, quae reliquarum mater officina Laurentiana in hoc genere produxit; sed illa quidem merae impressionis tabellaris: neque etenim repetere iuvat, quae Cap. V. scripsimus de diversis *Speculi* editionibus, quatenus ex figuris hic liber constat, et praesertim de priore Latina, cuius ipse textus pro parte typis fixis descriptus est.

Primo igitur hac in parte memorandae sunt loco *Figurae typicae veteris atque antitypicae novi Testamenti*, (seu *historia Jesu Christi in figuris*) (s), quas, etsi impressoris nomen, ut libri sub-

kii, tum mundi tum Germaniae, *Chronico* nihil quidquam de tota hac re legitur, prout indicavit mihi post diligens institutum examen cl. FABRICIUS, bibliothecae ill. SENCKENBERGII praefectus. Math. Quadus autem scriptor est recens, cuius *deliciae sive itinerarium Germaniae* a. 1600. Coloniae prodierunt. Adde, quod nullo modo probabile sit, impressionem figurarum a tabellis aeneis coepisse, quum antiquissimae icones hactenus cognitae ligni, non aeris, manifesta referant vestigia.

(q*) Add. infr. §. 15.

(r) Vid. supr. Cap. II. §. 9.

(s) Hunc librum PETR. BERTIUS *Lib. II. Rer. German. p. 613.* male appellavit *Speculum humanae salvationis*, a quo est diversissimus. vid. supr. Cap. V. §. 2. et eundem tamen errorem nostra etiam aetate cl. SCHWARZIUS commisit in *Ind. nov. libr. sub incun. typogr. impr. p. 1.* Lapsus porro fuit anonymus Anglus in *Transact. Philos. N. 288. Tom. II. Monum. typogr. wolfii p. 981. junct. p. 984.* qui *Figuras veteris novique testamenti*, in bibliotheca Bodleiana Oxoniae reperiundas inter Codices mss. Junianos N. 31. ab *Historia Servatoris nostri*, in Collegio Corporis Christi Cantabrigiae asservata, distinxit; etsi utrumque exemplar diversae fuisse videatur editionis. Correxerit hunc errorem BACFORDUS in *Transact. N. 310.* et apud Wolf.

sequentes omnes, fileant, bene tamen PETR. SCRIVERIUS vidit (t), ex officina prodierit Laurentiana. Instituta certe cum *Speculi* figuris collatio eandem utroque in opere manum prodit, quod peritissimus Germanus DAV. CLEMENS iam agnovit (u), et mihi quoque observare licuit, postquam vir literatissimus, JO. BAPT. VERDUSSEN, Scabinus Antverpiensis, suum *historiae J. C.* exemplum humaniter ad me transmisit: pluribus quippe in locis simillimas figurarum repraesentationes (u*), ubique convenientiam tam iconum quam textus incisi maximam deprehendi, quae eundem adfuisse hic delineatorem sculptoremque, adeoque utrasque figuras eadem aetate eodemque in loco incisas fuisse probant, quando nulla alia in Belgio officina impressoria exstabat praeter Laurentianam, quam proinde et hoc opus emisisse consequens est, eademque etiam imprimendi ratio dicitur. Ut vero cuius generis liber sit, cognosci ab harum rerum curiosis possit, sequens descriptio suffecerit. Opus integrum quadraginta foliis plicatis (x), (id

Wolf. d. l. p. 996. quando librum Cantabrigiensem Christi vitam imaginibus expressam, vel potius V. et N. T. typos exhibere scripsit; quem utrumque titulum hac de causa retinui. Ill. SCHÖFFLINUS in *Vindici. Cap. I. §. 7.* hoc opus *Vaticinia veteris testamenti de Christo* vocat. Ceterum hic liber, qui dudum ante inventam typographiam in mss. exstitit, olim appellabatur *Biblia pauperum*, ut constat e codice seculi XII. vel XIII. sed octo et triginta modo figuras continente, bibliothecae Guelpherbytanae, ut ad me scripsit illius praefectus, vir longe humanissimus atque doctissimus, c. v. J. HUGO.

(t) *Laure-crans p. 97.* qui praeter suum exemplar simile penes Jo. Alb. Bannium viderat. Utrumque quo pervenerit, incertum mihi est.

(u) *Biblioth. curieuse Tom. II. p. 145.*

(u*) Sic fol. 9. signato i, in ipso medio, figura Christi baptisati similis est figurae 23. *Speculi.* Porro fol. 18. signato c, (id est s) in medio, figura Servatoris pascha cum discipulis comedentis similis est tabellae *Speculi* 31. Adhuc fol. 26. signato f. mediae regionis prima tabella, repraesentans Evam e costa Adami a Deo productam, inverse examussum respondet Fig. 1. *Speculi.*

(x) Mutuum ergo fuisse oportet exemplar bibliothecae Kraftianae; a JO. GEORG. SCHELHORSTIO descriptum *Tom. IV. Aemulit. literar. p. 296. seq.* quod tantum 39. foliis constabat.

(id est 80. paginis) ab una parte impressis, constat. Quodlibet folium figuram occupat 9. pollices totidemque lineas longitudine, 7. vero poll. et 3. lin. latitudine plerumque (y) adaequans; dividitur autem semper in tres quasi regiones, et harum quaevis in totidem rursus areolas. Superioris regionis extrema ab utraque parte areola historias exhibet, et quandoque vaticinia, e *veteri Testamento* ab auctore ad Servatorem nostrum applicata; media duas effigies Prophetarum, sanctorumque virorum, subiectis illorum sententiis, quarum interstitiolum occupat litera folii characteristica (z). In media regione conspiciuntur utrimque figurae, praemissas V. T. historias adumbrantes, dum mediam replet aream figura antitypi ab auctore ex historia Servatoris desumpti. In inferiori regione utrimque comparet versus hexameter leoninus ad V. T. typos adaptatus, duaeque rursus in medio icones sanctorum virorum, appositis ab utroque latere horum sententiis, et subiecto tandem tertio hexametro ad antitypi figuram respiciente (aa).

Vix autem dubito, quin ipsissimae hae tabulae, perinde atque *Speculi*, plus simplici vice Harlemeri prelo subiectae fuerint. Nam in exemplo, quod possedit descripsitque cl. SCHWARZIUS (ab), atramentum conspiciebatur admodum pallidum, quod in variis

(y) Differentiam etenim tum in hoc tum in sequentibus operibus deprehendi inter nonnullas figuras, quarum una alteram 3. vel 4. lineis modo longitudine modo latitudine superat.

(z) Videt. priores viginti paginae figuratae notatae sunt litera alphabetica minori (si primum folium exceperis ubi lit. A. capitalis est) usque ad u. Posteriores viginti iisdem literis, sed puncto ab utroque latere inclusis.

(aa) Primum folium agit de annunciatione, secundum de partu virginis, tertium de adoratione Christi per tres magos, ultimum de praemiis coelestibus beatorum post hanc vitam. Pleniorem operis descriptionem petere licet tum e citato SCHELHORNI opere, ubi prima figura ad archetypum ligno incisa conspicietur, tum ex Memorabilibus Viennensibus (*das merckwürdige Wien*) *monat Febr. a. 1727. p. 103. seq.*

(ab) Vid. *Ind. nov. vet. libr. p. 4.*

paginis evanuerat, solis illic pressurae vestigiis remanentibus, uti in exemplo primae editionis *Speculi Belgici*, quod bibliotheca publica Harlemeris custodit, etiam evenisse observavi (ac). In libro autem Verdusseniano atramenti color pallidus quidem est, sed ad fuscum parumper iam accedens, atque exacte respondet illi, qui in figuris repetitae editionis *Speculi Belgici* Latineque conspicitur (ac*). Unde non male forsitan concludi posset, exemplar Schwarziarum ab ipso Laurentio, Verdussenianum ab eius successoribus prelo fuisse subiectum.

Ceterum e quorundam exemplorum Latinorum maiore aliquantulum differentia inferre licet, aliam deinde huius operis novisque tabulis prodisse editionem, quam deberi Germaniae verosimile est (ad). Fuisse enim illic frequenti hunc librum in usu, Teutonice interpretatio comprobatur, cuius duae innotuere mihi editiones, una scilicet, ubi ipsissima figurarum in regiones areolasque distributio atque in Latinis exemplis retenta est (ae), altera, quae

ab

(ac) Vid. *supr. Cap. V. §. 11.*

(ac*) Addi forte posset, quod in hoc libro charta eandem anchorae figuram praeferat, atque in Latino *Speculo* secundae editionis. Verum quum eiusmodi charta diu quoque antea confici potuerit, non multum stringere hoc argumentum ipse sentio.

(ad) Exempla enim bibliothecae Bodleianae in urbe Oxonia et Collegii Corporis Christi Cantabrigiae sese inter differre anonymus Anglus et NAGFORDUS testes sunt *loc. supr. cit.* Bodleianum, ut ex notitia KENNICOTTII, Oxonia ad me missa, perspexi, cum Kraftiano id commune habet, quod in utroque signaturae n, o, r, s, secundi Alphabeti non sint puncto utrimque stipatae, quod aliter sese habere in exemplis Harlemerensibus ex descriptione SCRIVERII, SCHWARZII, et nostra patet: unde editionis diversitas elucet, etsi figura e Kraftiano exemplo a SCHELHORNO repraesentata cetera satis libro Harlemerensi respondeat. A Germanis vero novam eiusmodi editionem profectam inde colligo, quod in bibliotheca ill. Comitum PERTUSATI volumen exstiterit varia opera xylographica continens, intermixto quibusdam Germanico sermone, cuius partem constituebat ipsissimus hic liber, sed atramento nigro excusus. vid. *Memorab. Vindob. d. 1.*

(ae) Ex hac editione unum folium, signatum c. habuit descripsitque cl. SCHWARZIUS in *ind. nov. libr. pag. 7. seq.* quod tamen folio c (id est s) non secundi at primi alphabeti in Latino exemplo respondebat.

ab archetypo hac in parte variat, et ex adiectis ad calcem duobus five sculptorum five impressorum insignibus, itemque anni (ut videtur, 1475.) indicio facile dignoscitur (*af*).

Singularis tandem illa editio Latina est, in qua prioribus quadraginta figuris aliae decem fuere intermixtae, atque ita numerus ad quinquaginta excrevit; ab una etiam folii parte, ut omnes praecedentes, impressa, et atramento quidem satis pallido (*af**).

§. V.

Huic operi succedat *Historia seu Providentia Virginis Mariae ex Cantico Canticorum iconice exhibita* (*ag*), quae in Curia Harlemensi asservatur, et cum duobus libris mox recensendis per huius urbis proceres ab ipsius Laurentii posteritate emta fuit (*ab*).

Hoc

(*af*) Quaelibet nempe figura in quatuor hic regiones dividitur, quarum tres superiores singulae tres rursus areolas habent, infima vero duas, historiam ex sacro codice continentes. In fine annus expressus est cifris Gothicis, quarum ultima non distincte satis expressa dubium relinquit, num legendum sit 1477. an vero, quod magis placet, 1475. etsi multum erraverit JANUS GEORG. BETULIUS, (vero nomine BURCKHARDUS) in *epist. ad amicum contra auctorem relationis de itinere suo Anglicano et Batavo*, p. 70. qui hic 1457. legit. Id omne me docuit idem cl. HUGO e plutis bibliothecae Guelpherbytae, ubi exemplum huius libri asservatur; praeter aliam quoque editionem Germanicam, sed hanc opistographam, ideoque ab instituto nostro alienam.

(*af**) Novae decem figurae occurrunt sub n. 1. 2. 4. 6. 18. 28. 29. 32. 35. 36. Reliquae quadraginta factae sunt ad antiquiorem editionem, etsi non solum in literarum compendiis sed etiam in imaginibus hic illic immutationem subierint, prout aegypti Krafftiani cum auctiore hac editione collatio evicit. Ceterum hic 23. priora folia signata sunt litera alphabetica ab A. ad Z. inde fol. 24. caractere, qui et exprimit, et fol. 25. not. 9. (id est *us*). Post quod reliqua viginti et quinque folia eadem ratione designata sunt. Hanc quoque observationem, ad exemplum in bibliotheca Guelpherbytae factam, eiusdem cl. HUGONIS humanitati acceptam refero.

(*ag*) Perperam ill. SCHÖPPLINUS in *Vindic. Cap. I. §. 7.* distinguit argumenta ex *Cantico Canticorum* et *Historiam B. Mariae Virginis in figuris*, quum unum eundemque librum constituent.

(*ab*) Vid. supr. *Cap. V. §. 11.* not. by.

Hoc opus sedecim videtur constituisse foliis (*ai*), (ut colligere est ex alia editione ad hanc nostram facta) quorum tamen novem modo in exemplo Harlemensi residua sunt (*ak*). Singula duas figuras exhibent sub se, distantia 2 vel 2½ linearum, collocatas, et 4. poll. 8. lin. longitudine, 7. poll. latitudine plerumque adaequantur. Cuiusvis inserti sunt breves e *Cantico* versiculi, qui ex ore personarum interlocutorum procedunt. Primo folio superne appositus, ipsique figurae, eodem quo reliqua caractere, inclusus est veteri lingua Belgica titulus (*ak**): unde manifestum est, eum librum Belgio lucem debere, quam certe non adpexit post adventum demum Theod. Martini et sociorum, adeoque post a.

1472.

(*ai*) Ea folia, quum nulla litera characteristica notata sint, singula designare lubet a verbis initialibus, e primo statim scutulo superioris figurae procedentibus. Ordinem sequor exempli Verdusseniani.

- Fol. 1. incipit: *Osculetur me osculo oris sui* etc.
 2. *Trabe me post te* etc.
 3. *Qualis est dilectus tuus* etc.
 4. *Erunt verba tua* etc.
 5. *Quis videt te fratrem meum* etc.
 6. *Si dederit homo* etc.
 7. *Dilectus meus* etc.
 8. *Quae habitas in ortis* etc.
 9. *Ece dilecto meo* etc.
 10. *Dilecte mi egrediavi in agrum* etc.
 11. *Descendi in ortum* etc.
 12. *Iudicavi, quem diligit* etc.
 13. *Surgam et circumibo civitatem* etc.
 14. *Tota pulchra es amica mea* etc.
 15. *Mille clypei* etc.
 16. *Pone me ut signaculum* etc.

(*ak*) Illa ordine praeposito disposita conveniunt cum foliis 1, 2, 8, 12, 5, 6, 9, 10, et 14. exemplaris Verdusseniani.

(*ak**) Videt. *Dit is die voersienicheit van Marie der moeder Godes. En is gebeten in Latin canti*.... (quae verba cum compendiis ad archetypum aeri incisa exhibeo Tab. IX. in princ.) reliqua vero, quae in fronte secundi, ut opinor, folii existere, vetustate delata, atque inde abscissa sunt.

1472. nam in illius epochae libris figurae ab utraque parte (*al*), in nostro opere ab una impressae sunt, in illis adhibitum atramenti genus oleosum ad figuras aequae ac orationem, in hoc perquam pallidum et aqua dilutum, ut delineationes calamo factas exprimerent, quibus certe non vidi ullas figuras vetustas magis similes; profectae enim haec sunt, quod ad delineationem et sculpturam, ab elegante manu, quam tamen eandem fuisse, quae *Speculo* inservit, neque affirmare neque negare auiam; at de impressore, sive hic ipse fuerit Laurentius, ut suspicor, sive eius successores, ex antedictis satis iam constat.

Ceterum hoc opus in Belgio excusum alibi postea, et verosimiliter in Germania, novis tabulis repetitum fuit, prout testatur exemplum a literatissimo VERDUSSENIO usibus meis concessum, quod elegantis operis deforme instar repraesentat, ut instituta utriusque comparatio me docuit: imitari quippe tabulas Harlemenses voluerunt novi artifices, retenta ubique eadem corporum proportionem, singularumque figurarum dispositionem; (a qua non nisi tribus quatuorve locis (*am*) recesserunt) at infeliciter quod ad executionem in hac palaestra sese versatos ostendunt, quum et ductus figurarum literarumque hic perquam rudes sint, et atramentum nigrum sordideque adhibitum, denique tota impressio ipsaque etiam charta illi non absimilis, qua figurae cantilenarum

(*al*) Conferri c. g. possunt *Fasciculus temporum* ex impressione Lovanienſi Jo. Veldenarii 1476. *Dialogus Creaturarum*, Goudae apud Gerardum Leeu 1480. plurimique alii id genus libri.

(*am*) Scilicet *Fol.* 9. quod in exemplo Harlemensi ordine septimum est, in parte superiori hic numeravi sedecim arbores; quum in exemplari Verdusseniano tantum existant novem, et decimae, utpote per extremum figurae marginem absconditae, pars. *Fol.* 12. quod in libro Harlemensi quartum locum occupat, in parte superiori illic conspicitur caper cum tribus ovibus, quum in Antverpiensi additi capro duo tantum oves sint. *Fol.* 14. quod Harlemi nonum est, in parte superiori numeravi in seculo sparsas 17; rosas, at in exemplo Verdusseniano tantum 14.; in parte inferiori Harlemi 17. rosas, Antverpiae 16.

rum ad pueritiam oblectandam hodie etiam excuduntur. Inde porro haec editio statim a priore discerni potest, et quod nullus in fronte operis addit titulus, et quod nova sphalmata in intermixtas sententias irrepserint (*an*). Illa vero omnia indicia quum gerat quod exemplum bibliothecae Bodleianae (*ao*), itemque alterum illi. Comitum PERTUSATI (*ap*), consequens est, haec duo eiusdem esse cum Antverpiensi editionis.

§. V I.

Memorato libro in eodem volumine Harlemensis Curiae adhaeret, imo ordine illic praecedit, *Ars moriendi*, quae partim textu partim figuris separatis constat, atque moribundos repraesentat, modo a daemonibus ad peccata instigatos, modo ab angelis salubri consilio obfirmatos, insertis praeterea inter ipsas figuras brevibus sententiolis ex ore spirituum proficiscentibus. Id opus, ut ex aliis exemplaribus, etsi diversae editionis, inferre licet, viginti quatuor foliis plicatis ab una parte impressis constituisse videtur; ita ut duo priora praefationem exhibeant, tertium oratione explicet; quartumque e regione collocatum iconice declaret *temptationem diaboli de fide*, quintum describat sextumque illi oppositum ob oculos ponat *bonam inspirationem angeli de fide*, re-

(*an*) Nempe *Fol.* 1. in parte superiori Harlemi recte legitur: *Osculet me osculo oris sui quia meliora sunt ubera tua vino*; verum exemplar Verdussenianum pro vino male exhibet *viro*, qui error etiam deprehenditur in exemplo Comitum PERTUSATI. *Fol.* 10. quod Harlemi octavo loco occurrit, in figura inferiore legitur: *Fascicul mirre* (id est *fasciculus mirrae*); verum Antverpiense vitiose exhibet *Fascicul mirre*.

(*ao*) Id mihi patuit ex noticia, quam cl. KENNICOTTUS ad me misit, postquam cum ipso omnes varietates exempli Harlemensis et Antverpiensis communicassem. Afferatur vero hic liber, sub eodem numero cum praecedente, inter Codices MSS. Junianos N. 31.

(*ap*) Huius rei fidem mihi fecit eotypus primi folii, *Memorabilibus Viennensibus* insertus, mense Februario 1727. *Fig. VIII.* ad pag. 110.

reliqua deinde folia usque ad vicesimum secundum similes tum tentationes tum bonas inspirationes, circa desperationem, impatentiam, vanam gloriam, et avaritiam tam oratione quam figuris fiant; tertium et vicesimum praebeat consilium fidelibus in agone mortis constitutis, ultimumque ex adverso positum figuram eo pertinentem contineat. Ex integro opere quindecim modo folia in Harlemensi exemplo supersunt, seculo praecedente ab imperito quodam ordine perverso digesta, conglutinataque invicem (aq). Figurae illae, quae 8. pollices, 2. lineas longitudine, 6. poll. 2. lin. latitudine plerumque adaequant, a diversa, quam quae *Speculo* incubuit, manu profectae, atque hic multo rudiores sunt; unde alium quidem hic affuisse pictorem sculptoremve liquet, neutiquam vero diversum typographum; maxime quum ipsa impressio atramento perpallido omnino praecedentibus et cum primis *Historiae B. Virginis* sit simillima, ipsique characteres scripturam imitentur non Germani hominis sed Batavi seculo xv. Quod vero memorabile in hoc opere est, singula folia a sculptore fimbriae trium linearum ornatus gratia inclusa sunt; atque in ipso textu tabellis inciso reperiuntur etiam literae capitales maiores, sed hae ductibus externis, ut coloribus deinde replerentur, EX-

(aq) Scil. in exemplo Harlemensi primum folium, quod chartae albae agglutinatum est, incipit a verbis: *Si agonizans loqui et usum rationis habere potuerit etc.* quae ad archetypum aeri incisa a nobis exhibentur Tab. IX. Id vero folium ordine esse deberet vicesimum tertium. Hoc insequuntur folia, quibus ordo compete- bat 3. et 4., sibi met coagulata. Inde folium incipiens a verbis, *Secundo, ut recog- noscat, se Deum graviter offendisse et inde doleat. Tertio, ut proponat, se veraciter emendare, si supervixerit etc.* et constituens, ut puto, secundam praefationis pagi- nam, agglutinatum est folio 12. quo figura exhibetur Diaboli, tentantis hominem de impatentia. Mox agglutinata invicem sunt folia 7. et 8., 9. et 10., 5. et 6., 21. et 22., 17. et 18. Manca vero, imo erronea, descriptio est, quam Harle- mensis exempli dedit ALB. HENR. DE SALLENGRE *Memoires de Litterature* (edit. Hagae 1715.) Tom. I. p. 393. nam et primum illius folium *Si agonizans etc.* plane transit, et in numero foliorum lapsus est, et descriptionem figuris subiectam ait, quae semper ab altera folii parte conspiciatur.

exhibitae, quae in operibus typographicis ceteroquin officina Laurentiana usa non est (ar).

Huic editioni satis videtur conformis, attamen aliis tabulis inci- sa, cuius exemplum asservatur in bibliotheca publica Hano- verana, a v. cl. DAV. CLEMENTE descriptum (as). Adfunt enim illic in quibusdam paginis signaturae, quae a libro Harlemensi ex- fulant.

Ab utraque differt, quam peritissimus MARIETTUS Lutetiae asservat, a FOURNIERIO memorata, quae et minori forma quar- ta prodit, et fimbrias ex una sola linea constatas, ductusque praeterea nonnullos figuratos, rudi minerva et absque ullo ordi- ne dispositos, in extremo aliquot paginarum habet (at).

Quarta editio vetusta partem facit bibliothecae PEMBROKIAE Co- mitis in Anglia, MAITTAIRIO PALMERIOQUE iam memorata. In ea textus characterem mobili impressus est (au), delineationes per- hibentur pulchriores quam in *Speculo*, impressio deterior (ax).

His-

(ar) Patet hinc, usum literarum capitalium impressarum vetustiore esse, atque JAC. MENDELIIUS in *Paraenese* pag. 64. seq. et hoc duce MAITTAIRIUS pluresque alii statuerunt. Certum quoque est, Jo. Fust in utroque *Psalterio* a. 1457. et 1459. ac DURANDI *rationali* 1459. praegrandibus literis impressis, varietate ornatis, quas vulgo *florentes* vocant, usum esse. vid. SCHWARZII *Primar. docum. Part. II. p. 7. et 10.* unde errant, qui harum inventionem Erhardo Ratdolt Augustano, typographo Ve- neto, tribuunt.

(as) *Biblioth. curieuse* Tom. II. pag. 143. ex quo patet, exemplo Hanoveriensis praefationem deesse.

(at) Eius exempli meminit FOURNIERUS *Diff. I. p. 32. et Diff. II. p. 182.* qui praeterea in literis ad me d. 17. Febr. 1761. datis significavit, figuras illius tantum 5. pollices longitudine, 3. poll. 7. lin. latitudine adaequare, et characterem dimidia parte minorem esse, quam in exemplo Harlemensi, cuius specimen figurarum ipsa misit; nullas vero hic adesse signaturas vel custodes.

(au) Ita distincte MAITTAIRIUS in *Annal. typogr. Tom. I. pag. 19. iunct. pag. 21. in fin.* ex cuius descriptione patet, exemplum Pembrokianum octodecim modo foliis constare, adeoque non quatuor, ut ille coniecit, verum sex foliis esse mu- tilum.

(ax) Ita PALMER *History of printing* p. 53. At huius impostoris relationes sem- per mihi suspectae sunt.

Hiscæ addenda tandem est editio lingua Germanica, quæ exstat in bibliotheca ill. Comitum PERTUSATI, impressionis locum et auctorem in fine operis exprimens Ludovicum Ulmensem (ay). Atque hæc editiones singulæ ab una parte impressæ fuere; nam opistographas, utpote recentioris ætatis, referre nihil attinet (az).

§. VII

Eadem denique Harlemensis Curia asservat *Historiam S. Ioannis Evangelistæ, eiusque visiones Apocalypticæ* (bb). Hoc opus 24. folia integra continet, in tres scapos aequaliter distributa, singula litera maiuscula ex ordine alphabeti signata (bc). Paginæ figuratæ omnes, quæ sunt 48. numero, (si quinque modo excepero (bd)), ubi integra figura conspicitur) duas icones proxime sub se collocatas, sed magnitudine sæpe inæquales exhibent, sola lineola separationem indicante. Figuræ illæ combinatæ longitudinem 9. poll. 6. lin. latitudinem 7. poll. 6. lin. plerumque habent, iisque inserti sunt modo breves versiculi, modo integræ ex Apocalypsi sententiæ, modo imaginum explicationes. Prima pagina superius exhibet Drusianam, ceterosque per prædicationem Johannis ab idolis conversos, inferius Apostolum baptizantem, cultoresque idolorum explorantes facta eius; secunda illum re-

præ-

(ay) Ludwig ze Ulm. vid. Merckwurd. Wien, mens. Febr. 1727. pag. 113. seq. (az) Eas recensent JO. CHR. GOETZENIUS *Merkw. der konigl. biblioth. zu Dresden* Tom. I. p. 11. seq. et DAV. CLEMENS *Biblioth. curieuse* Tom. II. p. 146.

(bb) Hic liber videtur impressus ad normam Codicis mss. antiquioris, qualem figuris (sed his modo 46.) pariter et inscriptionibus instructum asservat bibliotheca Bodleiana, signatum *Archiv. B.* 86. ut ad me scripsit CL. KENNICOTT; itemque regia Parisiensis. vid. MONTFAUCON *Biblioth. bibliothecar.* p. 745. N. 3724.

(bc) Ultimum folium, quod adhibitæ iam essent omnes Latini alphabeti literæ, signatum caractere est, qui Græcam & exprimere videtur, saltem in exemplo Verdusseniano.

(bd) Paginæ quippè figuratæ 3, 4, 5, 34, et 35. unicam figuram continent.

præsentat ablegatum ad præfectum, indeque Romam missum, ac Domitiano Imp. præsentatum; tertia mox exhibentur septem Ecclesiæ, cum totidem angelis, et filio Dei; quarta septem lampades ardentes; atque ita porro totius Apocalypseos contenta repræsentantur, addita semper explicatione iuxta *fratrum*, quos vocant, *spiritualium* et HAYMONIS principia. Penultima pagina figurata exhibentur in superiore parte duo iuvenes, quos post traditum Joanni omne patrimonium, ut pauperibus distribueretur, facti deinde poenituit, in inferiore templum Dianæ contractum Apostoli oratione. Ultima tum S. Joannes veneni calicem absque ulla lacione exhaustiens, tum cadaver illius capsulæ inclusum (be). Ceterum imagines hic inelegantius formatae harumque ductus rudiores sunt, quam in præcedentibus operibus, et ab alia certissime manu, cui Gothicæ delineationes familiares erant, profectæ. Literæ incisæ tamen simillimæ iis, quæ figuris ligneis *Speculi* inclusæ sunt, quæque scripturam non Germanicam at Belgicam sæculi xv. imitantur, uti bene iam peritissimus VLAMINGIUS observavit (bf). Atramentum aqua dilutum adhibitum quidem, mi-

(be) Non satis exactam huius libri descriptionem dedit MAITTAIRE *Anal. typogr.* Tom. I. p. 18. edit. primæ, ubi exemplar Pembrokianum describens, quod quadraginta sex paginas complectitur, adeoque integro folio mutilum est, numerum singularum figurarum et paginarum confundit. FERD. STOSCHUS quoque in *Symbol. literar. ad increm. scient.* Tom. IV. p. 560. seq. exemplum bibliothecæ Berolinensis recensens primæ statim paginæ tribuit septem ecclesias Asiaticas, quæ tertiæ conveniunt, moxque plura ex hoc opere excerpt, quæ aliis plane paginis in utroque et Harlemensi et Verdusseniano libro exstant; unde colligo, Berolinensæ exemplar statim in principio mutilum, atque ordine etiam præpostero foliorum colligatum esse.

(bf) In notis ad HENR. LAUR. SPIEGELS *Hartspiegel.* p. 362. ubi productiones Harlemenses in Curia asservatas describens ita de hoc opere: *Waerlyk de letters van deeze bout/see hebben den sweem der letter van den gescreven MELIS STOKER van den wakkeren s. SCHYNVOET, den Rymsbybel van den Rechtsgeleerden MATTHIAS RÖVER, een sonderling liefhebber der vaderlantsehe oudheden, en mynen lieven vriendt, buiten noch eenige andere Hollantsche afschriften, die ik ontmoet heb, en geensints eigen is een Duitschland of eenige andere landen.*

leiano quantum ad figuras respondeat, non dixerim. Interea probabile existimo, ipsos operis impressores huiusmodi explicationem curasse adscribendam in eorum gratiam, quibus Romana lingua non sat familiaris erat, ut sumtus evitarent ad novarum tabularum, in quibus Latino textui vernaculus substituendus erat, sculpturam; melius hoc pacto rebus suis consulentes, quam fecerant excusores *figurarum V. ac N. Testamenti*. Imo suspicor, alterutram e Germanicis hisce editionibus lucem vidisse Coloniae Agrippinae, ubi Biblia figuris ligneis ornata plus simplici vice et diversa saepius dialecto Saxonica iam olim prodire (*bm*).

Tribus illis editionibus num plures annumerari debeant, operose inquirere neque interfuit nostra, neque etiam vacavit. Relinquimus hoc iis, quibus exempla libri praesto sunt, indicasse contenti, talia praeter ante memorata reperiri Berolini in bibliotheca regia (*bn*), Lutetiae tum in Collegio Societatis Jesu (*bo*), tum penes cl. MARIETTE (*bp*), Londini apud cl. ASKEW, Med. doct. (*bq*) Wiltoniae penes PEMBROKIAE Comitum (*br*), Medio-

lani

hannes translatus conspicitur in insulam Pathmon, eadem sit cum navibus Hollandicis eo tempore usitatis, ceu ex veteri sigillo urbis Amstelodamensis liqueret. Id vero nihil omnino probat: si enim hic liber Coloniae, quae Belgio vicina est, prodit, maritimae navis effigies non melius, quam e Belgio repeti potuit. Diverfa quoque examina figilla antiqua Amstelodamensia, in descriptione huius urbis Comelini alibi conspicua, in quibus navis figura quandoque variat, nullum vero deprehendi, in quo exacte illa responderet cum navi in ipso libro Harlemensi praesentata. Ceterum hoc exemplar, quod ima pagina mutilum est, penes Praxidem cotium vidit, ac memoravit FOURNIERUS *Diff. I. p. 27. et Diff. II. p. 131.*

(*bm*) Vid. DAV. CLEMENS *Biblioth. curieuse Tom. III. p. 314. seq.*

(*bn*) De eo dictum est prius not. *be*.

(*bo*) Vid. FOURNIER *Diff. II. p. 131.* qui observat, huic exemplo adscripta varia possessorum nomina, eosque inter AMBROSII CAMERACENSIS, ad quem pervenit d. 14. Junii 1486. Et forte illa editio non multo vetustior est.

(*bp*) Huius meminit idem FOURNIER *d. l.* et *Diff. I. p. 28.* ubi delincationem figurarum in hoc exemplo differre a Cotiano ex collatione sibi patuisse testatur.

(*bq*) Hoc ipse in utroque itinere meo Anglicano a. 1756. et 1759. in eius bibliotheca vidi.

(*br*) Vid. MATTIAIRE *loc. cit.* PALMER *History of printing p. 54.* qui Pembrokianam

lani in bibliotheca Pertusiana (*br*), ut exemplar taceam, quod HENR. JOS. REGA Lovanii asservavit, iamque alio delatum est (*br*).

§. VIII

Non dubium est, quin ex officina Laurentiana plura alia huiusmodi five opera integra, five specimina prodierint, cum blattis tineisque forte adhuc certantia. Huc refero specimen, quod SCRIVERII aetate adhuc supererat, cuius verba apponam ex cl. WOLFII versione (*bu*): „Adhaec vidi typis rudibus minusque „ politis Latine excusas quasdam *tentationes Daemonis, tentantis „ hominem de septem peccatis mortalibus, et eorum ramis.* Et „ statim sequitur *defensio boni Angeli custodis hominis, contra „ haec sacram scripturam allegantis.* Haec uni folio in plano, „ aut patente, ut aiunt, forma impressa sunt. Sordidum est opus, sed in quo prima artis rudimenta ac tentamina, ope amenti impressorii recens inventi, non tantum obversantur oculis, sed manibus quasi palpari possunt”. Indicium illud impressionis in folio patente diversum omnino opus notare videtur ab illis tentationibus Daemonis et exhortationibus Angeli, quae partem constituunt *Artis moriendi.* Ne-

nam editionem Jo. Faustio adscribit, argumentum ex chartae genere capite tauri insignito petens, quod Faustii editionibus proprium esse quondam GARR. NAUDAEUS scripserat. Hoc vero, quam futile sit, rectissime cl. GROS DE NOZE *Tom. XIV. des Memoires de l'Acad. Royale des Inscriptions p. 266.* DAV. CLEMENS *Bibl. curieuse Tom. IV. p. 72. seq.* et FOURNIERUS *Diff. II. p. 81.* ostenderunt.

(*br*) Quae ante Vindobonae asservata fuit. Hoc exemplum 44. modo paginis constat, duobus proinde foliis integris five quatuor paginis mutilum; quamque et atramento nigro impressum sit, et pluribus operibus apud Germanos excusis in eodem volumine iunctum sit, lucem in iisdem terris certissime adspexit. vid. *Merkwürdig. Wien, mens. Febr. 1727. p. 112.*

(*bu*) Vid. *Catal. ipsius bibliothecae, edit. Lovan. 1755. in princip.* quod exemplum duabus paginis, uti verbum SENIUS mihi scripsit, mutilum infans tamen 163. florenorum pretio divenditum fuit, et in Hollandiam nostram transit.

(*bu*) *Laure-crans p. 98. Tom. I. WOLFII p. 406.*

Nescio, an huc referre debeam, quod anonymus Anglus descripsit, cuiusque verba ex eiusdem WOLFII interpretatione adnectam (bx). „ Ego vero quondam in bibliotheca regia, quae „ Londini in palatio S. Jacobi asservatur, schedam vidi formae „ externae, quae vulgo vocatur in 8. in vetusto breviario ms. „ repositam, quam ex primis Costeri speciminibus, quae et ar- „ tem experiundi et quaestum faciendi causa dedit, superstitem „ esse tunc putabam, in qua sententia adhuc perito. Rudis et „ parva est figura in ligno incisa, quinque Servatoris nostri vul- „ nera et passionis instrumenta repraesentans, in cuius infima „ parte Latina inscriptio exhibetur, quae omnibus toties in mille „ annos peccatorum veniam promittit, quoties precum formu- „ lam vulgarem: *Ave Maria*, coram illa funderent. Haec figu- „ ra sive imago depicta est atramento scriptorio, et tota nigra „ absque omnibus aliis coloribus, quibus postea Costerus libros „ suos adornasse videtur ”.

§. I X.

Omnia ergo officinae Laurentianae opera xylographica illud commune habent, quod impressa fuerint integra tabellis ligneis, atramenti genere pallido, quod ex lampadum fuligine cum amylo et aqua commixta fuisse conflatum videtur. Id quo magis ad fuscum accedereprehenditur, eo recentiores videntur productiones, quemadmodum circa *Speculi* repetitas editiones animadverti (by). Utrum eadem ratione, atque chartulae lusoriae adhuc excuduntur (bz), an alia quadam facta fuerit impressio, non dixerim.

Id

(bx) In *Transact Philof. N.* 288. Tom. II. WOLFII p. 980.

(by) Vid. supr. Cap. V. §. 12. seq.

(bz) Ita visum JO. BAGFORDO in *Transact. Philof. N.* 310. Tom. II. WOLFII p. 997. seq.

Id certum, multis eam laborasse naevis, quos cognoscere ex originalium exemplorum inspectione, quam describere facilius est. Impressio porro ab una folii parte facta est, ita ut dispositis ordine chartis modo duae paginae impressae, modo duae vacuae simul sese ob oculos ponant; quod ea de causa factum iam observavi, quoniam exterior chartae pars, pressurae referens vestigia, alteram impressionem vel plane non sustinisset vel saltem confusam reddidisset (ca): hinc quoque evenit, ut in variis horum operum exemplaribus paginae vacuae conglutinatae deprehendantur, tum ad deformitatem vitandam, tum ut fortiora hoc pacto redderentur folia (cb); quod etiam imitati sunt similibus librorum impressores Germani (cc). Denique in nonnullis exemplis, pro capto scilicet emporum eius aevi, figurae variis coloribus imbutae sunt (cd), verum tam sordide et negligenter, ac sine umbrae indicio, ut facile appareat, id neququam ab industrio quodam pictore peractum, quales Harlemum ea iam aetate alebat complures (ce), verum ea celerrima methodo, qua hodie figurae cantilenarum, chartaeque lusoriae pinguntur (cf), a Germanis deinde in similibus quoque libris usitata (cg).

§. X.

(ca) Supr. Cap. V. §. 4.

(cb) Tale fuit exemplar *Figurarum V. ac N. Testamenti* a Laurentio impressum, quod SCRIVERIUS habuit. vid. *Laure-crans* p. 98. et Schwarzianum. vid. *Ind. nov. vet. libr.* p. 1.(cc) Ut in exemplo *Artis moriendi* lingua Germanica bibliothecae Pertusianae. vid. *Merkw. Wien* Febr. 1727. p. 113. itemque in exemplo *Artis memorandi per figuras Evangelistarum*, bibliothecae Schwarzianae. vid. *Ind. nov. pag. 9.*(cd) Id testantur exempla *Speculi latini et Figurarum Apocalypsis* in Curia Harlemensi, itemque *Figurarum V. ac N. Testamenti* exemplum Verdusienianum; quum alia earundem editionum exemplaria colores nullos exhibeant.(ce) Vid. CAR. VAN MANDER *Schilderboek* fol. 205. seq.(cf) Recte hoc iam observavit anonymus Britannus, *Tom. II. WOLFII* p. 981.(cg) Patet id ex *Historia Apocalyptica* figurata in Germania impressa, cuius exemplum hoc modo illuminatum in bibliotheca Pertusiana reperitur. vid. *Merkw. Wien* d. l. p. 112. alterumque in Vindobonensi, teste cl. KOLLAR in literis ad me datis.

§. X.

Afferta Laurentio impressionis tabellaris inventione, scire interest, num ea versatili antecesserit, adeoque opera nunc recensita habenda sint typographicis vetustiora, horumque praeludia. Id quidem a MAITTAIRIO (*cb*), ceterisque, qui origines typographicas perscrutati sunt, statui constanter video; at sine ullo fundamento, neque tota re bene perspecta. HADR. JUNIUS certe, qui traduce ipsius Laurentii famulo Cornelio omnia inventa Harlemensia cognovit, et ad posteritatem transmisit, ea discrete ab impressione versatili, et specimine in usum nepotum Laurentii hac ratione formato, auspicatus est, postmodum figurarum impressionem ei tribuens (*ci*). Hoc vero testimonium cur in dubium vocandum sit, nulla est ratio. Sed in errorem ceteros auctoritate sua induxit vir maximus JOS. SCALIGER (*ck*), qui postquam e MARIANO ACCURSIO intellexisset, *Donatum* in Hollandia in tabula incisa impressum, hunc ante inventam typographiam prodixisse statim inde intulit, quod is liber alias separatis typis verosimiliter excusus fuisset: at vero quum *Donatus* ille vetustus non fixis sed mobilibus typis descriptus fuerit (*cl*), tota corrumpitur Scaligeri ratiocinatio. Neque magis stringit, quod ex operibus xylographicis iam recensitis petitur argumentum: haec enim illius generis sunt, ut aliter nisi tabularum ope expediri haud poterint; figuras quippe continent insertis pluribus sententiosis atque explicationibus, quae ab iconibus separatim imprimi aequae difficultate potuissent, atque nomina brevesque hic illic descriptiones locorum a mappis geographicis; quemadmodum hi libri deinceps etiam,

(*cb*) *Annal. typogr.* Tom. I. p. 21. seq. edit. primae.

(*ci*) *Vid. Append. N. 2. Add. supr. Cap. IV. §. 3.*

(*ck*) In *Confut. fabulae Burdonum* p. 259. seq. edit. 1609.

(*cl*) *Vid. supr. Cap. III. §. 4. Cap. V. §. 17. seq.*

etiam, post inventam certissime iam typographiam, in Germania novis tabulis incisi fuere, ut circa singulos observavimus. Quod si dubium cui tandem moveat *Ars moriendi*, ubi textus separatis foliis, et fixo tamen caractere, impressus cernitur, qui post inventam typographiam utique mobili exhiberi potuit, ei scrupulum omnem eximent libelli, absque ullis etiam figuris, seculo xv. vergente et xvi. ineunte tabellis incisi, de quibus mox verbum addendum erit. Speciosius quidem argumentum pro impressionum tabellarium Laurentii ante versatiles praecedentia peti posset ex atramenti aqua diluti, quo excusae illae deprehenduntur, genere; modo inde legissime inferretur, repertum tunc nondum fuisse atramentum impressorium, quod in primis operibus typographicis iam occurrit. At haec illatio folius *Speculi* inspectione destruitur, in quo libro mobiles literae nigro, at figurae fixae characteres pallido atramenti genere expressae sunt, neque in prima modo sed et sequentibus editionibus (*cm*); unde patet, Laurentium huiusque progeniem semper pallidum atramentum ad imprimendas imagines adhibuisse, ut delineationes manuum factas imitarentur, maioremque adeo iis adderent elegantiam (*cn*).

§. XI.

Latus id omne exsequi oportuit, tum ad subvertendum receptum

(*cm*) *Vid. supr. Cap. V. §. 5.*

(*cn*) Fallax itaque omnino *περιρρέων* est, quod cl. SCHWARZTUS in *Ind. nov.* p. 19. tanquam axioma admisit, eas demum huius generis tabulas censeri posse ante typographiam proprie dictam impressas, in quibus atramentum non oleo, sed tantum aqua, dilutum apparet; contra autem libellor, post inventam demum perfectiorem typographiam, tabulis ligneis excusos, utique iam atramentum referre typographicum, idque oleo tinctum, quod nullo facile spiritu vini, ac ne quidem aqua forti, salva charta, abluui delerique potest. In eodem errore versatus est SCHELHORNUS *Diff. de antiq. Bibl. Lat.* edit. p. 15. seq.

tum quasi errorem, tum ut inde liqueret, quam temere nonnulli monumentis hisce xylographicis, quae ex officina Laurentiana intra 30. vel 40. annorum curriculum prodire, certas assignaverint epochas. SCRIVERIUS (co), quum legisset, a Judaeo (cp) citari librum sibi visum, typis excusum Venetiis a. 1428. (errore certissime in anni notam illapso) verba Rabbini male accepit, atque si scripisset, vidisse se Venetiis librum iam a. 1428. impressum; unde mira hercle consequentia intulit Scriverius, hunc ipsissimum fuisse cum *Figuris veteris novique Testamenti* a Laurentio excusis, etsi anni aequae ac loci et typographi (ut reliqui omnes huius officinae libri) indicio destitutis. Id ergo opus quum primigenium iudicaret, veros typographiae (quam cum impressione tabellari manifeste confudit) natales reperisse hoc pacto sibi visum est; imo occasionem praebuit, ut in inscriptione aedibus Laurentianis praemissa, quae typographiae inventum anno 1440. adscribebat, nota numeralis deinde in 1428. immutata fuerit (cq).

Eiusdem aetatis quum videretur *Ars moriendi*, praemissus illi in exemplo Curiae Harlemensis fuit titulus, seculo praecedenti impressus, typis ut puto Adriani Rooman, eodemque Scriverio auctore: *Liber tabularum ligno incisarum a Laur. Costero Harlemensi circa Annum salutis humanae. 1428.* subiecta horum verborum Belgica interpretatione, et addita folio proximo Laurentii effigie.

Biennio recentiores ab illo habitae sunt *Figurae ex Cantico Cantorum*, adeoque idem illi appositus titulus, nisi quod annus impressionis illic notetur 1430.

Pro-

(co) *Laure-crans* p. 97.

(cp) *Vid. Append. N. 80.*

(cq) Citat enim hanc inscriptionem cum nota anni 1440. SAM. AMPSING *Besbrywing der Stad Harlem* p. 376. ac cum anni 1428. indicio ipse iam SCRIVERIUS, *Laure-crans* p. 124. add. supr. *Cap. III. §. ult.*

Proficisci huiusmodi chronologiam, tam debilibus fundamentis superstructam, potuisse a perito sanique iudicii homine et miror et doleo (cr): quod profecto involvere silentio potuissem, nisi candide semper agendum, cavendumque etiam esset, ne speciosis eiusmodi titulis in posterum fucus alicui fieret.

§. XII.

Tabellaris impressio a Batavis post commissum a Gensleischio seniore furtum transiit statim ad Moguntinos, quos ante repertam metallicis typis imprimendi artem varia opuscula fixo characterē edidisse *Cap. VII.* observavimus. Unde his forsitan acceptum quoque referendum est unum alterumve ex operibus figuratis, quae ad primas editiones Laurentianas denuo incisa fuere. Neque enim de omnibus id statui posse (cr*), evincunt repetitae totiens diversis tabulis eorum librorum editiones, quae uni certe loco vel impressori haud conveniunt, at variis in urbibus, ubi ars post rupturam Fausti et Gutenbergii sedem fixerat, prodire videntur. Imo alios etiam libros huius generis, quos antea in Belgio lucem adspexisse non constat, superaddidit Germania (cs): quales sunt.

1. *Ars memorandi notabilis per figuras Evangelistarum*, foliis 30.

(cr) Nostra aetate JO. CHRIST. SEIZIUS integram et perquam absurdam operum Laurentianorum chronologiam e cerebro suo contexit, *derde jubeljaer Cap. VII.* merito hoc nomine reprehensus ab ill. SCHÜPPLINO in *Vindic. Cap. VIII. §. 5.*

(cr*) In eo errore fuit JO. HENR. LEICHIUS in *Supplem. Maithairiano* (subiecto *Orig. typogr. Lips.*) p. 113. concludens inde, opera haec figurata Moguntiae intra annos 1440. et 1457. prodire.

(cs) Patet hinc, quam male aliqui ex nostratibus, et anonymus quoque Anglus *Tom. II. WOLFII* p. 984. omnia vetusta opera xylographica foliis Laurentii tribuant; quod cl. SCHWARZIO bilem iam movit in *Ind. novo* p. 14. et 20. multoque magis FOURNIERIO, qui in alia omnia discedens cuncta Laurentio abiudicavit, uti superius not. m* observavimus.

30. impressa, quorum alterum semper textum, alterum illi oppositum figuram textui respondentem continet. In ea character atro colore expressus, maiusculus, crassus, et informis est, Germanicum scribendi morem seculi xv. imitans, prouti bene ccl. SCHWARZIUS observavit, nequē etiam docuit specimen libri, *Memorabilibus Vindobonensibus* insertum (cy).

2. *Traктatus de Anti-Christo*, foliis 34. quorum quodlibet duas figuras sub se collocatas habet, praemissa brevi explicatione Germanica. Cuius opusculi ectypon ex bibliotheca Pertusiana in iisdem *Memorabilibus* videre est (cu).

Omnia vero haec opera per totum caput a nobis recensita ab una folii parte impressa sunt; alia etenim, eaque opistographa, utpote recentiora, enumerare et infiniti laboris esset, et a nostro instituto alienum (cx).

(cy) Hoc opus ill. SCHÖFFLINUS in *Vindic. Cap. I. §. 7.* male distinguit a *quatuor Evangelii hieroglyphice*, quum unus idemque liber sit. Describitur vero ex Kraftiano exemplo a cl. SCHELHORNIO *Tom. I. Annot. literar. p. 4. et 12.* ex Pertusiano ab auctore *Memorab. Vienn. p. 110. seq.* ex Schwartiano a cl. possessore in *Ind. nov. p. 9.* ex Lipsiensi a LEICHTO in *supplem. Maittair. p. 114. seq.* denique a DAV. CLEMENTE *Bibl. curies. Tom. II. p. 140. seq.* Exstat quoque in bibliotheca Caesarea Vindobonensi.

(cu) d. l. Fig. XI. ad p. 112. seq. An hic liber Latino sermone etiam prodierit, dicere haud possum.

(cx) Indicasse hic suffecerit *Libellum chiromanticum* a JO. HARTLIENIO Germanice versum, cuius tum textus tum figurae tabellis ligneis sed ab utraque parte impressae sunt. Is, quod a. 1448. praeferat, decepit JAN. GREG. DETULIUM i. e. BURCKHARDUM, in *epist. ad amicum contra auctorem relationis de itinere suo Anglicano et Batavo p. 70.* quasi hoc anno lucem adspexisset, quum certissime denoter tempus interpretationis Germanicae, ut bene vidit SCHELHORNIO in *Diff. de Bibl. edit. p. 15.* ubi plures libri editiones refert. Addo *varias fabulas et similitudines*, rhythmo Germanico expressas, adiectis figuris, foliis 88. qui liber, in biblioth. augusta Guelpherbytana delitescens, a. 1461. compositus (non vero iam tum impressus) fuit Bambergae, uti ad me scripsit, qui pleniorē eius descriptionem humanissime mecum communicavit, cl. HUGO.

§. XIII.

Animadversione porro dignum est, haud deesse libellos absque ullis figuris, sed hosce parvae molis ususque olim quotidiani, fixo characterē apud Germanos Belgasque excusos. *Catholicon; Donatum*, et *Confessionalia* hoc habitu post reiectos ligneos typos mobiles Moguntiae prodierunt suo loco a nobis observatum est (cy). Sed in hanc classem referenda etiam sunt alia huius generis opuscula paulo recentiora. Ex illis in notitiam meam pervenerunt:

1. *Horae matutinae*, seu *Horologium B. Virginis Mariae*, in pergamento forma oblonga impressum literis buxo in sculptis atque inter se colligatis et connexis, quem librum possederat *Veronica Ludronia*, avia JOSEPHI SCALIGERI, et in quo manum hominis Germani ipse agnovit vir maximus, immerito autem, si quid video, pro antiquissimo omnium specimine habuit (cx).

2. *Calendarium* JO. DE MONTE REGIO, ab auctore a. 1473. vel seq. scriptum, et circa hoc ipsum tempus Germanice tabulis ligneis chartae crassiori ab utraque parte impressum, cuius exemplar exstitit in bibliotheca GODEFRIDI THOMASII, quum plures alioquin huius libri editiones dentur fusilibus typis descriptae (da).

3. *Grammatica*, sub *Donati* nomine vulgata, et 28. paginis totidemque in quavis pagina lineis, in pergamento excusa absque anni, loci, vel impressoris indicio, forma quarta, cuius exemplum superest in bibliotheca publica Daventriensi. Character Gothicus est et fixus, prout ex iunctura tum integrarum vocum tum literarum quandoque praecedentis et insequentis lineae appareret, et tamen impressus, ut praeter alia indicia preli vestigium ma-

(cy) Vid. sup. Cap. VII. §. 2. not. c.

(cx) Vid. Lib. III. *Epist.* 273. et *Consut. fabulae Burdonum* p. 261.

(da) Vid. cl. SCHWARZII *primar. docum. Diff. III. p. 66.*

manifestum fol. 23. extra controversiam ponit. Ceterum hic liber in Belgio prodit seculo xv. vergente vel initio sequentis, quum non solum in eadem ligatura adhaereat *Gemmulae vocabulorum* impressae Daventriae per Jacobum de Breda 1493. aliisque opusculis Grammaticis eadem fere aetate exaratis, sed character etiam simillimus sit illi scripturae, quam in *libro precum*, Latino-Belgico tempore Julii II. Pont. Max. exarato, bibliothecae nostrae, observavi (*db*).

In museo porro Uffenbachiano Francofurti ad Moenum tabula existit lignea formae quartae, quae versus 20. ad 24. Cap. I. *Genesios* sermone Germanico insculptos habebat, atque ita partem fecit non integri codicis sacri, quem totum hac ratione editum fingere ridiculum est, sed historiae creationis in usum puerorum separatim impressae. Hanc vero tabulam licet ill. possessor, suarum rerum amantissimus, pro insigni primae artis typographicae inventionis monumento habuerit, tamen ex illius exemplo, quod beneficio ill. SCHÖPFLINI nactus sum, patuit huius characteres, scripturam properante calamo factam imitantes, recentiore actate redolere, quod postea mihi confirmavit vir eximius, harumque rerum pergnarus, HENR. CHR. BARO a SENCKENBERG (*dc*).

Videre tandem in Belgio nostro licuit alterius tabulae lignae, hodie adhuc superstitis, typum formae 16. *Canticum Simeonis* continentem, quod partem fecit libelli cuiusdam liturgici. In eo observavi, commatis signum obliqua lineola, quod serius apud Bel-

(*db*) In hoc enim ms. mentio fit indulgentiarum per varios Pontifices, eosque inter postremo loco nominatur Julius II. quem constat sedem ascendisse a. 1503. Ceterum comparavi exactissime literas, praecipue capitales, cum characteribus *Donati*, tantumque observavi proximitatem, ut ovum ovo haud possit esse similis.

(*dc*) Ita enim in literis ad me d. 19. Nov. 1760. datis vir illustris: *Quod ad specimen tuum Uffenbachianum attinet, illud omnino est minimum saeculi xvi. ineuntis; quin non facile inveniam illius effugiet, cum et character illius aevi esse videatur, et versio plane Lutherana fere referre.*

Belgas invaluit (*da*), designari, et characteres valde affines illis esse, quos seculo xvi. ineunte usus est Wilh. Vorstermannus, Antverpiae typographus (*de*). Huius vero generis libellos perfectos arbitror ab uno alterove meticuloso impressore, qui tabellas ligneas pluribus editionibus sustinendis bene vidit accommodatas, et neque periclitari ausus est vastum exemplorum numerum simul prelo subicere, neque per iteratas editiones characterem mobili exponere sese nimis sumptibus voluit.

§. XIV.

Quo tempore ab aliis porro nationibus impressio tabellaris adhibita fuerit, vellem MATTAIRIUS, alive, qui de typographicis antiquitatibus egere, distincte retulissent. Opera quidem merae orationis extra Germaniam superiorem inferioremque characterem fixo olim excusa vidi nulla: at impressiones figurarum alibi statim cum impressione mobili coepisse, satis videtur probabile. Quum itaque ex superiore Germania ars typographica primum delata fuerit ad Italos, hi quoque in excudendis iconibus praeivisse reliquis nationibus exteris videntur. Primus certe liber figuris ligneis extra Germaniam Belgiumque excusus, omnibusque hactenus bibliographis incognitus, Romae prodit a. 1467. typis Udalrici Hahn, vulgo Galli dicti (*df*), atque hunc gerit titulum:

Me-

(*da*) Prima vice hoc commatis genus adhibitum reperi in NOTIO de *Consolatione Philosophiae*, Belgice edito Gandavi per Arcanum de Keyfere, 1485. in fol.

(*de*) Ipsam tabellam originalem, seculo abhinc ab Adriano Roman Harlemensi typographo possessam, hodie asservat Jacobus Maas, ejusdem urbis civis, qui sibi persuadet, imo per traditionem accepit, eam ex ipsa typographia Laurentiana descendisse; quod quantopere a vero sit remotum, e praecedentibus liquet.

(*df*) Nullum huc usque opus ab Udalr. Gallo impressum innotuerat, ante d. 5. Decemb. 1468. quo CICERONIS libri de *Oratore* ex eius prelo exierunt. vid. MATTAIR. *Annal. typogr. Tom. I. p. 280. edit. secundae*. Nunc vero, quum constet, etiam a. 1467. Romae librum vulgasse Conr. Sweynheym et Arn. Pannartz, scil. *Cicero-*

Meditationes Reverendissimi Patris Dñi Johannis de Turrecremata, sacrosæ Romane ecclesie Cardinalis, poste et depictæ de ipsius mada- ro in Eccleie ambitu sctæ Marie de Minerva Rome. Apposita vero ad calcem operis sequens subscriptio est: *Finite sunt contemplatio- nes supradictæ et continuate Rome p̄ Ulricum Han. Anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo septimo die ultima mensis De- cembriis.* in fol. qui liber longe rarissimus, ab ipso typographo ty- pis sexennio post repetitus (dg), maiusculis literis impressus, et figuris etiam depictis, exstat in bibliotheca publica Norimbergen- si, prout me docuit indiculus veterum librorum illic conspicien- dorum, a nob. Barone CHRISTOPH. CAROLO KRESS A KRESSEN- STEIN, eius urbis Senatore, ad me missus.

Huic libro comitem dare alterum liceat, nec minus memorabi- lem; scil. ROBERTI VALTURI *opus de re militari*, quod a. 1472. Joannes Cyturgia, impressor, Veronae edidit, adiectis pluribus fi- guris ligneis (dh). Earum sculpturam Mattheo de Pastis, Val- tური contubernali, qui celebris ea ætate pictor erat, et archety- pos numismatum aliquot sculpsit, tribuendam vir cl. SCIPIO MAFFEI coniecit (di). Mitto plura opera posthac apud Italos ligneis iconibus, hisque eximiis, ornata (dk).

§. XV.

nis Epistolas ad familiares, quaestio moveri poterit, utrius officina praecefferit, quam alia forte examinabo occasione.

(dg) Absoluta enim posterior haec editio, pariter figuris, et sine dubio ipsissi- mis, instructa, fuit d. 17. Octob. 1473. cuius post PEREGR. ANT. ORLANDUM memi- nit MAITTAIRE Tom. I. *Annal. typogr.* p. 332. edit. secundae. Vir rever. c. MAIOR, Canonicus S. Romualdi in urbe Mechlinia, huius editionis possessor, ad me scrip- sit, icones generis levioris esse, quas artifices Galli *grotesques* vocant, et, si æta- tem, qua prodierunt, species, elegantissimas. Inter utramque hanc editionem Ro- manam collocanda est alia, quae lucem vidit d. 24. Decemb. 1472. non addito loci vel typographi indicio, cuius meminerunt *Relationes Gottingenses Germanicae* d. 10. Martii 1760. p. 265. seq.

(dh) Vid. cl. SCHWARZII *Miscell. polit. humanitatis* Cap. II. §. 21. JO. CHR. GÖT- ZE *Merkwürdigk. der Königl. Biblioth. zu Dresden* Vol. I. p. 44.

(di) *Verona illustr.* Part. III. col. 195. seq. add. Part. II. col. 68. et 76.

(dk) Praestantissimis figuris ligneis accenseri illae debent, quae insertae sunt opo-

ri

§. X V.

Interea figurarum impressio introduci iam coeperat ope tabula- rum e metallo. Inventum hoc considerandum est ut omnino novum, sive ad sculpturam respicias, quae non inversa modo ra- tione, sed introrsus iam quoque ac perquam subtiliter fieri de- buit (dl), sive ad ipsam impressionem, quae longe tenuius atra- menti genus, aliud etiam prelum, quam vel typi vel ligneae ta- bulae, desiderabat (dm). Factum hinc, ut ipso seculo xv. æ- quiparatum illud typographiae reperto fuerit (dn). Cuiam ergo talis tantaque laus debeatur, inquirere operae est pretium? Si GEORGIO VASARO, qui medio floruit seculo xvi. et a ceteris deinde historiae pictorum auctoribus exscriptus est, fides, Ma- so, seu Thomas, Finiguerra, aurifaber Florentinus, primus cir- ca a. 1460. artem invenit figuras argento incisas in chartam trans- ferendi, idque tanto cum artificio, ut calamo delineatae videren- tur (do). At aegre hac in parte assensum praebeo auctori, quem

in

ri Poëtico LUDOV. DULCIS, edito Venetiis typis Gabrielis Gioliti de Ferrariis 1553. in 4. sub tit. *Le trasformationi di M. Lodovico Dolce*; quacque in meo exemplo cu- riosorum admirationem eo magis excitant, quod membranae nitidissimae illud ap- pressum sit.

(dl) Antiquissimas sculpturas ex aere aliove metallo impressioni destinatas minus profundas hodiernis fuisse, observavit CHRISTUS *Diction. des Monogrammes* p. 299. seq. ubi etiam varia instrumenta ferrea, ad hanc sculpturam quondam adhibita, exhibet.

(dm) De hac re iam diximus Cap. I. not. ac. et ad.

(dn) Auctor praefationis tabularum aenearum *Cosmographiae PTOLEMAEI*, edit. Bononiae per Domin. de Lapis 1462. (ita vitiose illic annus expressus est, cuius loco reponendum arbitror 1482.) scribit: *Mirifica imprimendi tabulas ratio, cuius inventoris laus nihil illorum laude inferior, qui primi literarum imprimendarum artem pepererunt, in admirationem sui studiosissimum quemque facillime convertere potest.*

(do) *Vite di pittori* Part. III. vol. 1. p. 299. Aſt DOMIN. MAR. MANI in *Comm. de Florentinis inventis*, edit. Ferrariae 1731. Cap. 40. corrigens PEREGR. ANT. OR- LANDUM (qui sua e VASARO descripserat) affirmat, Finiguerram jam prope annum 1400. id opus esse auspicatum; sed hoc quidem absque ulla auctoritate. Quod for- tius

in rebus a sua aetate remotis saepissime lapsum deprehendi; maxime quum laminae quidem argenteae dextrorsus sculptae huius artificis notae sunt, ut et delineationes calamo factae (*dp*), impressae autem visae nemini (*dq*). Quum vero Teutonum in aere tractando industria ab ipsis sec. xv. et xvi. scriptoribus maxime celebretur (*dr*), imo antiquissimae in hoc genere impressiones sculptoris monogramma atque anni indicium exhibeant literis cistisque Gothicis, quae huic nationi, non trans-Alpinae, familiares erant, ultro JOACH. SANDRARTII ac J. F. CHRISTII opinioni

tis est, SAM. PALMER *History of printing* p. 391. e museo Pembrokiano memorat iconem a. 1412. impressam mixto metallo, quo aurifices utuntur ad prima sua specimina sculpenda; quumque in ea invenerit signaturam A. M. auctorem illius statuit Andream de Murano. Insigne rursus imposturae Palmerii testimonium, qui pro 1512. illic substituit 1412. quandoquidem literae hae occurrunt in figuris circa a. 1505. Amstelodami impressis apud Dodonem Petri, teste CHRISTO *diß. lib. p. 33*. Et de Andreae Murani, si unquam exstitit, aetate nihil constare arbitror, certe tacerunt GEORG. VASARI, PHIL. BALDINUCCI, et PEREGR. ANT. ORLANDI. Opportune etiam his diebus incidi in AENEAE SYLVII epistolam ad Gregorium Heimburgensem, datam ex nova civitate Austriae, (Vienna) prid. Kal. Februarii 1449. in qua ipse, Episcopus tunc Tergestinus; moxque Pontifex Romanus, multis extollit scientias artesque in Italia tunc florentes, speciatim picturam, sculpturamque; non omisurus hercle excudendi tabulas rationem, nisi tunc temporis illa aeque incognita apud Italos fuisset, ac librorum impressio.

(*dp*) Utrarumque alio loco meminit VASARI, scil. *Part. II. p. 371*. Et seculo adhuc praecedente delineationes Finiguerrae in museo Cardinalis Leopoldi de Hetruria vidit PHILIPPUS BALDINUCCI. vid. *Notizie di Professori del disegno da Cimabue, Secul. III. et IV. Part. I. p. 107*. edit. Florent. 1728.

(*dq*) Nulla enim earum apud historiae pictorum scriptores, quos magna copia consului, mentio: nulla in monogrammatum indicibus, quales composuere FLOR. LE COMTE, ORLANDI, et CHRISTUS. Unus PALMERIUS *Hist. of printing* p. 393. e Pembrokiae Comitibus museo indicat impressam Finiguerrae delineationem. Sed hoc quoque commentis accensio, maxime, quum nec describat illam, nec declaret, unde ipsi de auctore constiterit. Suspicio itaque, Palmerium incidisse in figuram quandam, cui additum erat monogramma literas M. F. A. sese inter connexas habens, qualia occurrunt duo diversa apud Christium *diß. lib. p. 212. seq.* unde Palmerius finxit *Maso Finiguerra aurifex*; quum tamen unum eorum significet *Andreas Mantegna fecit*, alterum *Marcus Antonius fecit*.

(*dr*) Vid. *Append. nostr. N. 45, 69. et 71.*

nioni accedo, qui tabularum e metallo sculpturam impressioni comitem (aeris vero, argenti, similisve materiei discrimen hac in parte nullum) ingenio Germanorum acceptam ferendam contenderunt (*ds*). Et quidni liberalis hic essem, eidemque gloriae divisioni, quam Batavos inter et superioris Germaniae incolas admisi circa typos ligneos metallicosque, locum etiam quoad sculptas ex utroque genere tabulas prelo accommodatas concederem? Suspicio sane mihi nascitur, ipsi, a quo characteres praestantissimi files excogitati sunt, Petro Schoeffero repertum tabulis aeneis incidendi atque imprimendi deberi, utpote quem in sculpendi arte excelluisse et stylo eminuisse omnigeno Poëtafter Moguntinus a. 1468. testatus est (*dt*). Quum tamen figurae aeneae illius nomine vel scuto insignitae hucusque curiosi sese subduxerint, credere licet, virum sagacissimum, in libris excudendis ac divulgandis perpetuo occupatum (*du*), rarissime in laborioso hoc opere manu propria fuisse usum, plerumque vero discipulorum, quic contentus fuit monstrasse viam.

§. X V I.

Officina Fausto-Schoeffariana tempore captae Moguntiae a. 1462.

(*ds*) Vid. ille in *Academia artis pictoriae* p. 206. seq. hic *Diction. des Monogr. p. 33. et 67*. Promisit vero CHRISTUS d. l. se alia occasione hac de re ex professo acturum; ast fidem, quantum mihi constar, hucusque non liberavit.

(*dt*) Ita enim de Schoeffero loquitur in carmine ad calcem *Instit. JUSTINIANI*.

Quippe quibus (Gensfleischis) praestat sculpendi lege, sagitus

A solo dante lumen et ingenium:

Natio quaeque suum poterit reperire caragma
Secum. Nempe stilo praeminet omnigeno.

Non diffiteor tamen, ambiguum esse ultimi distichi sensum: aut enim significare poeta voluit, Schoeffero quovis styli genere ad sculpendas tabulas uti, prouti character vel genius cuiuscunque regionis exigeret, vel etiam, illum typos formare posse: ejuslibet nationis scripturam imitantes.

(*du*) Quadraginta et octo libros, omnes fere grandiori forma, in officina Fausto-Schoeffariana usque ad a. 1492. excusos enumeravit cl. SCHWARZIUS in *primar. ducen. de orig. typ. Part. II. p. 4. seq.* quic etiam nos addere nonnullos possemus.

1462. dispersa, fieri haud aliter potuit, quin uti typographiae exercitio additi operarii, ita et illi, quibus sculpendi atque imprimendi tabulas aeneas mandatum erat negotium, (ni vana omnino coniectura nostra) sese transfulerint ad alia loca, moxque exercuerint in proprium rei familiaris incrementum. Id saltem ex observatione CHRISTII certum, ab anno 1465. varias in Germania et diversorum artificum produsse figuras metallicas, apposto tum temporis indicio, tum monogrammate, quanquam dolendum sit multum, eos nomina sua invidisse posteritati (dx). Ab interitu tamen sese vindicarunt, qui circa idem fere tempus

(dx) Figura aenea anni 1465. cum literis C. E. occurrit apud CHRISTIUM p. 67. Aliae anni 1466. et 1467. cum sola litera E. ibid. p. 97. et 301. Iterum alia anni 1467. cum literis E. S. ibid. p. 100. Porro anni 1479. cum monogrammate B. S. auctore, ut creditur, Bartholomaeo Schön, ibid. p. 58. Item alia, incerti artificis, inserta *Missali secundum usum Ecclesiae Herbipolensis* a. 1481. in fol. edito. Vid. Anonymus Britannus in *Transact. Philos. N.* 288. Tom. II. *Monum. typogr.* worrit p. 993. seq. ut mittam recentiores. Idem vero Christius p. 33. ex coniectura scribit, statim post a. 1450. jam produsse figuras aeneas, quandoquidem Martinus Schön Colmariae floruerit intra annos 1460. et 1470. ejusque proinde magister Luprechtus Rüst iam circa a. 1450. inclarescere debuerit. Ast, quum nullam omnino figuram Rüstii, nec ullam, anno insignitam, Schönii reperire Christius potuerit, (vid. p. 208. et 229.) quis non videt, debili haec fundamento niti; maxime, quum omne impressionis arcanum usque ad a. 1455. domus Fausto-Schoefflerianae parietibus inclusum fuerit? Nollem proinde, FOURNIERIO *Diff. I.* p. 55. excidisset, Augustinum Hirschvogel Norimbergae iam a. 1445. figuram excidisse; maxime, quum apud Christium p. 30. (unde id deprointum) in epocha manifestus sit error, et legendum 1545. quo tempore floruit hic artifex, ut ex eodem Christio p. 130. et 305. discere Fournierius potuerat. Errasse etiam videtur JOACH. SANDRARTIUS in *Acad. art. pictor.* p. 208. dum iconem ex aere memoravit, cum literis H. S. sibi invicem nexis, anni 1455. Nam annus in ea sine dubio cifris Gothicis expressus est: certum vero, notam septenariam seculo xv. ita quandoque figuratam fuisse, ut cum pentade confundi possit. Exemplum iam citavi supra not. qf. et aliud dudum protulit JO. FRID. WEIDLERUS in *Diff. de Characteribus numerorum vulgaribus et eorum aetatibus*, edita Wittenbergae 1727. §. 9. in fin. allegans *Vitam Christi per LEOPOLDUM CARTHUSIANUM*, Argentinae (imo Coloniae) excusam, in cuius subscriptione multi annum 1454. sese deprehendisse existimarunt, quum tamen legendum sit 1474. iung. MAITTAIRE Tom. I. *Annal. typ.* p. 359. edit. 2. Unde nullum mihi dubium, quin figura a Sandrartio laudata anno 1477. (non 1455.) excusa fuerit.

pus vel paulo post floruerit, Martinus Schön, Calembaco-Suevus, Colmariae (dy); Israël a Meckenem, Eiffia-Colonicus, Bucholti Westphalorum (dz); et Michaël Wolgemuth, Alb. Dureri praeceptor, Norimbergae (ea); qui num ex eadem officina

(dy) Artifex hic, qui aequo ligno ac aeri figuras insculpsit, apud Italos *Bon Martino*, apud CAROLUM VAN MANDER, in *'t Leven der vermaerde Schilders*, fol. 131. *Hupse Marien* audit. GEORGIUS VASARI *Vite di pittori Part. III.* vol. 1. p. 300. cum assignat Antverpiae, et Alb. Dureri magistrum statuit. De loco quidem domicilii pridem observatum, jamque certum, hanc non Antverpiam fuisse, sed Colmariam. vid. SANDRARTIUS *diff. lib.* p. 208. CHRISTIUS *Avantpropos au Diction. des Monogr.* p. 24. Sed et instructio illa Alb. Dureri, quam ex uno Vasari omnes deinde mutarunt, non sat liquida mihi videtur, quum ipse Durerus in propria vitae descriptione, a Sandrartio edita *ibid.* p. 216., nullam Schönii, verum unice Mich. Wolgemuthi praeceptoris sui, cui a. 1486. in disciplinam traditus sit, mentionem faciat. Sandrartius quidem p. 210. et 217. narrat, Durerum a patre suo missum fuisse Colmariam ad Marc. Schönium familiariter ipsi notum, hoc autem interea mortuo, a. 1486. Wolgemutho usum fuisse praeceptore: quod tamen num mera coniectura, an vero bonae notae documento nitatur, vellem addidisset hic auctor. Ceterum Schönium noster fratres duos habuit, aurifices praestantissimos, Paulum atque Georgium, ut c. BEATO RHENANO *Rer. German.* p. 284. observavit ill. SCHÖFFELINUS in *Vindic. typogr. Cap. I.* §. 6. in not. aliusque etiam vulgo ipsi tribuitur frater, vel certe agnatus, Bartholomaeus Schön, cuius not. dx. iam facta a nobis mentio.

(dz) Multum huius Israël's cognomen, sive a gente sive a loco natali adscitum, auctores torfit, ut videre est in PEREGR. ANT. ORLANDI *Abeculario pittorico, Lit. I. in fin.* qui ipse ex uno Israele fabricavit duos. Profecto de nomine eius gentilitio frustra sumus solliciti, quia hoc proditum nullibi. At circa patriam ipsius non multum laborandum mihi videtur, tametsi extricare hic sese non potuerint scriptores in hac materia optimi, scil. SANDRARTIUS p. 207. ac CHRISTIUS p. 97. et 184. seq. quorum ille Mechlinia, hic Bucholto eius originem arceffit: neuter meliori iure, quam qui Moguntiae natum Israellem crediderunt. Revera hic artifex sese nuncupavit *Israellem von Meckenem*. Id enim propria ipsius effigies, in Pembrokiano museo reperiunda, indicat, docente PALMERIO *Hist. of print.* p. 390. quem hac in parte veritati non peperisse omnes declarant circumstantiae: nam et MATTH. QUADUS in *Itinerario Germaniae* edit. 1600. eum ex Eiffia ortum fuisse tradit, et levi modo errore *Israellem a Meckenich* vocat. Iam vero, si mappas Germaniae geographicas consulamus, offendemus in ducatu Juliacenfi urbem *Münster-Eiffel*, eique proximum oppidulum *Meckenem* seu potius *Meckenheim*, in Electoratu Coloniensi situm. Sculptor itaque noster sese *von Meckenem* scripsit a loco natali. At sic quoque verum est, cum exercuisse artem Bucholti in episcopatu Monasteriensi, quod testantur variae eius figurae, Sandrartio, et Christio d. l. itemque Palmerio p. 393. memoratae.

(ea) Vid. SANDRARTIUS *diff. lib.* p. 206. Natus fuit Wolgemuthus a. 1435. quando-

cina primigenia descenderint, non constat. Wolgemutho, ut et hoc addam, acceptum ferendum suspicor inventum tabulas aeneas rodendi aqua forti, utpote quo laudatus Durerus, pluresque tum Norimbergae tum alibi in Franconia sculptores, circa a. 1512. (quando superstes adhuc Wolgemuthus erat) frequenter iam usi sunt. Certe multum falluntur, qui hoc artificium recentius statuunt, idque vel Francisco Mazzuolo, Parmensi, vel Lucae a Deutecom, e Zutphaniae comitatu, deberi contendunt (eb).

§. X V I I.

Ceterum ex laudata schola Fausto-Schoefferiana prodiisse omnino videtur Conradus Schweynheym, a villa cognomine Moguntinensis territorii sic nuncupatus (ec). Hic certe primus cum socio Arnoldo Pannartz non typographiam modo ad Italos advenit circa a. 1465. sed et artem tabulis ex aere sculptis excudendi. Quod ne gratis allegasse videar, testes advoco duos scriptores coevos, DOMIT. CALDERINUM in supressa (ed) et anonymum

doquidem a. 1519. aetatis 84. decessit, ut constat ex eius imagine quadam per Alb. Durerum picta. vid. CHRISTIUS p. 285. seq.

(eb) Vid. SANDRART p. 207. CHRISTIUS p. 125. 167.

(ec) Id iam observatum cl. SCHWARZIO in *primar. docum. Part. III. p. 7.* ubi acute coniecit, Conradum hunc in officina typographica primorum typographiae magistrorum, qui fuere Moguntiae, artem hanc didicisse, et inde detulisse in Italiam. Erravit autem v. cl. dum ipsum inter inventores figurarum aeneis tabulis exprimentarum refert.

(ed) Locum huc maxime facientem ex suo codice ms. protulit v. cl. SCIPIO MAFEI *Veron. illustr. Part. II. col. 118. seq.* quem hic etiam apponemus. Praefationis ipsius titulus est: DOM. CALDERINI, *Ver. Secretarii Apostolici, in emendationem tabularum PTOLOMAEI ad Xistum IIII. Pont. Max.* Deinde postquam de cosmographiae praestantia, ipsiusque operis meritis locutus esset, addit: *Hoc opus, tam varium, tam subtile, tam divinum, iam pridem in codicibus Latinis admodum depravatum, quum, ut emendarem, Conradus Germanus, a quo, ut scis, Romae formandorum librorum industria primum profecta est, olim diligentissime peteret, feci id quidem, non tamen tam libenter quam laboriose. Nam multa ex Mathematicis disciplinis sumenda fuerunt, ut viginti sex tabulae aeneae (totidem sunt a Ptolomaeo in universum orbem distributae) diligenter exculperentur, ex quibus veluti exemplis reliqui ducerentur libri. Numeri,*

quibus

mum in edita praefatione (ee) *Cosmographiae PTOLOMAEI*, vulgatae in urbe Roma typis Arnoldi Buckinck, Germani, a. 1478. in fol. (ef). Hi quippe ambo narrarunt Sixto IV. Pontifici, Sweyn-

quibus longitudo latitudoque designatur, librorum culpa vel iners vel confusa, in sua quisque spatia explicati a nobis et collocati sunt. Graecorum codices una contuli, et ex iis vetustissimum quemdam, a GEMISTO Spartano philosopho mathematicoque nobilissimo olim emendatum, ad cuius praescriptum et exemplum hunc nostrum multis in locis tota plerumque pagina correxi: locorum nomina ferme omnia depravata ad certam redegei lineam, ac descriptionem. Quae minus eleganter in Latinum conversa fuerant, non attingi, tamen offendeant; quae autem perversa videbantur, in quo genere multa reperi, ad rerum sensum traducere conatus sum. Addit deinde nota marginalis, eodem scripta tempore: Denique acerrimi ingenii vir triennium in hac una opera posuit, magno sumptu, maiore cura, maxima vero, ut equidem spero, laude et gloria immortalis. Quum autem Calderinus supremum diem obierit Romae a. 1477. factum est, ut ipsa haec praefatio (quae forte etiam absoluta non erat) editioni Ptolomaei, anno sequente vulgatae, praemissa non sit, sed alia anonymi, qui tamen, ut illico patebit, Calderini effata in usus suos convertit.

(ee) In ea sic Pontificem (Sixtum IV.) inter caetera alloquitur auctor: *Ne librorum inscitia Tuas Sanctitatis aures offenderet, Domitius Calderinus, Veronensis, cui huius emendationis provincia demandata fuerat, eam curam suscepit, asserens, cum vetustissimo Graeco, manu Gemisti Philosophi emendato, Latinos codices se collaturum; Magister vero Conradus Sweynheym, Germanus, a quo formandorum Romae librorum ars primum profecta est, occasione hinc sumpta, posteritati consulens, animum primum ad hanc doctrinam capeffendam applicuit; subinde mathematicis adhibitis viris, quemadmodum tabulis aeneis imprimerentur, edocuit, triennioque in hac cura consumpto, diem obiit. In cuius vigiliarum laborumque partem non inferiori ingenio ac studio Arnoldus Buckinck e Germania, vir apprime eruditus, ad imperfectum opus succedens, ne Domitii Conradique obitu eorum vigiliae emendationesque sine testimonio perirent, neve virorum eruditorum censuram fugerent, immensae subtilitatis machinamenta examulsum ad unum perfecit.*

(ef) Rarissimae huius editionis, nemini antehac cognitae, exemplar e bibliotheca Schwarziana descripsit GEORG. MART. RAIDELIUS in *Comment. de CLAUDII PTOLOMAEI Geographia*, edit. Norimb. 1737. *Cap. VI. §. 5.* atque ipse deinceps memoravit possessor in *Primar. docum. Diss. III. p. 8.* Mihi vero aliud exemplum vir reverendus et literatissimus H. COCKINGA, Ecclesiastes in *Outbuijen-Wilnis*, diocesis Ultrajectinae, e lectissima sua supellectile libraria utendum dedit. Opus ipsum excusum est forma maxima, imo plerisque veteribus editionibus grandiori, idque tabularum causa: et si exempli huius nimium scissi sint margins. Impressio duabus facta columnis. Character ipse Romanus est, diversae plane ab eo figurae formaeque; quo Arnoldus Pannartz usus, sive cum Sweynheimio, sive solus, et mediae fere inter utrumque magnitudinis: unde probare haud possum Raidelii conjecturam, qui huius

K k

libri

Sweynheimium, primum apud Romanos libris editis clarum, docuisse hos etiam, quemadmodum tabulis aeneis impressio fieret, et postquam triennium unice in sculpendis mappis geographicis transgisset, operi fuisse immortuum; quod tandem Buckinckius ille perfecit. Quum ergo Sweynheimii nomen ad calcem librorum post annum 1473. non appareat, verum unice focii eius Arnoldi Pannartz (*ef**), inferre licet, Sweynheimium ab a.

1474.

libri impressorem Arnoldum Buckinck cum Pannartzio eundem voluit; etsi de ist hoc homine caetera nihil mihi confert. Nulli in eo obvii sunt paginarum numeri, custodes, vel signaturae. Ultima vero pagina in priore columna subscriptionem sinit literis majusculis, in altera registrum foliorum. Subscriptio ipsa est sequens. NUMEROS MATHEMATICOS. INEXPLICABILE FERME TERRE ASTRORUMQUE OPUS. CLAUDII PTOLOMAEI ALEXANDRINI PHILOSOPHI GEOGRAPHIAM ARNOLDUS BUCKINCK E GERMANIA ROMAE TABULIS AENEIS IN PICTURIS FORMATAM IMPRESSIT. SEMPERITERNI INGENII ARTIFICIIQUE MONUMENTO. ANNO DOMINICI NATALIS M. CCCC. LXXVIII. VI. IDUS OCTOBRI. SEDENTE SIXTO IIII. PONT. MAX. ANNO EIUS VIII. Hoc folium excipiunt ipsae mappae geographicae, quae septem et viginti numero; quare additam puto primam omnium, scilicet mappam mundi, post CALDERINI obitum, qui de sex et viginti tantum locutus erat. Hae autem mappae in medio separatae parvo interstitio fuere, ad plicaturam illic recipiendam, quandoquidem in scapso collectae sunt. Interstitium vero illud ipsi laminae incisum videtur, atque ita impressio cuiusvis integri folii, id est duarum paginarum, unica modo tabula facta. Unde alia omnino in ipsis laminis aeneis paginarum dispositio fuit, atque in libro compactio apparet: nam e. g. inter tabulas Aënae pag. 1. *Tabulae VII.* et pag. 2. *Tab. VIII.* eadem laminae fuere incisae. Item pag. 2. *Tab. VII.* cum pag. 1. *Tab. VIII.* &c. Observandum porro, nulla omnino in exemplo, quod tractavi, apparere vestigia extremarum tabularum orae, ut fieri hodie solet. Unde alterutrum concludo, aut vestigia illa exstare non potuisse, quod laminae chartarum magnitudine superaverint, aut si aliter sese res habeat, vestigia ab impressore instrumento quodam positorio fuisse sublata. In hanc vero opinionem proclivior sum, quod universa charta ab ea parte, quae impressionem tabularum recepit, perquam laevigata appareat, uti etiam de Schwarziario exemplo testatus est Raidehlius. Artifici tamen, cui librum ostendi, prior opinio magis ardebat, isque laevigationis causam unice repetebat ex maiore vi atque impetu, quo facta impressio. Id certum, hanc non aliter, quam volubilis preli ope, peragi potuisse. Sed et illud singulare, quod averfa eaque vacua chartae pars semper exhibeat vestigia lintei, quod proinde inter imprimendum oportet chartae fuisse superimpositum, quum hodie eum in finem adhibeatur charta pura cum panno; observante etiam eodem Raidehlio. Sculptura denique ipsa perquam nitida est, praefertim vocabulorum, quae omnia literis majusculis perelegantibus exhibentur. (*ef**) Ultimus liber, Sweynheimii nomen gerens, cuius in *Annaliis* MAITTAIRIT

MEN-

1474. ad sculpturam tabularum sese convertisse, atque ita circa vel paulo post annum 1476. defunctum (*eg*). Illud profecto ex alia eiusdem Calderini praefatione discimus, tabulas quasdam operis Ptolomaici iam a. 1475. prelo subiectas fuisse (*eb*): neque hac epocha facile crediderim, figuras aeneas in Italia formatas cuiquam visas hucusque antiquiores.

Ab isthoc tempore nata trans-Alpinis pictoribus idea est, hac quoque methodo delineationes suas vulgandi, ut fecit Romae celebris ille Andreas Mantegna, Patavinus (*ei*), postquam ab Innocentio VIII. Papa illuc vocatus Mantua esset (*ek*), quem ea ut arbitror de causa primum in Italia figurarum impressorem vocavit PAULUS LOMAZZO (*ei*), fecere mox Florentiae Antonius Pollaiuolo (*em*)

et

mentio, est POLYBIOS, absolutus die ultima Decemb. 1473. vid. *Tom. I. p. 326.* edit. 2. Certe anno 1474. vergente Pannartzium solum excudisse constat. vid. *ibid. p. 340.*

(*eg*) Ita etiam calculum inivit RAIDEHLIUS d. l.

(*eb*) Scribit enim CALDERINUS in dedicatione *Sylvarum* STATII, inscripta Aug. Maffeo, edit. Romae per Arn. Pannartz Idib. Sextilibus 1475. Denique nec varietas observationum nostrarum, quas nuper tribus libris collegimus, nec recognitio tabularum PTOLOMAEI, quae nostra iam emendatione imprimuntur, nec opera, quae e Graeco in Latinum interdum vertimus. etc.

(*ei*) VASARI *Part. II. p. 391.* illum Mantuanum statuit, quod diu in hoc Comitatu sedem fixisset, (ut me Roterodamensem plures iam Germani tradunt, qui tamen natus sum Lugduni Batavorum.) Ego Patavinum facio, auctoritate non solum ACT. SINC. SANNAZARII, ad quem provocat JAC. CAVACIUS in *Hister. Coenobii D. Justinae Patavinae Lib. V. p. 227.* sed multo magis scriptoris coevi FELICIS FELICIANI, Veronensis, qui ipsi *Syntagma* suum veterum inscriptionum dedicavit cum hoc elogio: MERENTI PICTORUM PRINCIPI AC UNICO LUMINI, INGENII VIRO ANDREAE MANTEGNAE PATAVO, AMICORUM SPLENDORI, FELIX FELICIANUS SALUTEM. Quum vero scripta haec dedicatio fuerit mense Januario 1463. teste cum LAUR. PICINORIO in *Symbol. epistol. ep. 3.* tum SCIP. MAFFEI *Veron. illustr. Part. II. col. 99.* infero, Mantegnae tempus natale remotius esse, quam a. 1451. prout Vasarius statuerat, quum anno iam actatis duodecimo fingi vix possit pictorum fuisse princeps.

(*ek*) VASARI *Part. II. p. 394. seq.* Innocentius vero VIII. Papa sedem occupavit ab a. 1484. ad 1492.

(*el*) *Trattato dell' arte della pittura*, edit. Mediol. 1584. *Lib. VI. cap. 64.* et in *Indice p. 682.*

(*em*) Huic auctori, qui natus est 1426. decessit 1498. praecia quaedam et forte

K. k. 2

et Baccius Baldini (*en*), ut mittam recentiores. Ast quum alii hunc in finem ligneas semper tabulas praeferrent, factum est, ut utraeque diu adhuc postea de principatu invicem certarint, donec aeneae tandem, iure an iniuria non disputo (*eo*), praevaluerent. Quin et ipsae tabulae aeneae, uti olim ligneae, ad impressionem quoque librorum nonnunquam adaptatae fuere, quemadmodum superiore seculo ROUXII *Chronologicas tabulas* et LUDERI *Mathematicum* opus, Gallico sermone, nostro aevo splendidas HORATII VIRGILIIQUE editiones (praeter *Horaria* quaedam) hac ratione formatas novimus.

alia, aeneis tabulis impressa, debentur. vid. PHIL. NALDINUCCI *Cominciamento e progresso dell' arte dell' intagliare in rame*, edit. Florent. 1686. in *praefat.* p. 2. add. ejusdem *Notizie di Professori del disegno, Secul. III. et IV. Part. I.* p. 116. *seq.* et VASARI *Part. II.* p. 370. *seq.* Si PALMERIO p. 390. fides, nomen suum integre figuris hac ratione subiecit: *Opus Antonii Pollaiuolo Florentini*, qua de causa nulla eius in Indice monogrammatum CHRISTII mentio.

(*en*) De Baccio Baldino narrat VASARI *Part. III. Vol. 1.* p. 300. hunc fuisse aurificem Florentiae, quumque in delineandi arte non magnos progressus fecisset, tabulis ex aere impressisse figuras inventas delineatasque ab Alexandro Botticelli, (qui pictor iuxta eundem Vasarium *Part. II.* p. 379. decessit a. 1515.) tamen nulla ipsius in Lexico CHRISTII mentio occurrit. Non confundendus vero hic est, ut fieri a quibusdam video, cum Baccio Bandinelli, pariter Florentino, qui patre etiam natus aurifice celebris pictor sculptorque exstitit, et delineationes suas excudi fecit, decessitque a. 1555. de quo apud ipsum Vasarium ceterosque historiae pictorum scriptores multa.

(*eo*) Pro ligneis tabulis pugnat JACKSON *Hist. of engraving in chiaro oscuro* p. 8. pro aeneis FOURNIER *Diff. I.* p. 62. *seq.* Ego quidem arbitror, quaestionem hanc in abstracto decidi non posse, sed pendere a genere picturae vel delineationis, quod sibi imitandum sculptor proponit. Illae enim, in quibus ductus imaginum expressivos, robur, maiestatemve admiramur, picturae, ut Iulii Romani, Paul. Veronensis, aliorumve Italiae heroum, multo melius ligneis quam aeneis tabulis exprimi videntur mihi. Contrarium statuere licet, ubi venustas, ubi nitor, vel scrupulosa in repraesentandis obiectis exactitudo emicat; unde frustra esset, qui Ger. Douwii, Franc. a Mieris senioris, equitis Werfli, similesve picturas ligno sculpendas sibi proponeret: qua de re plura dicere huius non est loci.

FINIS TOMI PRIORIS.